

META VE GÖSTERİ OLARAK KURUMSAL SOSYAL SORUMLULUK: MARXİST BİR ELEŐTİRİ¹

**Eren KARACA AKBAŐ²
Çağatay TOPAL³**

ÖZ

Bu makalenin ana konusu, serbest piyasa mekanizması ile kamusal yarar arasındaki sözde karşılıklı fayda ilişkisini, Kurumsal Sosyal Sorumluluk (KSS) tartışmaları üzerinden sorgulamaktır. Mevcut eleştirel KSS yazınına aşmak amacıyla olan bu makale, KSS kavramına Marxist bir bakış açısı ile yaklaşmaya çalışmaktadır. Makalede, KSS kavramının, Debordcu anlamda gösteri kavramının en az iki özelliğini taşıdığı için (işçi sınıfının birbirleriyle karşı karşıya getirilmesi ve insani değerlerin metalaştırılması), gösteri olarak nitelendirilebileceğini ileri sürmekteyiz. Makale, sözü edilen iki özelliğin küresel alandaki KSS söylemine ne kadar içkin olduğunu göstermek amacıyla KSS alanında kabul edilmiş en kapsamlı kılavuzlar olan Birleşmiş Milletler Küresel İlkeler Sözleşmesi ve Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü'nün (OECD) Çok Uluslu Şirketler için Kılavuzu üzerinde durmaktadır. Amaç, KSS kavramının ve uygulamalarının sınırlılıkları, başarısızlıkları veya potansiyeline dair yapılan tartışmaları aşmaktır, çünkü bu tür analizler doğaları gereği meta ilişkilerinin mantığı içerisinde kalmaktadır. Dolayısıyla, bu makalenin sunduğu katkı, KSS kavramını gösteri olarak yeniden kavramsallaştırmak olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kurumsal Sosyal Sorumluluk (KSS), Gösteri, Meta, Debord

¹ Bu makale Eren Karaca'nın Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyoloji Bölümü Yüksek Lisans Programında Y. Doç. Dr. Çağatay Topal'ın danışmanlığında 2012 yılında tamamladığı "A Sociological Study of Corporate Social Responsibility: A Marxist Perspective" başlıklı tezini temel almaktadır.

² Doktora Öğrencisi, Binghamton Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü

³ Yard. Doç. Dr., Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü

CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY AS COMMODITY AND SPECTACLE: A MARXIST CRITIQUE

ABSTRACT

This article problematizes the so-called mutually beneficial relationship between free market mechanisms and common good through the debates around Corporate Social Responsibility (CSR). With the help of Marxist concept of “commodity” combined with Guy Debord’s notion of “spectacle”, we argue that CSR can be considered as a spectacle in Debordian sense, because it has at least two characteristics of the spectacle: confronting the working class with each other and commodifying the humanitarian values. For our analysis, we focus on the two most comprehensive texts that have major contributions to the existence, dispersion and institutionalization of CSR worldwide: UN Global Compact and OECD Guidelines for Multinational Corporations. Our aim is to exceed the discussions about the limits, failures or potentials of CSR; because such analysis inherently follows the logic of commodity relations. “CSR as spectacle” will provide possibilities for contextualization of the spectacle as well as a novel reading of CSR.

Keywords: Corporate Social Responsibility (CSR), Spectacle, Commodity, Debord

GİRİŞ

Serbest piyasa ekonomisinin derinleştirdiği sosyal sorunlara rağmen, kapitalist söylem, kendisini, özde iyi ve kamuya yararlı olarak göstererek meşrulaştırma eğilimindedir. Şirketler bu eğilimin önemli aktörleri arasında yer alır. David Harvey'nin (2005) “piyasa-temelli etik” olarak adlandırdığı bu eğilim, şirketlerin meşruiyetlerini güçlendirme amacıyla yarattıkları imajı, kısa ve öz bir biçimde tanımlar. Söz konusu imaj, genelde (şirketsel/kurumsal) “sosyal sorumluluk” (KSS) olarak adlandırılır. Sosyal ve görsel medya aracılığıyla geniş kitlelere aktarılmaya çalışılan bu imajın birçok örneğini Türkiye'deki sermayedar sınıfında görmek mümkündür. Bunlardan biri olan, Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği'nin (ÇYDD) şekillendirdiği ve Turkcell'in sponsorluğunu üstelendiği “Kardelenler” projesi özellikle televizyon reklamları aracılığıyla geniş kitlelere ulaşmıştır. ÇYDD ile birlikte yürütülen proje, Turkcell'in televizyon reklamlarında da etik bir sorgulamaya gerek duymadan kullandığı bir imaj haline bürünmüştü. Koç Şirketler Grubu'na bağlı Aygaz'ın “Dikkatli Çocuk” kampanyası da ilkokul öğrencilerine verilen yangın, deprem ve ilkyardım eğitimleri ile gündeme gelmişti. Kampanyada bir yandan çocukların bilgilendirilmesi gereği savunulurken, öte yandan çocuklar “geleceğin müşterileri” olarak tanımlanmıştı (UNDP, 2008).⁴

Etik kaygıları olduğunu göstermek ve bir takım projeler ile kimliklerine “insani” sıfatlar eklemek isteyen şirketler, beklenileceği üzere bu amaç için en çok medya araçlarını kullanır. Örneğin, Özdora-Akşak ve Atakan-Duman (2014a, 2014b) Türkiye'deki bankaların internet ortamındaki imajları üzerine yaptıkları çalışmalarda, bankaların internet siteleri üzerinden aktardıkları kurumsal kimliklerini yeniden yaratırken en çok sosyal sorumluluk sahibi şirketler oldukları görüntüsü üzerinde durdukları sonucuna varır. Yine Özdora-Akşak'ın (2015) çalışmasına göre, telekomünikasyon sektöründeki büyük şirketlerin internet

⁴ Makale, projelerin çıktılarında ziyade, söz konusu şirketlerin bu projeler üzerinden ürettiği gösterisel imgelere odaklanmaktadır.

siteleri üzerinden topluma aktarmaya çalıştıkları örgütsel kimliklerinde etik görünme kaygısında oldukları görünür.

Bu durumda, Türkiye sermaye sınıfının KSS kavramını benimsemeye ve şirket imajlarına eklemlemeye çalıştıkları söylenebilir. Ancak, Türkiye’de bu kavrama dair çalışmaların, istisnalar dışında (Ayhan, 2009; Papatya, 2010) neredeyse tamamı işletme yazınının olguyu teknik ve yüzeysel ele alışı ile sınırlıdır. Söz konusu analizler genel itibariyle KSS’nin teknik olarak nasıl işlediğine yöneliktir. Bu açıdan analizlerin bakış açıları da şirket odaklıdır. Bu çalışmaların bir bölümü KSS uygulamalarını Türkiye’ye özgü bir tarihsel bağlam içerisinde incelemeye çalışıyor olsa da (Ertuna ve Tükel, 2009; Alakavuklar, Kılıçaslan ve Öztürk, 2009), kavramın küresel ekonomi-politik seyri ile birleşebilen bütünsel bir eleştiri barındırmaz. Bu durumun anlaşılır bir nedeni olarak, KSS uygulamalarının Türkiye’de sınırlı olması görülebilir. Daha çok küresel ölçekte kurumsallaşan ve çok uluslu şirketlerle özdeşleşen kavramın Türkiye yazını içerisinde kendine bu kadar az yer bulması pek de şaşırtıcı değildir. Üstelik Alakavuklar ve diğerlerine göre (2009) KSS’nin ülkeye özgü yaratıcı uygulamalarına rastlandığı da söylenemez. Küresel kapitalizm babında ortaya çıkan KSS kavrayışı ve bunun genel işletme yazınındaki yansımaları Türkiye bağlamında da fazla bir değişikliğe uğramadan korunmuştur.

Şu halde, KSS’nin yalnızca Türkiye uygulamaları üzerinden yapılacak bir değerlendirme eleştirel kavramsal bir çerçeveye sunmaya çalışan bu çalışma için eksik kalacaktır. Böylesi bir KSS imajı, aslen sadece belirli bir şirketin etkinliklerinin ötesinde, ancak küresel düzlemde, ekonomik ve politik bir zeminde anlam kazanır. Bu metin, piyasa mekanizmasının kendini meşrulaştırma süreçlerini anlama çabası içerisinde kalarak ve mevcut ulusal ve uluslararası yazındaki egemen bakış açılarından farklı olarak, “kurumsal sosyal sorumluluk” süreçlerini ve dayandığı kapitalist zemini anlamaya çalışacaktır. Metin, ilk olarak uluslararası yazında kurumsal sosyal sorumluluk kavramına dair öne çıkan teorik yaklaşımları kısaca irdelleyecektir. Daha sonra bu kavramı, genel olarak Marxist perspektiften ve özel olarak Guy Debord’un bakışı üzerinden

kavramsallaştırmaya girişecektir. Bu anlamda, (şirketsel) kurumsal sosyal sorumluluğun gösterisel boyutu öne çıkarılarak, somut analizler için bir teorik arka plan hazırlanacaktır. Bu plan temelde Marx'ın "meta" (commodity) ve Debord'un "gösteri" (spectacle) kavramları etrafında şekillenecektir. Kurumsal sosyal sorumluluk kavramı en az iki nedenden ötürü "gösteri" olarak tanımlanabilir: (1) işçileri/çalışanları birbirleriyle karşı karşıya getirmesi ve (2) insanı değerleri metalaştırması. Kavramın Debordcu bir genel okuması, Birleşmiş Milletler Küresel İlkeler Sözleşmesi (UN Global Compact) ve Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü'nün (OECD) Çokuluslu Şirketler için oluşturduğu prensipler (OECD Guidelines for Multinational Enterprises) üzerinden yapılacaktır.

KURUMSAL SOSYAL SORUMLULUK KAVRAMI

Kurumsal sosyal sorumluluk kavramı basitçe şirketlerin stratejik iş planlarını ile toplumsal meseleler arasında gönüllü bir bağ kurma çabasını ifade eder.⁵ Bu çaba çerçevesinde şirketler kültür, eğitim, spor, sağlık ve çevre gibi farklı kamusal nitelikli hizmetlere yatırım yapabilir veya yine bu alanlarda kamu otoritesiyle işbirliği yürütebilir. Dezavantajlı toplum kesimlerinin korunmasına yönelik girişimlerde bulunabilir. Kentlerin mekânsal örgütlenmesine katkı sunabilir. Bilim, teknoloji ve araştırma odaklı kamu yararına dönük çalışmaları destekleyebilir. Her durumda amaç, şirketin kurumsal kişiliği ve toplum arasında sosyal bir bağın kurulması, geliştirilmesi ve sürdürülmesidir. KSS uygulamalarının somut çıktılar üretmesi, şirketler ve toplum arasındaki bağı niteliğini zorunlu olarak berraklaştırmaz. Kurumsal sosyal sorumluluk kavramı, filantropi, hayırseverlik, şirket vatandaşlığı (aidiyeti), şirket duyarlılığı kavramları ile beraber ele alınabilir. Bu kavramların her birinin, ekonomik aktörler olan şirketler ile toplumun birbirleriyle olan ilişkilerini ve bu ilişkilerin düzenlenme biçimlerini ifade ettiği söylenebilir. Bu açıdan, benzer kavramlar olduklarını varsayabiliriz. Ancak, özel olarak Kurumsal Sosyal Sorumluluk kavramı, şirket-

⁵ Türkiye Kurumsal Sosyal Sorumluluk Derneği, www.kssd.org.

toplum ilişkisi içerisinde yürütülen faaliyetlerin kurumsallaşmasını ifade ederken, aynı zamanda küresel piyasa ekonomisinin bir ürünü haline gelmiştir (Alakavuklar ve diğerleri, 2009). Bu yüzden, bu makale küresel ekonomi içerisinde tanımlanan haliyle KSS kavramı üzerinde yoğunlaşacaktır.

Fakat yine de kavramın muğlaklığının da evrensel bir tanımı zorlaştırdığını söylemekte fayda var. Sorumluluğun alanı ve kime yöneldiği belli değildir. Bu sorulara, farklı şirketler farklı cevaplar üretebilir. Her şirket, toplumun sorunlarına dair farklı motivasyonlar doğrultusunda farklı stratejiler ve uygulamalar geliştirebilir. Ama genel anlamda, Soederberg'in (2006: 53) belirttiği üzere, kurumsal sosyal sorumluluk şirketlere insani yüzlerini gösterme fırsatı veren bir yöntemdir. Soederberg'in öne çıkarttığı temel nokta, bütün şirketlerin ortaklara veya paydaşlara karşı sorumluluk taşıdığıdır (2006: 54). Bu nokta, anlaşılır genel bir tanım sağlasa da, bu tanım kurumsal sosyal sorumluluğun spesifik özelliklerini açıklamak için oldukça yetersizdir. Şirketlerin kime karşı ve nasıl sorumlu olduğu halen belirsizdir. Ancak, KSS'ye dair oluşturulan eleştirel yaklaşımlarda, tanıma dair olmasa da içeriğe dair ortak noktayı atlamamak gerekir. Bu eleştirel çalışmalara göre, ahlaki değerlerin öne çıkarılmaya başlanması küresel pazarda bir etik kaygısının oluştuğunu gösterir. Daha önce pek öne çıkarılmayan bu kaygı, tam da şirket karşıtı ve küreselleşme karşıtı mücadelelerin sermaye dolaşımını olumsuz yönde etkilemeye ve karları tehlikeye atmaya başladığı bir zamanda, 1990ların son yıllarında görünür hale gelmeye başlar. Dünya Ticaret Örgütü'nün 1999 yılındaki Seattle toplantısı sırasındaki gösteriler ve akabinde 2001 yılında patlayan Enron skandalı⁶ kapitalizmin "ahlakını" açıktan sorgulanır hale getirir (Shamir, 2008; Soederberg, 2010; Hanlon, 2008).

Bu yüzden kurumsal sosyal sorumluluk, küreselleşme süreci ile paralel anlaşılmak ve tanımlanmak zorundadır. Birçok eleştirel teorisyenin dile getirdiği gibi (Banerjee, 2007; Cloud, 2007; Rowe, 2005;

⁶ 2001 yılında Enron Şirketi'nin şirket içi etik dışı uygulamalar nedeniyle iflas etmesi bir skandal olarak görülmüştür. Skandal, bütün şirketlerin kurumsal işleyişinin mercek altına alınmasına ve ortak etik standartlara doğru adım atılmasına yol açmıştır (Nederveen-Pieterse, 2004).

Soederberg, 2006), küresel aktörler ve küresel olgular sosyal sorumluluğun tanımında önemli bir rol oynar. Etik ve ahlaki değerlerin giderek küresel anlamlar kazanması, kavrama da artan oranda küresel bir anlam yükler. Yanı sıra, küresel şirketler de kavramı süreç içinde sahiplenmiştir. Hükümetlerin iktidarları sorgulanır hale geldikçe ve piyasa mekanizması küresel olarak genişledikçe, şirketlerin toplumsal konularda daha etkin rol alması gündeme gelir. Kurumsal sosyal sorumluluk, sadece şirketler bağlamında değil, uluslararası diğer örgütler bağlamında da önemli olduğu için, kavramın küresel anlamı güçlenir. Şirketler tarafından benimsenen etik kurallar, aslen uluslararası örgütlerin öncelikleri doğrultusunda şekillenir. Birleşmiş Milletler Küresel İlkeler Sözleşmesi, Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü Çokuluslu Şirketler Prensipleri ve ISO 26000 standartları küresel kurumsal sosyal sorumluluk stratejileri arasında sayılabilir (Soederberg, 2006).

TEORİK YAKLAŞIMLAR

Kurumsal sosyal sorumluluk kavramını teorik çerçevede tartışan ana alan, kavramın kaynağı orada olduğu için, işletme olmuştur. Sosyoloji, siyaset bilimi ve iktisat işletmeyi takip eder. Bu metinde kurumsal sosyal sorumluluk kavramının literatür açıklaması basitçe iki perspektiften yapılacaktır: işletme teorileri ve eleştirel yaklaşımlar. İşletme teorileri genel itibarıyla kurumsal düzeyde kalarak, şirketlerin kar ve zararlarına odaklanır. Farklı yaklaşımlar sergileseler de, temel amaç kurumsal sosyal sorumluluğun şirketlerin yararına yönelik işleyişinin olanaklarının analizidir. Eleştirel teoriler kavramın küresel kapitalist sistemdeki yerini sorgulayarak, işletme yazınına göre daha sistematik bir bakış sunar. Bu teorilere göre, kurumsal sosyal sorumluluk gerçekte şirketlerin işleyiş mantığına aykırıdır; dolayısıyla şirketler çözüm üreten değil, daha ziyade sorun üreten mekanizmalar olarak görülür. Bu yazıda var olan eleştirel yaklaşımların da ötesine geçilmeye çalışılacaktır, ancak öncesinde bahsedilen yaklaşımlara daha yakından bakmanın gerekli olduğunu düşünüyoruz.

İşletme literatüründe ilk yaklaşım olarak, Milton Friedman’ın neo-klasik bakış açısını, yani şirketler tek sosyal sorumluluğun kar üretmek olduğunu savunan yaklaşımı sayabiliriz. Friedman’a göre (1970) sosyal sorumluluk serbest piyasa mantığı açısından var olmaması gereken “yıkıcı” bir doktrindir. Öncelikle, bu kavram serbest piyasa mekanizmasının doğasına terstir. Sosyal sorumluluk özünde sosyalist bir bakış içerir ve bu yüzden özgür kapitalist toplumun altını oyar. Şirket aslen yapay bir oluşumdur; dolayısıyla, Friedman’a göre, bir şirkete sorumluluk atfetmek anlamsızdır. Sosyal sorumluluk, aynı zamanda şirketin yapısına da terstir. Zira yöneticiler özel hissedarlar adına bu tür sosyal kararlar alamaz. Yöneticilerin, sosyal sorumluluk projeleri geliştirmek veya desteklemek üzerine aldığı kararlar aslında şirket içi temsiliyet problemlerini (agency problems) arttırarak uzun vadede karlılığa sekte vuran sorunlara dönüşebilir. “Kusurlu olsun ya da olmasın, söz konusu kurumsal sorumluluk paravanı ile bunun hakkında gereksiz yere konuşan tesirli ve prestijli iş adamları, özgür topluma açık bir şekilde zarar vermektedir... Bu kadar kısa sürede piyasa sistemini tahrip edebilecek başka bir şey bulunamaz” (1970:5). Kısacası, Friedman’ın temsil ettiğini söyleyebileceğimiz bu neoklasik yaklaşıma göre, şirketin bir tek amacı vardır; o da karı arttırmaktır. Bunun dışında şirkete yüklenecek herhangi bir sorumluluk piyasa mantığına ters düşer. İkinci yaklaşım olarak hissedar teorisini (stakeholder approach) ele alabiliriz. Hissedar teorisine göre, şirketlerin amacı kısa dönemli kar artırımını değil, uzun dönemli yarar olmalıdır (Freeman ve McVea, 2001: 10). Bu da çoklu ilişkilerin göz önüne alınmasını gerektiren sürekli bir meseledir. Kapitalizm ve ahlak arasında ortak bir alan yaratılabilir. Bu ortak alan kapitalizmin daha iyi çalışması açısından da gereklidir. Hissedar teorisi bir denge teorisidir. Kurumsal sosyal sorumluluk ise bu denge unsurlarından biri olarak görülme eğilimindedir. Şirketler, kar artırımını hedefini elden bırakmamak üzere, ahlaki kaygıları da gündem edinebilirler. Hatta etik kaygılarla birlikte yönetilen kar maksimizasyonu hedefi daha başarılı olabilir. Görüldüğü gibi neo-klasik yaklaşım ve hissedar teorilerinin ikisi de kurumsal sosyal sorumlulukla ilgili değerlendirmelerini tek bir şirket düzeyinde yapar. Küreselleşme tartışmaları ile birlikte bu konuya biraz daha “geniş” bir yerden bakmaya çalışan bir işletme literatüründen de söz etmek mümkündür. Bu bağlamda son olarak ele

alacağımız üçüncü yaklaşımda, kurumsal sosyal sorumluluk şirket düzeyinin ötesinde küresel bir süreç olarak ele alınır. Kapitalizm küresel bir olgudur; kurumsal sosyal sorumluluk hissedarlara veya belirli bir gruba sınırlı kalmaz. Toplumun genel refahı ön plana çıkmalıdır. Fakat bu bakış açısında da kapitalist şirketin ve kapitalist iş yapma pratiklerinin devamlılığı esastır (Bair, 2007). Sürdürülebilir kalkınma, üçüncü yaklaşımın temel kavramlarından. Yoksulluk, çevresel sorunlar, doğal kaynakların kullanımı gibi meseleler sürdürülebilir kalkınma içinde tartışılır. Kurumsal sosyal sorumluluk, sürdürülebilir kalkınmanın iş dünyasındaki karşılığı haline gelir. Sonuç olarak her üç yaklaşımda da, şirketin ve kapitalist sistemin çıkarı her zaman ön planda kalır.

Diğer taraftan, eleştirel yaklaşımlar, şirketlerin ve iş dünyasının sosyal sorunlara çözüm üretme kapasitesini sorgular. Örneğin, Bakan (2004), şirketi patolojik bir kurum olarak tanımlar. Zira şirketler zararlı sonuçlarına bakmadan, kendi çıkarları doğrultusunda hareket etme serbestisine sahiptir (Bakan, 2004: 2). Öte yandan, zararlı sonuçlar aşikârdır. Bu durumda, şirketlerin imajını koruması gerekir. Kurumsal sosyal sorumluluk, mevcut patolojinin meşrulaştırılmasından başka bir şey değildir. Dolayısıyla, sosyal sorumlu olduğunu iddia eden şirketler, Bakan'a (2004: 32) göre, “yalnızca kar peşinden giden değil, aynı zamanda devletlerin ve sivil toplum kuruluşlarının düşmanı olmaktan çok birer ortağı olduklarını” göstermeye çalışırlar. McMillan (2007) da benzer bir eleştirel yaklaşımla şirketlerin hayali bir yapılanmalar olduğunu ve bu yüzden gerçek anlamda bir sorumluluk geliştiremeyeceğini savunmuştur. Ayrıca, şirketlerin mevcut yapısal sınırlılıklar ve kurallar çerçevesinde, ahlaki davranması da mümkün değildir. Eleştirel teoriler, kurumsal sosyal sorumluluk kavramının çıkışını, mevcut işlevini ve bağlamını oldukça güçlü bir şekilde tarif ederler. Bununla beraber, kurumsal sosyal sorumluluğun daha iyi uygulanabileceğine dair sakladıkları varsayımlarıyla, kapitalizmin mantığı içinde hareket etmeye devam ederler. Dolayısıyla, eleştirel teoriler birkaç istisnai yaklaşım dışında (örneğin Soederberg, 2010; Hanlon, 2008), kapitalizmin kurumsal sosyal sorumluluk tanımını verili alırlar. Örneğin Banerjee (2007), şirketlerin doğasının ve görevlerinin kuramsal olarak yeniden gözden geçirilebilirliğine dair yollar aramanın gerekliliğine vurgu

yaparken, Bakan (2007) da benzer bir eğilimle kamu yararı gözeten şirketlerin yeniden yapılandırılması gerektiği önerisini getirir. Sklair ve Miller (2010) eleştirel anlamda oldukça iyi yapılandırılmış makalelerini anlaşılması güç bir şekilde, “daha samimi” kurumsal sosyal sorumluluk projelerine ihtiyacımız olduğu yönünde bir sonuçla bitirirler.

Şu halde, eleştirel teorilerinin genelinin düştüğü iki temel açmazdan bahsedebiliriz. İlk açmazları, kurumsal sosyal sorumluluğu bir yandan serbest piyasa ekonomisini revize eden (ve meşrulaştıran) bir süreç olarak görürken, öte yandan bu sürecin daha iyi işlemesine yönelik öneriler sunmalarından kaynaklanmaktadır. Bu da odağa tek tek şirketlerin uygulamalarını yerleştirir. Oysaki kapitalist sistem bir bütündür ve kurumsal sosyal sorumluluğun bu bütün içinde ele alınması gerekir. İkinci açmaz, eleştirel teorilerin, bilinçli veya bilinçsiz, işletme literatürünün yaptığı iş-toplum ayrımını devam ettirmesidir. İş dünyası ve toplum iki ayrı ve bağımsız alan olarak görülür. Bu görüntü, aslında iç içe geçmiş sosyal alanların birbirlerini nasıl etkilediklerini görmemizi engeller. Bu iki temel nedenden ötürü, var olan eleştirel literatürün açmazlarına yakalanmamak için Marxist bir yaklaşıma ihtiyaç olduğu daha belirgin bir şekilde anlaşılmaktadır.

Eleştirel literatür içerisinde istisnai olarak bahsedebileceğimiz Marxist eğilimli yaklaşımların bu iki temel açmaza düşmedikleri görülebilir. Bu istisnai çalışmalar, KSS kavramını sistem içerisinde incelememize olanak sağlamaktadır. Örneğin Soederberg (2010), Küresel İlkeler Sözleşmesi’ne odaklanarak yaptığı analizinde, bu sözleşmenin, aslında küresel sermaye birikiminin önüne çıkan sorunların aşılmasında ve birikimin devamının garantiye alınmasında bir araç olarak ortaya çıkarıldığını savunur. Benzer bir şekilde, Hanlon (2008) da KSS kavramının ortaya çıkarılışının Fordist birikim rejiminden Post-Fordist birikim rejimine geçişin bir sonucu olduğunu, dolayısıyla kapitalist toplumsal ilişkileri daha da derinleştirme rolünü başarıyla oynadığını savunmaktadır. Bu makalede ise, bahsettiğimiz bu Marxist eğilimli yaklaşımlardan etkilenerik ve onlara eklemelerde bulunarak, KSS kavramını Marxist teori içerisinde nasıl

inceleyebileceğimiz konusunu biraz daha genişletmek ve detaylandırmak amacındayız. İlk olarak, böylesi bir yaklaşımın aşağıdaki temel özellikleri taşıması gerektiğini savunuyoruz:

1. Kapitalist ekonominin durumsal sonuçları bütün bir sistem içinde ele alınır. Bütün sosyal olgular birbirlerine bağlıdır; olguların anlaşılması sermaye karşısındaki konumlarının anlaşılması ile mümkündür.
2. Kapitalist kurumlar doğal, verili yapılar değildir. İdeolojinin somutlaşmış biçimleridir. Herhangi bir kapitalist kurumdan, sistemin bizatihi parçası olduğu için, bütün sistemi dönüştürecek bir sonuç veya etki beklenemez.
3. Sosyal değişim, kapitalist kurumları revize etmek değildir; yapısal bir dönüşümü talep etmektir.
4. Kapitalizmin amacı, birikimine yönelik olarak meta üretimi, meta ilişkileri ve dolaşımıdır. Meta ilişkileri hali hazırda bütün sosyal alanları birbirine bağlar.
5. İş dünyası ve toplum eşitsiz iktidar ilişkileri bağlamında beraber var olur; birbirlerine olan etkileri, birbirlerine karşı buldukları iktidar konumları açısından anlaşılmalıdır.

MARXİST AÇIDAN KURUMSAL SOSYAL SORUMLULUK

Harvey'e (2005) göre, şirketlerin gerçekleştirdiği sermaye birikimi toplumsal rızanın üretimini gerektirir. Kapitalizmin ideolojisi, medya, sivil toplum, üniversiteler, okullar, dini kurumlar ve meslek örgütleri aracılığıyla yayılır. Kapitalizm, bu rızaya basitçe kendini meşrulaştırmak için ihtiyaç duyar. Demek ki, asıl soru kapitalizm ve toplum arasında kurulan ilişkiyi anlamaktır. Zira kapitalist ilişkiler aynı zamanda sosyal ilişkilerdir. Sosyal ilişkiler metaya, meta üretimine ve dolayısıyla şirketlerin kuruluşuna içkindir. Bu yüzden, Marx'ın meta ve Debord'un gösteri kavramlarına bakmak, KSS terimini yeniden ve daha güçlü bir şekilde kavramsallaştırmamızı sağlayacak temeli oluşturacaktır. Burada belirtmek gerekir ki, Debord'un gösteri kavramı aslında Marx'ın meta kavramı üzerine kuruludur; ancak günümüz kapitalist üretim

ilişkilerinin karmaşıklığını ve daha özelden toplumsal ilişkilerin gerçekliğini imajlar arkasına hapsetmesini kapsayan gösteri kavramı, KSS kavramını anlamamız için daha elverişli bir araç olacaktır. Yine de, gösteri kavramını bütünsel olarak anlamlandırmak için Marx'ın meta kavramından kısaca söz etmek gerekir.

META VE METALAŞMA

Metalaşma, öncelikle bir sosyal ilişkinin nesnel(leşme süreci olarak tanımlanabilir. Meta üretimi emek gücünün kullanımını zorunlu kılar. Emek gücü üretim süreci içinde metaya dönüşür. Üretimin sonucu olan nesnel(ürünler, dolaşıma girdiklerinde içerdikleri emek gücü görünmez kılınır. Ortaya çıkan ilişki insanlar arasında değil de, nesnel(arasındaymışçasına vuku bulur. Kapitalist ve işçi arasındaki niteliksel ilişki, niceliksele dönüşür; çünkü işçinin emek gücü de alınıp satılan bir meta olmuştur. İşçilerin kendi aralarındaki ilişki de niceliksel; çünkü hareket ettikleri ortak alan kapitalizmin alanıdır. Sonuçta, Marx'ın yabancılaşma dediği süreç başlamış olur. İşçi hem kendi emek gücüne hem de kendi ürettiği ürüne yabancılaşır. Ürün, işçiden bağımsız, ayrı, yabancı ve kendinden menkul bir nesne olarak işçinin karşısında durmaktadır. Bu durum, işçide bir gerçeklik kaybına yol açar. Bu da sosyal ilişkinin işçi açısından kaybedilmesi demektir. İlişki (kapitalist anlamda) saf ekonomik bir ilişki olarak görülür. Öyleyse, kapitalizm metalaşma yoluyla işçilerin açısından gerçeksizlik (unreality) halleri üretmektedir. Gerçekliğin tanımı ancak metanın tanımıyla mümkün olur. Metanın gücü arttıkça, işçinin ve Marxist anlamda gerçeğin gücü azalır; meta fetişleşir (Marx, 1978).

Günümüzde, hemen hemen her alan metalaşmaya açılmıştır veya açılmaktadır. Wallerstein'ın dikkat çektiği gibi, kapitalist üretimden önceki üretim tarzlarında henüz ortaya çıkmamış olan kar zincirinin bazı öğeleri, kapitalist üretim içerisinde, üretimin, dağıtımın ve yatırımın her yönüyle metalaşması sonucunda tamamlanmış olur. Daha önce piyasa dışında çözümlenmeye çalışılan her ne varsa çözümünü artık piyasa içerisinde arar. Wallerstein'ın (1983) kısaca "her şeyin metalaşması" dediği bu duruma, Harvey (2005) de dikkat çeker. Harvey'e göre, kapitalist sistem, şirketleşme, özelleşme ve son olarak kamu varlıklarının

metalaştırılması ile kendine yeni kar kapıları açmaya başlar. Bugün her şey piyasa ilişkileri içerisinde aktarılmış ve bunun sonucu olarak metalaşmıştır. Yukarıda da söylediğimiz gibi, toplumsal gerçekliğin Marx'ın işaret ettiği "gerçeksizlik" halleri de yaygınlaşmaya ve yoğunlaşmaya devam etmektedir.

Toplumsal ilişkilerin nesnelleşmesi ya da metalaşması, Debord'un teorisi içerisinde daha önemli bir yer kaplar. Gerçeklik ve "gerçeksizlik" arasındaki artan gerilim ve mesafe Debordcu anlamda gösterisel bir boyut kazanır. Bu gerilimin ve sosyal ilişkilerin giderek nesnel(leşmesinin gözlemlenebildiği iki süreç, (1) insanın diğer insanlarla karşı karşıya getirilmesi ve (2) insani değerlerin metalaşmasıdır.

GÖSTERİSEL KAPİTALİZM

Debord'a (1996) göre gösteri, metanın bütün bir sosyal yaşamı işgal ettiği andır. Modern toplumdaki değişimi özetlediği 17. tezde Debord şöyle der:

İktisadın toplumsal yaşam üzerindeki tahakkümünün ilk aşaması, bütün insan gerçekleştirmelerinin tanımlanmasında *var olmak*'tan *sahip olma*'ya geçen bariz bir bayağılaşmaya yol açmıştır. Toplumsal yaşamın, iktisadın birikmiş sonuçları tarafından bütünüyle işgal edildiği bugünkü aşama ise *sahip olmak*'tan *gibi görünmek*'e doğru genel bir kaymaya neden olmuştur; öyle ki bütün fiili "*sahip olmak*"lar dolaysız itibarlarını ve nihai işlevlerini bu "*gibi görünmek*"ten almak zorundadırlar (Debord, 1996: 17. Tez).

Şu halde gösteri, bu sefer daha yüksek ve soyut düzeyde örgütlenmiş, yine bir meta toplumdur (Best, 1994: 47). Debord'un teorisine göre günümüz kapitalizminde nesnel(leşme salt nesnelere üzerinden değil, imajlar üzerinden de üretilir. Üretilen nesnelere ve imajlar ortak bir akış içinde birleşerek yaşama daha yoğun bir şekilde sirayet eder. Kapitalist mantığın egemenliği önceki dönemlere oranla çok daha derinlere işler; gerçeklik çok daha güçlü bir şekilde gizlenir. Benzer biçimde, nesnel(leşme giderek yaygınlaşır ve güçlenir. İnsanlar arasındaki karşılaşmalar giderek daha dolaylı ve görünmez bir şekilde gerçekleşir. Gösteri, kapitalizmin yarattığı kapitalist ve işçi arasındaki temel çatışmayı çok daha iyi gizler. Bu gizleme

bir çeşit “meta hümanizmi” sayesinde gerçekleşir (Debord, 1996: 43. Tez). Aslında, toplumu yaran, insanları ayırıştırın gösterisel kapitalizm, yekpare, ayrılmamış bir birlik resmi çizer; toplum sanki hiç bölünmemiştir. Dahası, olası ayırışmaların ve bölünmelerin ilacı kapitalizmdir.

Her şeyi piyasanın bir parçası olmaya iten gösteri, insanı değerleri de kendi bekası için piyasaya sürükler. Gösteri kendi imajını da bu yönde kurar. Bu noktada iletişim önemli bir yere sahiptir. İletişim tek taraflı bir etkinliktir. Tek taraflı etkinlik insani iletişimi de kendisine dönüştürür. Biriken şey, insani değerler değil, gösterisel değerlerdir. Bu sayede gösteri süreklileşen bir şekilde kendini üretir. Bu üretimi, kimi zaman işçiler, ezilenler ve toplum adına (aslen bir gösteri niteliğinde) konuşarak da gerçekleştirir. Kapitalizm, bu anlamda, Debord’un “meta hümanizmi” dediği, hümanist bir yüz yaratır. Söz konusu hümanist yüz sayesinde bir birlik imajı ortaya çıkar. Gerçeklikte ise, birlik artık mümkün değildir, kaybedilmiştir. Debord’un yine kendi sözleriyle aktaracak olursak:

Gösteri, mevcut düzenin kendisi hakkında verdiği kesintisiz söylev, onun övgü dolu monoloğudur. Yaşam koşullarının totaliter yönetimi döneminde iktidarın kendi portresidir. Gösteri ilişkilerindeki fetişist katıksız nesnellik görünüşü, bu ilişkinin insanlar ve sınıflar arasındaki ilişki olma özelliğini gizler (Debord, 1996: 24. Tez).

TEORİK ÇERÇEVE: GÖSTERİ OLARAK KURUMSAL SOSYAL SORUMLULUK

Öncelikle, kurumsal sosyal sorumluluk niteliksel bir ilişkiye tekabül etse de, işletme literatürü açısından KSS’nin ekonomik ilişkilerin bir parçası olduğunu not etmek gerekir. Gerçekten de, tanımlara bakılınca, kurumsal sosyal sorumluluğun kar amacına yönelik güçlü bir kaygısı olduğu görülür. Kısacası, KSS Marxist anlamda bir meta ilişkisidir. Şu halde, KSS bağlamında gösterinin daha önce değindiğimiz iki özelliğine dönelim:

Birincisi; KSS insanları birbirleriyle karşı karşıya getirir ve onlar (özellikle işçi sınıfı) açısından bir gerçeklik kaybına neden olur. Debord, toplumların kurtarıcılarında henüz kurtarılamadığının altını çizer. Gösteri, şirketleri birçok alanda kurtarıcı olarak sunar. Oysaki şirketler çözüm olarak görüldükleri bu alanlarda, çalışanların gerçekliğine uymayan ilişkisellikler kurmaktadır; kurtuluşun bir türlü gerçekleşmemesinin basit ve ana sebebi budur. Çalışanların ve çevrenin sömürsü kapitalist üretim biçiminin kaçınılmaz sonuçları iken, şirketlerin ahlaki sıfatlı eylemleri bu gerçeği tamamen göz ardı eder. Bu sonuçlardan kimlerin veya neyin sorumlu olduğu insanların aklına gelmez veya getirilmez. KSS hizmet götürdüğü insanların ve şirket çalışanlarının toplumsal, özellikle de sınıfsal, konumlarını arka plana atar; onların pozisyonlarının üstünü örter. Aynı veya benzer konumdaki insanlar farklı iktidar konumlarına sahipmiş gibi görünür. KSS toplumsal bağları şirketin öncelikleri çerçevesinde yeniden örgütleyerek alternatif bir gerçeklik düzlemi sunar. Bu düzlem KSS'yi meşrulaştıran bir siyaset pratiğini ve daha önemlisi toplumsal ilişki biçimini mümkün ve hatta gerekli kılar. Böylece KSS iktidar konumlarının belirsizleştiği ve tam olarak tanımlanamadığı bir toplumsal gerçeklikte birleştirici, duyarlı ve ahlaki bir ilişki olarak belirir. Örneğin, Google insanîyet namına kölelik ve insan kaçakçılığına karşı çalışan derneklere milyonlarca dolar akıtırken, şirketin çalışanları ve müşterileri, sanki aynı/benzer sınıflardan değilmiş gibi, köle pozisyonundaki insanlarla karşı karşıya konumlandırılır. Pfizer Afrika'daki ihtiyaç sahibi insanlara milyonlarca tıp/sağlık malzemesi dağıtırken, Pfizer'da çalışan işçi sınıfı mensubu onca insan, sanki aynı kapitalist sınıf tarafından sömürülmüyormuş gibi, Afrikalı insanlarla karşı karşıya getirilir. Chiquita kendi işçilerine ve ailelerine barınacak yer sağlarken, bu işçileri, sanki Latin Amerikalı insanları topraklarından atan kapitalist üretim biçimi değilmiş gibi, Latin Amerikalı çiftçilerin karşısında konumlandırır. Özetle, KSS işçi sınıfı ve çalışanlar arasında hümanist bir söylem üzerinden aslında kendi toplumsal konumlarına ve tarihsel gerçekliklerine uymayan bir ilişki yaratır; bu ilişki özel olarak işçi sınıfı içindeki ve daha genel anlamda toplumsal dayanışmayı zedeler. Kapitalist hâkimiyete karşı politikleşmesi gereken insanları siyaset dışına çeker. Gerçekte ise, KSS kapitalist sınıfı

temsil etmektedir. Google, Pfizer ve Chiquita'nın kurumsal sosyal sorumluluk yoluyla toplumsal ilişkiye girdiği insanlar, KSS'yi bu şirketlerin yükseldikleri, aslen kapitalizmin örüldüğü gerçeklik zemininden farklı bir zeminde anlamlandırır. Tam da bu zeminde kapitalizmin dezavantajlı konuma sürüklediği toplumsal kesimler KSS'nin gösterisel niteliği çerçevesinde zıt iktidar konumlarıymış gibi karşı karşıya gelirler.

İkincisi, KSS söylemleri insani değerleri metalaştırır. KSS iş dünyası ve toplum arasında bir araçtır. Fakat bu aracılık da dâhil olmak üzere, hiç bir ilişki metalaşmadan azade kalmaz. Piyasa, kapitalist koşullarda sosyal ilişkiler için en büyük ve uygun zemindir; öyle sunulur. Bununla birlikte, bu zemin sadece ahlaki söylemlerin dolaşıma girmesi ile ayakta kalabilir. Kapitalizm, Harvey'nin "piyasa temelli etik"ine veya Debord'un "meta hümanizm"ine ihtiyaç duyar. Bu iki kavram da aslında KSS'yi tanımlar. KSS, meta ve sermayenin dolaşım ağında kendiliğinden metalaşır; zira KSS, toplumla ilişkileri yönetmek üzere oluşturulmuş ve nihai hedefi kar maksimizasyonu olan bir yatırım stratejisi, bir işletme yaklaşımı, bir iş modeli veya bir kılavuzdur. Eş zamanlı olarak, KSS hümanizmi de metalaştırır. İşin aslı, insan hakları, işçilerin ve çalışanların hakları ve sosyal eşitlik söylemleri, kimi şirketlerin azalan piyasa paylarına çözüm olarak görüldükleri andan itibaren giderek yoğunlaşmıştır. Örneğin, Nike Çin'deki üretim alanlarındaki aşırı sömürü içeren çalışma koşulları kamuoyunca açıkça eleştirildikten sonra işçi haklarına uyacağı sözünü vermiştir; sonrasında da olası müdahaleleri engellemek için haklar söylemini kullanmaya başlamış ve bu söylemi ekonomik faaliyetlerinin bir unsuru haline getirmiştir. Bu durumda işçi hakları, sadece şirketlerin işçi hakları söyleminin yokluğunu bir sorun olarak gördüğü noktada önem kazanır. Dahası, küresel kurumlar da söz konusu haklara olan ihtiyacı, şirketlerin karşı karşıya oldukları küresel bir mesele olması bağlamında dile getirmiştir. Sözün özü, meta hümanizmi bir aldatmacadan ibarettir. Debord'un deyimiyile, zamanın gerçekliği, zamanın reklamına dönüşür. KSS toplumsal ilişkilere kendi kurgusu gereği Marxist anlamda bir meta ve Debordcu anlamda bir gösteri olarak dâhil olur. Girdiği ilişkileri bu çerçevede dönüştürür. İnsani değerler, ahlak ve hümanizm gibi söylemlerle hareket eden KSS, söz konusu söylemleri

de gösterinin parçası kılar. Aslen, bu söylemler KSS'ye gösteri (veya meta) dışındaki biçimlerde eklenemez. Şirketler toplum ile kurmak ve sürdürmek istedikleri bağları KSS yoluyla inşa etmeye devam ettikçe, ortaya çıkan toplumsal ilişki gösterisel bir ilişki olmaktan ve dolayısıyla metalaşmaktan kurtulamaz.

Özetle, KSS'nin iki temel noktadan hareketle gösteri olarak tanımlanabileceğini ileri sürüyoruz: (1) KSS işçi sınıfını/çalışanları/insanları birbirleriyle karşıt konumlara yerleştirir; onların bir sınıfa dâhil olduğu gerçeğini göz ardı ederek onları ayrıştırır; böylece kapitalist sınıfın egemenliğini gizler. Bu yanılsama, yabancılaşmayı derinleştirdiği için, işçi sınıfı açısından bir gerçeklik kaybını beraberinde getirir. (2) KSS insani değerleri daha etkin ve karlı iş stratejilerini hayata geçirmek için kullanır. Dolayısıyla, bu değerleri, asıl amacı sermaye birikimi olan metalaşmanın tam ortasına yerleştirir. Bu iki noktayı biraz daha somutlaştırabilmek için, Debordcu anlamda *gösterisellik* izlerini bulabileceğimiz KSS uygulamalarına daha yakından bakmak yararlı olacaktır. Bu bağlamda, KSS'nin küresel olarak tanımlanmasında, tanınmasında ve en önemlisi kurumsallaşmasında önemli yeri olan küresel sözleşmelere ve bunların benimsedikleri söylemlere dair eleştirel bir analiz yapacağız. Yalnız bu noktada, önemli bir ayrımı yeniden belirtmekte fayda var. Bu analizin amacı, KSS uygulamalarının yeterliliğine, sürdürülebilirliğine veya ne kadar etkili olduğuna dair bir çıkarımda bulunmak değil. Böyle bir yol bizi yine mevcut literatürün kısır döngüsü içerisinde bırakacaktır. Buradaki amaç, söz konusu bu döngü içerisinde çıkarak, KSS kavramına bütünsel olarak yaklaşan eleştirel bakış açısını, anlamlı bir kavramsal çerçeve içerisinde sunmaya çalışmaktır. Metin bu noktadan sonra Birleşmiş Milletler Küresel İlkeler Sözleşmesi ve Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü Çokuluslu Şirketler Prensipleri'nin değerlendirmesi ile devam edecektir.

BİRLEŞMİŞ MİLLETLER KÜRESEL İLKELER SÖZLEŞMESİ

Birleşmiş Milletler Küresel İlkeler Sözleşmesi'nin temel söylemi, neoliberalizmin getirdiği yeni ortamda sermaye birikim sürecinin karşı karşıya olduğu sorunlara çözüm üretme üzerine kuruludur. Sözleşme, 2000

yılında şirketlerin “sorumlulukları”nın iyiden iyiye görünür olduğu bir ortamda zamanın Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri Kofi Annan tarafından duyurulmuştur. Sermayenin dolaşımı “sorumluluklarından” doğru yükselen toplumsal rahatsızlık tarafından kesintiye uğradığı için, söz konusu görünürlük sermaye sınıfını olumsuz etkilemeye başlamıştır. İlkeler Sözleşmesi’nin internet sitesinde dile getirildiği üzere, “sosyal, siyasal ve ekonomik meseleler iş dünyasını her zamankinden daha fazla etkilediği için, birçok şirket hükümetlerle, sivil toplumla, iş örgütleriyle ve Birleşmiş Milletler ile ortak hareket etme ve birlikte çalışma ihtiyacını kabul etmektedir” (BMKİS, 2012). Kofi Annan, sözleşmenin amacının şirketlere insani bir yüz kazandırmak olduğunu vurgulamıştır (Gaffney, 2009: 279). Bu aslen bir tür ahlaki maskedir. Bu maske veya Marx’ın vurguladığı “gerçeksizlik” hali çağdaş dünyanın tekil bir parçası değildir; Debordcu anlamda bir bütünlüğü temsil eder. Kurumsal sosyal sorumluluk alanında en geniş gönüllü yapılanma olan sözleşme (BMKİS, 2012), sermayenin insancılığı ile şekillenen bir “gerçeksizliği” yayar. BMKİS, İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, Uluslararası Çalışma Örgütü İş Hakları Temel İlkeleri ve Rio Çevre ve Kalkınma Bildirgesi belgelerinden esinlenerek on ilke belirlemiştir (Ruggie, 2002: 31). Bu ilkeler insan hakları, iş, çevre ve yolsuzluk gibi başlıkları kapsamaktadır.⁷ Amaç, iş dünyasını kendi strateji eylem planlarında bu ilkeleri benimsemeleri yönünde teşvik etmektir. İlkeler çerçevesinde iş dünyasının, Binyıl Kalkınma Hedefleri, yoksulluk, açlık ve eşitsizlikle mücadele gibi Birleşmiş Milletler’in daha genel

⁷ İnsan Hakları

İlke 1: İş dünyası, ilan edilmiş insan haklarını desteklemeli ve bu haklara saygı duymalı.

İlke 2: İş dünyası, insan hakları ihlallerinin suç ortağı olmamalı.

Çalışma Standartları

İlke 3: İş dünyası, çalışanların sendikalaşma ve toplu müzakere özgürlüğünü desteklemeli.

İlke 4: Zorla ve zorunlu işçi çalıştırma uygulamasına son verilmeli.

İlke 5: Her türlü çocuk işçi çalıştırılmasına son verilmeli.

İlke 6: İşe alım ve işe yerleştirmede ayrımcılığa son verilmeli.

Çevre

İlke 7: İş dünyası, çevre sorunlarına karşı ihtiyati yaklaşımları desteklemeli.

İlke 8: Çevresel sorumluluğu arttıracak her türlü faaliyete ve oluşuma destek vermeli.

İlke 9: Çevre dostu teknolojilerin gelişmesini ve yaygınlaşmasını desteklemeli.

Yolsuzlukla Mücadele

İlke 10: İş dünyası, rüşvet ve haraç dâhil her türlü yolsuzlukla savaşmalı. (BMKİS, 2012)

hedeflerini desteklemesi de düşünülmüştür. İlkeler Sözleşmesi aslında birbirini tamamlayan iki amaca yöneliktir: dünya çapındaki iş ve ticaret etkinliklerinde on ilkenin hâkim kılınması ve Binyıl Kalkınma Hedefleri'ni de içerecek şekilde BM'nin genel amaçlarını destekleyecek etkinliklerin kolaylaştırılması (BMKİS, 2012).

Binyıl Kalkınma Hedefleri “başarı” hikâyelerinden biri Laos'ta yoksulluğun azaltılması üzerinedir. Hikâye yoksulluğu beş yıllık bir süre zarfında yarı yarıya düşürme hedefinin örneğidir.⁸ Hikâyeye göre, Laoslu çiftçi Oudone Vonkham BM üzerinden gelen kalkınma fonları aracılığıyla kurulan yerel pazarlar ve inşa edilen yollar sayesinde yoksulluktan “korunmuştur”. Bu fonlar sayesinde daha pek çok aile kurtarılmıştır. 6,2 milyon nüfusu olan Laos'ta yaklaşık 950 bin kişinin mutlak yoksulluktan kurtulduğu belirtilmektedir. Başarı hikâyesinin son bölümünde bir bölge valisinin ağzından hükümetin hazırladığı projelerin başarısızlığa uğradığı savunulmaktadır. Buna karşılık, aynı vali sorumluluk sahibi küresel kapitalizmin bu projelerle istikrar getirdiğini savunmaktadır. Çiftçinin ve diğerlerinin hikâyeleri bu insanların meta hümanizmi tarafından belirlenen hedeflerin sonucunda nasıl ayakta kalabildiklerini anlatmaktadır. Bununla beraber, Laoslu bir çiftçi yoksulluktan korunurken, dünyanın başka taraflarındaki diğer çiftçiler neoliberal dönüşüm yüzünden topraklarını kaybetmektedir. Laoslu yoksul çiftçi, küresel kapitalizmin, kendisini Laoslu veya dünyanın başka yerlerindeki diğer çiftçilerle karşı karşıya getirdiğinin fark etmesinin çok zor olduğu bir yanılsama içinde konumlanmıştır. Bu yanılsamada küresel kapitalizm bir kurtarıcı olarak sunulmaktadır. Fakat kapitalist üretim biçiminin özelliği topraksızlaştırmaktır. Böylesi bir durumda, çiftçi aldığı sözde yardımın topraksızlaştırmayı meşrulaştıran ve kendisini kapitalist dönüşümün mağduru kılacak egemen sınıfın ideolojik bir aracı olduğunu kolayca fark edemez. Ayırdına hemen varamayacağı bir başka nokta ise, sanki kendisi aynı kesime ait değilmiş gibi ve sanki kendi gerçekliği onların gerçekliği ile aynı

⁸ <http://content.undp.org/go/newsroom/2010/june/20100602-laos-localisation.en?categoryID=349423&lang=en>.

veya benzer değilmiş gibi diğer çiftçilerle karşı karşıya gelmiş olmasıdır. Yardım alan yoksul çiftçi, topraksızlaştırılan yoksul çiftçinin gerçekliğinden kopar. Laoslu çiftçinin hikâyesinde açıkta kalan önemli bir nokta, kendisinin ve diğer 950 bin çiftçinin mutlak yoksulluk içinde yaşıyor olduğudur. Dolayısıyla bu tür başarı hikâyelerinde cevapsız kalan soru küresel dünyanın neden eşitsizlik sorunuyla yüzleşmek zorunda kaldığıdır. Kapitalizm öylesine doğal kabul edilmektedir ki, aşırı durumlar bir eyleyicisi olmayan veya eyleyicileri kapitalist sisteme özgü olmayan tesadüfler olarak görünmektedir. Egemen ideolojinin eşitsizlik gerçekliğine doğru görünüşteki müdahalesi yoksulluğu “insan doğası içindeki ötekiliğin, yabancılaşmanın ve olumsuzluğun edilgin bir tasvir”i yapan estetik bir hikâyeyi mümkün kılar (Harvey, 1989: 336). Bu estetik hikâyeler kapitalist toplumun “gerçeksizliğini” ve yanılması, dolayısıyla sermayenin kurduğu gösteriyi taşır. 11 Eylül terörist saldırılarından sonra George W. Bush sadece barış aradıklarını söylemiştir. Bush yönetimi, demokrasi, kalkınma, serbest piyasa ve özgür ticaretin baskının, hıncın ve yoksulluğun yerine geçeceğini ve serbest pazarın bütün toplumu yoksulluktan kurtaracağını iddia ederken aslında savaşa hazırlanmaktadır (Harvey, 2003: 5).

Birleşmiş Milletler Küresel İlkeler Sözleşmesi’nin temel vaatlerinden biri küreselleşme sürecinde uçta bir konumda kalan gelişmekte olan ama özellikle en az gelişmiş ülkelerin yararlanabileceği BM destekli projelere katılabilmesidir (Ruggie, 2002: 31). Bu söylemde açıkta bırakılan yine ekonomik küreselleşmenin veya küresel kapitalizmin kapitalist sınıfın bir projesi olduğu ve söz konusu marjinalleşmenin kendiliğinden ortaya çıkmadığıdır. Bu söylemde hem küreselleşme hem de marjinalleşme süreçleri doğal olgular gibi sunulmaktadır. Debord’a göre gösteri, sefaleti gelişmenin farklı aşamalarına tekabül edebilecek gösterisel karşıtlıklar arkasında saklar. Gösteri gerçek karşıtlıkların – sınıf mücadelesi gerçeği gibi – gün yüzüne çıkmasına izin vermez. Debord, gösterinin sefaleti hem inkâr edebileceğini hem de besleyebileceğini belirtir. Öyleyse, gösteri tarihsel süreç içinde ortaya çıkan sefaleti inkâr ederken, durumdan çıkar sağlamak üzere bugünün sefaletini doğrulayabilir. Bize sunulan “mutsuzluğun dingin merkezindeki yıkım ve korkuyla çevrili mutlu bir birleşme imajından başka bir şey” olmayan gösteridir (Debord, 1996: 63. Tez).

Birleşme imajı kapitalist ekonominin toplumsal alana müdahalelerini meşrulaştırır; sosyal ilişkileri egemen ideoloji etrafında metalaştırır. Soederberg'in (2006: 89) belirttiği üzere, BM kapitalist dünya ekonomisinin bir eseri olduğuna göre, BM'nin eseri olan İlkeler Sözleşmesi de dünya sisteminin neoliberal normlarını meşrulaştırır. Böylece, gösteri kapitalist sisteme yöneltilmiş ve yöneltilecek olan itirazları kendi içinde eritir; şirketlere daha rahat hareket edecekleri alanlar açar (2006: 92).

Diğer bir başarı hikâyesi HIV/AIDS virüsüne karşı savaşla ilgilidir. Kofi Annan söz konusu savaşın bu bulaşıcı hastalık yüzünden maliyetlerin artmasına ve pazar paylarının azalmasına karşı başlatıldığını açıkça söylemiştir. Binyıl Kalkınma Hedefleri'nde de hastalığa dair amaçlar sıralanmıştır. Örneğin, Uganda'da yetişkinlerde HIV virüsünün görülme oranının 2001'de yüzde 8 iken 2007'de yüzde 5,7'ye düştüğü kaydedilmiştir. Benzer şekilde Kamboçya HIV virüsünün yayılmasını geriletmeyi başarmış, 2001'de yüzde 1,8 olan oranı 2007 itibarıyla 0,8'e çekmiştir.⁹ Kofi Annan'ın beyanına referansla, insanların bu tehlikeli hastalıktan kurtarılması karlı bir iş yatırımı gibi görünür. Bir yanda sorumluluk sahibi kapitalizmin kurumlarının işbirliği ile hümanizm vurgusu üzerinden yürütülen HIV karşıtı kampanyalar göze çarpar. Öte yanda, Harvey'nin (2005: 38) hatırlattığı üzere, birçok şirket var olan teknolojilerden daha fazla kar elde etmek amacıyla AIDS ilaçları gibi kendi yeni teknolojilerini kamunun kullanımına açmaz. Dahası, Şirket-İzleme (CorpWatch), Nike-İzleme (NikeWatch) ve Küresel Takas (Global Exchange)¹⁰ gibi eleştirel ve muhalif kuruluşlar BMKİS internet sitesinin şirketler için eleştirel yorumlara ve sorulara tabi kılınmadan masrafsızca reklamlarını yapabilecekleri serbest bir forum işlevi gördüğünü vurgulamaktadır (Soederberg, 2006: 80). Bu çelişkili durum gösterinin ikinci niteliğine, insani değerlerin metalaşmasına bir örnek teşkil

⁹ Binyıl Kalkınma Hedefleri hakkında bilginin ulaşılacağı internet adresi: <http://www.un.org/en/mdg/summit2010/successstories.shtml>.

¹⁰ Corpwatch, Nikewatch ve Global Exchange şirketlerin yolsuzluklarının etkilerine dair araştırmalar yapan, bunları kamuoyu ile paylaşan ve kar amacı gütmeyen sivil toplum örgütleridir. Bununla birlikte bu örgütlerin eleştirel pozisyonu şirketleri daha sorumlu davranmaya teşvik etmenin ötesine geçmemektedir. Bu örgütler ağırlıklı olarak kapitalizm içinde hareket eden şirketlerin içkin bir özelliği olması durumundan ziyade, bu ağırlıklı olarak olumsuz etkilerine odaklanmaktadır.

eder. Yaşam, ama özellikle sağlıklı koşullarda yaşama ve temel sağlık hizmetlerine ulaşım hakkı daha verimli ve karlı bir kapitalist üretimi sağlamak üzere kullanılan bir söyleme dönüşür. Hastalığın ve virüsün düşürülen oranları kapitalist sistemin daha sağlıklı bir kalkınma yolundaki olumlu etkileri olarak resmedilir. Bu söylem kapitalist üretim biçiminin içinde şekillenen hümanizmin derdinin insanların değil sistemin hayatta kalması olduğunu açık eder.

EKONOMİK İŞBİRLİĞİ VE KALKINMA ÖRGÜTÜ (OECD) ÇOKULUSLU ŞİRKETLER PRENSİPLERİ

Birleşmiş Milletler Küresel İlkeler Sözleşmesi'nden farklı olarak OECD Prensipleri, üye ülkeleri kendi sınırları içerisindeki şirketleri denetlemesi için teşvik etmeyi hedefler. Bu denetim genellikle “kurumsal yönetim” adı altında geliştirilmeye çalışılır. OECD kendi varlık amacını şu şekilde açıklar:

OECD 30 demokrasinin bir araya gelerek, küreselleşmenin ekonomik, sosyal ve çevresel sorunlarına eğilmek üzere çalıştığı özgün bir forumdur. OECD aynı zamanda hükümetlerin, kurumsal yönetim, bilgi ekonomisi ve yaşanan nüfus sorunları gibi yeni gelişmeleri ve sorunları takip ederek cevap verebilmesi için gereken çabaları ön planda tutmaktadır. Örgüt, hükümetlerin siyasa deneyimlerini karşılaştırabildikleri, ortak sorunlara çözüm arayabildikleri, ulusal ve uluslararası politikalarla uyum içinde çalışabilmek için yararlı uygulama ve çalışmaları tespit edebildiği bir ortam oluşturmaktadır (OECD, 2006).

Söz konusu prensiplere göre, şirketler tüm paydaşları ile ilgilenmeli ve iş etkinliklerini çevre, insan hakları, iş ilişkileri, tüketici ilişkileri, yolsuzluğu önleme gibi konulara önem vererek yürütmelidir. Bu prensiplerin özünde açığa çıkarılan konular Küresel İlkeler Sözleşmesi'ndeki konularla oldukça benzerdir. Ancak, OECD Prensipleri'nde öne çıkarılan kurumsal yönetim kavramında insancıl söylemler biraz daha merkezi bir yer kaplar. Kurumsal sorumluluk ve kurumsal yönetim alanları geniş açıdan bakıldığında oldukça yakındır. Sonuç olarak iki alan da neoliberal ideolojinin birer temsilcisidir. Kendi söylemlerindeki amaçtan da anlaşılacağı üzere, yasal düzenlemelerin de senaryonun içine katıldığı kurumsal yönetim kavramında

devletlere daha etkin bir rol biçilir. Yine de hissedar değerinin maksimize edilmesinin KSS gibi kurumsal yönetim kavramına içkin olması değişmez. Söz konusu kavram zaten “hissedar değerinin arttırılması amacıyla şirketlerin yönlendirildiği ve kontrol edildiği sistem” olarak tanımlanır (Soederberg, 2010: 92).

OECD Prensipleri içerisinde, konumuz açısından önemli bir nokta, işçi-işveren ilişkisine dair ortaya atılan söylemlerdir. Prensiplere göre şirketler, “çalışanların sendikalaşma hakkına saygı duymak, ... çalışanlar arasında ayrımcılık yapmamak, iş sağlığı ve güvenliğine dair gerekli adımları atmak, ... işçi-işveren ilişkilerine dair konularda veya toplu görüşmelerde işçi temsilcilerine yetki vermek” gibi görevleri yerine getirmek zorundadır (OECD, 2008: 18). Fakat bu tür gerekliliklerin “toplumsal sorun” olarak görülmesi dikkat çeken bir durumdur. Herhangi bir devlet, sınırları içerisinde bir bölgede bunun gibi “toplumsal sorunları” aşmada başarısız olduğunda, bu bölgeler “zayıf kurumsal yönetim” bölgeleri olarak etiketlenir. Bu etiketleme, özel sektör için “riskli” bulunan bölgelerin belirlenmesinde işe yaramaktadır. Dolayısıyla, devletin bu sorunları aşmada “başarısız” olması piyasadaki yatırımcılara bir uyarı niteliğindedir. Sonuç olarak, piyasa mantığına göre riskli görülen bu bölgelerin, yatırımcılar için daha güvenli hale getirilmesi için verilen reçete devlet teşvikli “kurumsal sorumluluk” olmaktadır. Bu tip bir *gösterisellik* içerisinde sunulan işçinin korunma çabası, kapitalist üretim ilişkilerinin içerisinde tekrar mahkûm edilmiş ve Marxist anlamda işçi sınıfının sömürülmesinden uzaklaşamamış bir çabaya dönüşür. Sonuçta buradaki işçiyi koruma vaadi, “zayıf kurumsal yönetim” alanının içerisinde tanımlanan bir grup insana tekabül eder. Söz konusu bu grubun ise sermaye dolaşımını garanti altına alabilmek için stratejik önemi olduğu yadsınamaz bir gerçektir.

O halde zayıf kurumsal yönetim alanında korunduğu iddia edilen bir işçi ancak gösteri toplumunun kuralları içerisinde varlığını bulabilir. Bu “koruma” söylemi ise işçileri sömürü ilişkileri içerisinde daha fazla çekebilmeğe öte bir çaba içermez. İşçilere dair yaratılan söylemler asıl olarak emeğin metalaşmasını meşrulaştırır. Gösteri toplumuna dair çıkardığımız sonuçlarla açıklayacak olursak, zayıf kurumsal

yönetişim alanına dâhil edilen emekçiler, kendi kendileri ve sınıfdaşlarıyla karşı karşıya getirilerek, işçi sınıfının Marxist anlamda yabancılaşmasını daha da derinleştirir. İşçi sınıfını siyasetlesizleştiren (depolitizasyon) bu tür uygulamaların, kurumsal yönetim ya da KSS kavramlarına içkin olduğunu anlayabilmek büyük bir önem taşır.

Söz konusu OECD prensipleri aynı zamanda piyasa tabanlı etik ve insani değerlere dair söylemleri de işçi haklarının korunması söylemleri altında yeniden üretir (OECD, 2006). Fakat açıktır ki piyasa tabanlı etik kaygıların, gerçekten insan hakları koruyucusu olması mümkün değildir. Soederberg’in Marxist bir bakış açısıyla yorumladığı gibi, “zayıf kurumsal yönetim” kavramı, “neoliberal kapitalizm içerisinde işçi sınıfının artık kendi haklarını koruyabilmek ve iyileştirebilmek için devlete bel bağlayamadığı anlayışı üzerine kurulmuştur” (2010: 99). Bu durumda, OECD’nin çok uluslu şirketler, devlet ve toplum üçlüsü arasında daha iyi ilişkiler kurulmasına dair girişimleri, kapitalist üretim sisteminin metalaştırma sürecinin bir parçası haline dönüşür. Olası riskli bölgeleri daha az riskli hale getirip sermayenin önünü açma girişiminde işçi sınıfına biçilen rol ancak ve ancak ekonomik bir kategori olarak belirlenebilir (Soederberg, 2010: 101). Fakat OECD’nin ürettiği söylem aynı kategorizasyonu “insan hakları” söylemini öne çıkararak devam ettirmeye çalışmaktadır. Şirketlerin sözde sosyal sorumlu uygulamalarını destekleyen prensipler, emeğin metalaşmasını doğallaştırırken, insani değerlerin de metalaşma sürecini ortaya koyar. OECD’nin ürettiği insani değerleri koruma söylemi, kapitalizmin kendini yeniden üretebilmesi için gerekli olan meta dolaşımını sağlamaya yardımcı olma niyetiyle ortaya çıktığından, meta hümanizminin içkin olduğu *gösteri toplumunu* besler.

Kurumsal sosyal sorumluluk söylemi dünyanın, faili görünmez sorunlarla uğraştığını varsayar. Kapitalist sınıf bu sorunları tanımlama ve çözme görevini üzerine alır. Bu sorunlar küreselleşmenin doğal sonuçları olarak yansır. Kapitalist sınıf sosyal çözümler uğruna risk alır ve aynı anda hem ekonomiyi hem de toplumu kurtarır. İşin aslı, tek suçlu kapitalist üretim biçiminin kendisidir. Kapitalizminden gelen her insani eylem

kapitalist gerçekliğe katkı sunar; bu gerçeklik ise işçi sınıfının, çalışanların, genel olarak kapitalizmin dezavantajlı konuma ittiği kesimlerin “gerçeksizliğidir”.

SONUÇ

Bu makalede, KSS kavramının Debordcu bir anlamda gösteri olarak tanımlanabileceğine dair belirlediğimiz iki özelliği açarak, kavramı meta olarak tanımlamaya çalıştık.

(1) Kurumsal sosyal sorumluluk toplumu ayrıştırır; fakat kendisini, toplum ve ekonomi arasında bir dil kurarak, birleştirici olarak sunar. Gerçekte, toplum ve ekonomi arasındaki bu dil kapitalizmin yararınıdır. İşçi sınıfının üyeleri sanki tek bir sınıfa ait değillermiş gibi karşı karşıya getirir. Örneğin, Çin’deki işçilerin koşullarının iyileştiği iddia edilirken, Laos’taki çiftçiler kapitalist ekonominin sömürü koşullarında var olmaya çalışır. Bu karşılaştırma (karşı karşıya getirme) sermaye sınıfı ile işçi sınıfı arasındaki gerçek çelişkiyi saklar; kurumsal sosyal sorumluluk bu saklamadaki en önemli araçlardandır.

(2) Kurumsal sosyal sorumluluk söyleminde yer alan insani değerler metaların ve dolayısıyla sermayenin dolaşımına olası müdahaleleri engellemek üzere üretilir. Bu dolaşım kapitalizm için elzemdir; insan hakları, işçi hakları, kadın hakları, eşitlik gibi söylemler meta dolaşımını sürdürmek üzere KSS bağlamında araçsallaştırılır.

Bu metinde ana akım yazında mevcut olan KSS tartışmalarından farklı olarak, KSS uygulamalarının ne gibi sınırları, başarısız uygulamaları ve potansiyeli olduğuna dair yapılan analizlerin ötesine geçmeye çalıştık. Kavramı ve uygulamaları daha geniş bir bağlamda, küresel kapitalist üretim ilişkileri bağlamında, Debordcu bir çerçeveden okumak üzere bir çerçeve sunduk. Bu çerçeve KSS’nin iyi ya da kötü, başarılı ya da başarısız olmasına dair bir iddia içermiyor. Hatta öyle ki bu tür bir analizin doğası gereği piyasa mantığı içerisinde kalmaya mahkûm olduğunu ileri sürüyoruz. Böyle bir perspektifin meta hümanizmi ile sınırlı olduğunu anlatmaya çalıştık. Öte yandan, KSS’nin uygulamalarına daha yakından bakmanın, etkilerine, sonuçlarına, aktörlerine, koşullarına ve türlerine dair bir kavramsallaştırmanın, daha bütünsel bir sosyolojik

resim çizilebilmesi açısından gerekliliğinin ve öneminin farkındayız. Ancak, KSS'ye dair eleştirel yazının çok sınırlı olması dolayısıyla, bu makaledeki katkımızı KSS'nin bir *gösteri* olarak yeniden kavramsallaştırılması ile sınırlamaya çalıştık. Bu durumda “Gösteri olarak Kurumsal Sosyal Sorumluluk” perspektifinin, bu kavramı mevcut literatürden daha uygun bir bağlama yerleştirdiğini ve kavrama dair yeni bir okuma sağladığımızı düşünöyoruz.

SUMMARY

The main concern of this article is to problematize the so-called mutually beneficial relationship between free market mechanism and common good through the debates around Corporate Social Responsibility (CSR). Despite the social problems deepened by the free market, capitalist discourse attempts to justify itself by adopting some ethical concerns. As being one of the main powerful actors of capitalism, and as an actor increasingly speaking about ethical concerns in the global arena, corporations have not been behind this legitimation process. On the contrary, they have always had intentions for creating a “good” image for themselves. Moreover, the concept of CSR is not only about corporate activities, but also included in the larger global economic and political arena, in which CSR discourse is increasingly embedded. However, it should be recognized that these kind of attempts constitute market-based ethics. Trying to move beyond the existing critical literature on CSR, this article approaches to the concept of CSR from a Marxist perspective. We attempt to do it with the help of Marxist concept of commodity combined with Guy Debord’s notion of spectacle. We argue that CSR can be considered as a spectacle in Debordian sense, because it has at least two characteristics of the spectacle: confronting the working class with each other and commodifying the humanitarian values. This article also includes a close reading of the discourse about CSR in order to show that how these two characteristics of the spectacle are embedded in the global language of CSR and how they are manifested through the institutions of capitalism. In this context, we focus on two main texts that have major contributions to the existence, dispersion and institutionalization of the concept of CSR worldwide: UN Global Compact and OECD Guidelines for Multinational Corporations, the most comprehensive international guidelines for CSR. Our aim is to exceed the discussions about the limits, failures or potentials of CSR; because such analysis, we argue, inherently follows the logic of commodity relations. In this paper, we limit our contribution to a re-conceptualization of CSR as spectacle. We believe that “CSR as spectacle” provides possibilities for contextualization of the spectacle as well as a novel reading of CSR.

KAYNAKÇA

- Alakavuklar, O. N., Kılıçaslan, S. ve Öztürk, E. B. (2009). Türkiye’de Hayırseverlikten Kurumsal Sosyal Sorumluluğa Geçiş: Bir Kurumsal Değişim Öyküsü. *Yönetim Araştırmaları Dergisi*. 9 (2), 103-143.
- Ayhan, B. (2009). Siyasal İktisat ve Kurumsal Sosyal Sorumluluk. *Yönetim Araştırmaları Dergisi*. 9 (2), 173-187.
- Bair, J. (2007). From the Politics of Development to the Challenges of Globalization. *Globalizations*. 4 (4), 486-499.
- Bakan, J. (2004). *The Corporation: The Pathological Pursuit of Profit and Power*. New York: Free Press.
- Banerjee, S. B. (2007). *Corporate Social Responsibility: The Good, the Bad, and the Ugly*. Edward Elgar Publishing.
- Best, S. (1994). The Commodification of Reality and The Reality of Commodification: Baudrillard, Debord, and Postmodern Theory. D. Kellner (Ed.) *Baudrillard: A Critical Reader* içinde (41-67). Oxford: Blackwell Publishers.
- Cloud, D. L. (2007). Corporate Social Responsibility as Oxymoron: Universalization and Exploitation at Boeing. S. May, G. Cheney ve J. Roper (Eds.), *The Debate over Corporate Social Responsibility* içinde (219-231). Oxford: Oxford University Press.
- Debord, G. (1996[1967]). *Gösteri Toplumu ve Yorumlar*. A. Ekmekçi ve O. Taşkent (Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Ertuna, B. ve Tükel, A. (2009). Türkiye’de KSS Uygulamaları: Geleneksel ve Kültürel Arasında. *Yönetim Araştırmaları Dergisi*. 9 (2), 145-172.
- Fleming, P. ve Jones, M. J. (2013). *The End of Corporate Social Responsibility: Crisis and Critique*. London: Sage.
- Gaffney, M. (2009). *After the Crash: Designing a Depression-free Economy*. Malden: Wiley-Blackwell.

-
- Freeman, R. E. ve McVea, J. (2001). A Stakeholder Approach to Strategic Management. *Working Paper No. 01-02*. Darden Graduate School of Business Administration, University of Virginia, http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=263511.
- Friedman, M. (1970). The Social Responsibility of Business is to Increase its Profits. *The New York Times Magazine*, <http://www.umich.edu/~thecore/doc/Friedman.pdf>
- Hanlon, G. (2008). Rethinking Corporate Social Responsibility as the Role of the Firm: On the Denial of Politics. A. Crane, A. McWilliams, D. Matten, J. Moon ve D. S. Siegel (Eds.), *Oxford Handbook of Corporate Social Responsibility* içinde (156-172). Oxford: Oxford University Press.
- Harvey, D. (1989). *The Condition of Postmodernity: An Inquiry into the Origins of Cultural Change*. Malden: Blackwell Publishers.
- Harvey, D. (2003). *The New Imperialism*. Oxford: Oxford University Press.
- Harvey, D. (2005). *A Brief History of Neoliberalism*. New York: Oxford University Press.
- Marx, K. (1978[1867]). *Kapital Birinci Cilt*. A. Bilgi (Çev.). Ankara: Sol Yayınları,
- McMillan, J. J. (2007). Why Corporate Social Responsibility: Why Now?. S. May, G. Cheney ve J. Roper (Eds), *The Debate over Corporate Social Responsibility* içinde (15-29). Oxford: Oxford University Press.
- Nederveen-Pieterse, J. (2004). Capitalisms: Asian-European Dialogue after Enron. *Asian Journal of Social Science*. 32 (2), 274-289.
- OECD (2006). *OECD Risk Awareness Tool for Multinational Enterprises in Weak Governance Zones*. <http://www.oecd.org/daf/inv/corporateresponsibility/36885821.pdf>.
- OECD (2008). *Guidelines for Multinational Enterprises*. OECD Publishing, <http://www.oecd.org/dataoecd/56/36/1922428.pdf>.
- Özdora-Aksak, E. ve Atakan-Duman, Ő. (2014a). The Online Presence of Turkish Banks: Communicating the Softer side of Corporate Identity. *Public Relations Review*. 41 (1), 119-128.

-
- Özdora-Aksak, E. ve Atakan-Duman, Ş. (2014b). The Role of Corporate Social Responsibility in Online Identity Construction: An Analysis of Turkey's Banking Sector. *Public Relations Review*. 40 (5), 862-864.
- Özdora-Aksak, E. (2015). An Analysis of Turkey's Telecommunications Sector's Social Responsibility Practices Online. *Public Relations Review*. 41 (3), 365-369.
- Papatya, N. (2010). Kapitalizmin Yeni/Yenilenen Akıl Oyunu: Küresel Şirketlerin Etiksel Ütopyaları. *Mülkiye*. 34 (268), 303-329.
- Rowe, J. K. (2005). Corporate Social Responsibility as Business Strategy. R. D. Lipschutz ve J. K. Rowe (Eds.), *Globalization, Governmentality and Global Politics: Regulation for the Rest of Us?* içinde (130-170). London: Routledge.
- Ruggie, J. G. (2002). The Theory and Practice of Learning Networks: Corporate Social Responsibility and the Global Compact. *The Journal of Corporate Citizenship*. 5, 27-36.
- Shamir, R. (2008). The Age of Responsibilization: On Market-embedded Morality. *Economy and Society*. 37 (1), 1-19.
- Sklair, L. ve Miller, D. (2010). Capitalist Globalization, Corporate Social Responsibility and Social Policy. *Critical Social Policy*. 30 (4): 472-495.
- Soederberg, S. (2006). *Global Governance in Question: Empire, Class and the New Common Sense in Managing North-South Relations*. London: Pluto Press.
- Soederberg, S. (2010). *Corporate Power and Ownership in Contemporary Capitalism: The Politics of Resistance and Domination*. London: Routledge.
- Türkiye Kurumsal Sosyal Sorumluluk Derneği, www.kssd.org.
- UNDP (2008). *Türkiye'de Kurumsal Sosyal Sorumluluk Değerlendirme Raporu*. http://kssd.org/wp-content/uploads/2013/04/turkiyede_kurumsal_sosyal_sorumluluk_degerlendirme_raporu.pdf.
- UN Global Compact (BMKİS) (2012). www.unglobalcompact.org.
- Wallerstein, I. (1983). *Historical Capitalism*. London: Verso.

TÜRKİYE'DE EZİDİ SİĞİNMACI KADINLARIN SORUNLARI ÜZERİNE SOSYOLOJİK BİR ARAŞTIRMA: BATMAN ve DİYARBAKIR KAMP ÖRNEKLERİ

Yusuf ARSLAN¹

ÖZ

Bu makalede Türkiye'ye sığınmış Ezidi kadınlar ele alınmıştır. Araştırma, Diyarbakır ve Batman'daki Ezidi sığınmacı kamplarında gerçekleştirilmiştir. Nitel araştırma yöntemine göre yapılmış bu araştırmada veriler mülakat tekniği ile elde edilmiştir. 35 kadın ile mülakat yapılmıştır. Araştırma sonucuna göre kamp ortamında sığınmacı kadınların, ataerkillik ve toplumsal cinsiyet rolleri nedeniyle yaşadıkları zorluklar olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca, öz bakım ve estetik ihtiyaçlarının karşılanamamasına bağlı olarak sığınmacı kadınlarda benlik saygılarının düştüğu görülmüştür. Kadınların düzenli ve sağlıklı gıdaya erişimlerinde kısıtlılıklar olduğu anlaşılmış, Güneydoğu'da yeniden başlayan silahlı çatışmalarla birlikte bu kısıtlılıkların daha da arttığı tespit edilmiştir. Kamp şartlarının hijyen koşullarından uzak olduğu, bunlarla birlikte gerek eğitim gerek sosyal, kültürel ve dini ihtiyaçların hiç birinin karşılanamadığı anlaşılmıştır. Savaş travmasına bağlı kimi ruhsal problemlerin yaşandığı görülmüş; işsizlik, parasızlık gibi yaygın sorunlar yaşadıkları tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mülteci, Ezidi, Ezidi Kadınlar, Sığınmacı Kadınlar

¹ Yrd.Doç.Dr., Batman Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü

A SOCIOLOGICAL INVESTIGATION ON ISSUES OF EZİDİ REFUGEE WOMAN: BATMAN AND DİYARBAKIR CAMP EXAMPLES

ABSTRACT

In this manuscript, the issue of women refuged Turkey was investigated. The study was carried out in Ezidi camps in Diyarbakir and Batman. The data were obtained with interview technique in the study conducted according to quality investigation method. 35 women were interviewed. According to the results of the study, it was understood that the women experienced hardships due to patriarchy and gender roles in the society. Besides, it was observed that self respect in these women fell great deal in connection with not meeting their self care and easthetical needs. It was understood that there were restrictions with the women in accessing to regular and healty food; and these restfictions have increased more since terror events reoccurred in Southeastern Anatolia. It was seen that the conditions in camps were far from being hygenic; however, none of their educational, social, cultural and relegious needs were met. It was seen that they experienced pyhscological health problems depending on war trauma and that they had common problems such as unemployment and poverty.

Keywords: Refugee, Ezidi, Ezidi Women, Refugee Women.

GİRİŞ

Uluslararası göçmenlik tarihin her döneminde toplumsal bir olgu olarak hep var olmuştur. İçinde bulunduğumuz yüzyılda da uluslararası göçmenlik en önemli sosyal sorunlardan biridir. Başta etnik ve dini çatışmalar olmak üzere işsizlik, yoksulluk, doğal afetler, küreselleşme gibi nedenlerle insanlar bir ülkeden başka bir ülkeye göç etmeyi günümüzde de sürdürmektedir (Bauman: 2011; Brown: 2008). Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği'nin verilerine göre dünyadaki mülteci sayısı 1974 yılında 7.4 milyon, 1984'de 10.5 milyon, 1996'da 27.4 milyon iken 2014'de bu sayı 50 milyonu aşmıştır. Mülteci artışında Orta Afrika Cumhuriyeti, Güney Sudan, Somali, Afganistan, Filistin, Libya, Mısır, Irak, Suriye gibi ülkelerdeki kaos ve kanlı çatışmalar baş etken olarak gösterilmektedir (UNHCR:2012).

Kanlı ve kaotik ortamın içinde yaşananlar, şiddetin, öldürmenin, yok etmenin (sosyal medyaya yansıyan ibretlik görüntülere bakılırsa) nasıl olağan bir aldığı, Hobbes'un tabiriyle "insanın nasıl insanın kurdu" haline gelebileceğini ve asırlar geçse de bu öldürme içgüdüsünün değişmeyeceğini bize kanıtlamaktadır (Yıldız, 2013:143).

İç savaşın halen devam ettiği Suriye'de, "Nisan 2011'den Aralık 2014'e kadar Lübnan'a 1.147.057, Ürdün'e 620.441, Irak'a 228.484, Mısır'a 139.942 sığınmacı yerleşirken bu rakam Türkiye'de 1.650.000 Suriyeli sığınmacıya ulaşmıştır" (Erdoğan: 2015). 2016 yılı itibariyle Türkiye'deki sığınmacı sayısı 3.000.000'a yaklaşmış, Türkiye'nin kendi toprakları içinde adeta "*küçük bir Suriye*" oluşmuştur. Yüz binlerle ifade edilen bir Suriyeli popülasyonu da Avrupa'ya sığınmıştır. BM raporlarına göre sığınmacıların yarısından fazlası kadın ve çocuklardan oluşmaktadır. Suriye'deki silahlı çatışmalar uzadıkça yeni sığınmacıların Türkiye'ye geleceği muhakkaktır.

Yalnız Suriye'den değil Irak'tan da önemli sayıda sığınmacı popülasyonu iç savaştan kaçarak ülkesini terk etmiştir. Irak'tan Türkiye'ye gelen bu popülasyonun ilk akla geleni ve en kalabalık olanı Ezidiler'dir. Toplam 20.603 Ezidi sığınmacı, IŞİD saldırılarından kaçarak Türkiye'ye sığınmıştır (GABB raporu: 2014).

Çoğunluğunu kadın ve çocukların oluşturduğu Ezidi popülasyonun bir kısmı Türkiye üzerinden Avrupa'ya göç ederken, önemli sayıda bir Ezidi sığınmacı popülasyon halen Türkiye'nin Güneydoğu Anadolu bölgesinde kurulu kamplarda bulunmaktadır. Türkiye'ye sığınmış Suriyeli sığınmacılarla ilgili yapılan bilimsel araştırmalar göz ardı edilemeyecek sayılardayken Ezidi sığınmacılarla ilgili, özellikle kadın Ezidi sığınmacılar ile ilgili, bilimsel araştırma sayısı az sayıdadır. Başka bir ifadeyle, Ezidi kadın sığınmacılar konusu bilimsel araştırmalara çok fazla konu olmamıştır. Haklarında az şey bilinen Ezidi kadın sığınmacılar, bu araştırmanın odak noktasını oluşturmuş, sığınma koşulları ve bu koşulların onların anlam dünyasında nasıl etkilere yol açtığı bilimsel metotlara uygun şekilde anlaşılmaya çalışılmıştır.

DEZAVANTAJLI SIĞINMACILAR: EZİDİLER

Mülteci ve sığınmacı kavramları karıştırılmakta, zaman zaman birbirinin yerine kullanılmaktadır. Bu nedenle mülteci ile sığınmacı kavramlarının ne anlama geldiğini açıklayarak konuya giriş yapmak uygun olacaktır. Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği (BMMYK) mülteci ve sığınmacı kavramlarını ayrı ayrı tanımlamıştır. Buna göre sığınmacı, *“bir ülkeye mülteci olarak kabul edilmek isteyen ve mültecilik statüsüne ilişkin yaptığı başvurunun sonucunu bekleyen kişi”* olarak tanımlanırken, mülteci *“BMMYK korumasından yararlanmaya hak kazanan kişidir”* (UNHCR:2012)². *“Türkiye'ye gelen sığınmacılar ‘kitlese sığınma’ kategorisinde ele alınmakta ve ‘geçici koruma ilkesiyle’ konaklama birimlerinde sığınmacı statüsünde misafir edilmektedir”* (Yıldız, 2013:145).

² Son yıllarda sığınmacı ve mülteciler için hedef ülke haline gelen ülkeler kendi siyasi, sosyal ve ekonomik kaygıları nedeniyle gelenleri kabul etmemek için zorluklar çıkarmaya dönük uygulamalara başvurabilmektedirler. *“Esasında sığınma başvurusunda bulunmak evrensel bir haktır. Pratikte bu hakkı kullanmak isteyen insanlara yönelik ülkeler, ki özeld gelişmiş ülkeler, kendi iç hukukları uyarınca zorluklar çıkarmakta, kabul koşullarının ağırlaştırılması yönünde kolektif kararlar alabilmektedir”* (Yıldız, 2013:144).

Türkiye hükümetinin, sayıları milyonları bulan Suriye’li sığınmacıların ihtiyaçlarını karşılamak konusunda önemli bir başarı sağladığına kuşku yoktur. " Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı (AFAD) eliyle Türk hükümeti ve Türk halkı, mültecilere sığınma imkânı sağlamış, krize misafirperver ve cömertçe çözümler üretmeye çalışmıştır" (Dinçer ve diğerleri, 2013:7). Nizip, Islahiye, Boynuyoğun gibi yerlerde kısa süre içinde yüz binlerin içinde barındığı 22 büyük kamp/çadır kent/konteyner kent kurulmuş, sığınmacılara insani yardım ve koruma hizmeti verilmiştir. Başta AFAD (2014), Kızılay ve kamu kurumları sığınmacıların yalnızca barınma ve korunma ihtiyaçları değil, eğitim, ibadet ve tercümanlık gibi ihtiyaçları da dahil olmak üzere her türlü alanda faaliyet içerisinde olmuşlardır. Nitekim *“Türk hükümetinin Suriyeli sığınmacılara gösterdiği ilgi, cömertlik ve açık kapı politikası uluslararası kamuoyunda övgüyle karşılanmıştır”* (Yıldız, 2013:167). Aynı ilgi, cömertlik ve açık kapı politikasının Ezidi sığınmacılar için uygulandığını yansız bir gözle bakıldığında söylemek mümkün müdür? Bir başka şekilde sorulacak olursa Türkiye'nin, Ezidilerin barınma ve korunma beklentilerini karşıladığı söylenebilir mi? Görüşmecilerin ifadelerine bakıldığında bu soruya "evet" demek çok zordur. Sınır geçişlerinin Ezidilere kapatılması böyle düşünülmesinde önemli bir etken olmuştur. Kafileler halinde Habur sınırına yürüyen Ezidi kitleler, dokümanları olmadığı gerekçesi ile sınırdan içeri alınmamışlar, onlarda Uludere'nin dağlık bölgelerindeki sigara ve mazot kaçakçılarının kullandıkları yolları izleyerek yasadışı şekilde Türkiye'ye giriş yapmışlar, buralardan Mardin, Şırnak, Urfa, Diyarbakır, Batman, Siirt belediyelerinin oluşturduğu çadır kentlere yerleşmişlerdir. Yerleştikleri çadır kentlerde onların, çadır, barınma, eğitim, sağlık gibi sorunlarına kamu kurum ve kuruluşlarınca çok az aldırış edilmiştir. Örneğin AFAD, Suriye topraklarının içlerine kadar çadır kentler kurup, gıdadan sağlığa kadar tüm insani yardımları yerine getirirken, Ezidi sığınmacılar için Mardin Midyat'ta 2840 kişilik bir çadır kent haricinde girişimde bulunmamıştır. Yine Sağlık Bakanlığı, dokümanları eksik olduğu gerekçesi ile onlara uzun süre sağlık yardımı vermemiştir. Kızılay ise bir kamyon temizlik malzemesi yollamış, bu yardımların arkası gelmemiştir. Ezidi sığınmacılar, Türkiye'den bekledikleri ilgiyi görememiş, adeta kendi kaderlerine terk edilmişlerdir. Kamu kurum ve kuruluşlarının

çeşitli dini ve politik sebeplerle yeterli ilgi ve alaka göstermemesi binlerce Ezidi sığınmacıyı zor durumda bırakmıştır.

Niçin Ezidiler'e, Suriye'li sığınmacılara gösterilen ilgi, cömertlik ve açık kapı politikası uygulanmamıştır? Kuşkusuz bunun sosyolojik bir takım sebepleri bulunmaktadır. Bunun akla gelen ilk nedeni Müslüman toplum içinde çeşitli biçimlerde var olmayı sürdüren “abede-i iblis” şeklindeki görüş olmuştur. Bazı Müslümanlar nezdinde Ezidiler, “abede-i iblis” yani şeytana tapmaktadırlar. Onlara, Osmanlı kaynaklarında “fırka-i dalle” [sapık topluluk] “akaid-i batıla”, “mezheb-i batıla” şeklinde (Gökçen: 2012; 2013) haksız ithamlar yapılmış ve bu görüşlere araştırma sahamız olan Batman ve Diyarbakır bölgelerinde inanmayı sürdüren kitleler olduğu görülmüştür. Bu konudaki ilk çarpıtma bilgilerin sahibi 19. yüzyılda Musul valiliği yapan Mustafa Nuri Paşa'dır. H.1329 yılında İstanbul'da “Abede-i İblis” (Gökçen:2013) adıyla kaleme aldığı bir eserde Mustafa Nuri Paşa mesnetsiz olan bu iddiaları gerçek sanıp neşretmiştir. Ondan sonrakilerde bunu bir teamül olarak kabul etmiş, bu görüşe inanılmıştır³ (Taşgın: 2000). Bu yanlış

³ Müslüman toplum nezdinde bu görüş günümüze kadar çeşitli biçimlerde varlığını korumuştur. Ezidilerin meskun olduğu Güneydoğu Anadolu bölgesinde bu görüş nedeniyle Ezidiler çeşitli biçimlerde saldırılara uğramış, rahatsız edilmişlerdir. “Örneğin, bir inanç ilkesi olarak, bir Yezidi etrafına çizilen daireden çıkamaz. Çıkabilmesi için (dairenin dışındaki) birinin bu daireyi bozması gerekir. Bunu bilenler çarşıda, pazarda, okulda karşılaştıkları Yezidileri daire içine alıp onlarla eğlenmişlerdir. Dairenin içinde mahsur kalan Yezidinin çırpınmaları, ağlamaları ve yalvarmaları ise sadece çevredekilerin eğlenmesine yaramıştır. Yine çarşıda pazarda bir Yezidinin arkasından çalınan ışık, daha çok ışık ile şeytan arasında tasavvur edilen ilişki sonucunda geliştirilmiş başka bir eğlence biçimi” (Taşgın, 2000:20) olmuştur. Bu baskı, alay, küçümsemeler ve 1990'lardaki silahlı çatışmalar nedeniyle Ezidiler, aileleriyle birlikte Türkiye'yi terk etmişlerdir. 1985 ile 2000 yıllarında Güneydoğu Anadolu bölgesinde ikamet eden Ezidi popülasyonun dağılımına bakıldığında ne kadar Ezidi'nin topraklarından göç ettiği anlaşılmaktadır (Taşgın, 2000:20).

İl ve Yıllara göre Ezidi nüfusun dağılımı	1985	2000
Batman	5.726	72
Diyarbakır	1.356	9
Mardin	9.243	87
Şanlıurfa	6.307	255
Toplam	22.632	423

1985'te 22.632 olan Ezidi popülasyon 2000 yılında 423 kişiye düşmüştür. Bu rakamların en az yarısı da son on beş yıl içerisinde kaybettiklerini söylemek mümkündür. Günümüzde Ezidi nüfus, Ermenistan, Avrupa ve Kuzey Irak topraklarında yoğunlaşmıştır.

görüş nedeniyle Müslümanlar ile Ezidiler arasında çok sayıda kanlı çatışma meydana gelmiştir (Gökçen: 2012; 2013).

Ezidi sığınmacıların dışlanması diğer bir nedeni de Türkiye'nin sığınmacı mevzuatındaki egemen felsefe olmuştur. Çünkü "Türkiye'nin göç yasası, tarihsel olarak belirli bir etnisitedeki (Türkler), dindeki (Müslüman) ve sınıftaki (Avrupalı) göçmenlere öncelik tanımak üzerine kuruludur" (İçduygu: 2010). 1934'lerdeki İskan Kanunu'nda "*Türk soyundan olan veya Türk kültürüne bağlı bulunan kimselerin göçmen olarak yurdumuza kabul edilebileceği*" şeklinde "*Türk*" ölçütü belirtilirken 1950'lerle⁴ birlikte buna "*Müslüman*" ölçütü "*dolaylı ve bağımlı bir ölçüt*" olarak eklenmiş, böylece İslam kültürüne bağlı toplulukların Türkiye'ye sığınmaları kolaylaşmıştır" (İçduygu ve Biehl, 2012: 26; Çavuşoğlu, 2006:109; Çavuşoğlu, 2007:132). Değişik zamanlarda yapılan farklı araştırmalarda da sığınmacıların kimliklerinde "Türk" ve/veya "İslam" yazıyor olması, onları Türk ve/veya İslam olmayan sığınmacılara göre avantajlı bir konuma getirdiği amprik olarak saptanmıştır (Dedeoğlu ve Gökmen, 2011: 4; Kolukırık: 2014: 49). Bu bakımdan Ezidi dinine inanan sığınmacıların Türk ve/veya İslam dininden olmaması yeterli ilgi ve sıcaklığı bulamamalarına yol açan bir sonuç olmuş, onların barınma ve korunma taleplerine nadiren aldırış edilmiştir. Bu da binlerce Ezidi sığınmacıyı zor durumda bırakmıştır.

Oysa katliamla yüz yüze kalan insanların ırk, dil, din, mezheplerine bakılmaksızın başka ülkelerden sığınma talep etmeleri ulusal ve uluslararası hukuk bakımından temel bir insan hakkıdır. Bu hak, hem Türkiye'nin taraf olduğu 1951 Cenevre sözleşmesi 2. maddesi, hem *İnsan Hakları Beyannamesi* 14/1. maddesi, hem de 6458 sayılı *Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu*'nda güvence altına alınmıştır. Türkiye'nin

⁴ Örneğin Türk ve Müslüman nüfusa uygulanan baskılar nedeniyle Adnan Menderes ile Tito arasında varılan bir anlaşma gereği Yugoslavya'dan 269.101 kişi Türkiye'ye yollanmıştır. Türkiye'ye göç etmek isteyen halkın kütüklerine "Müslüman" ya da "Türk dini İslam" yazdırmaları konsoloslukça göç başvurusunun kabul edilme ölçütü olmuştur (Çavuşoğlu: 2006; 2007). Öte yandan Avrupa'ya giden Müslüman sığınmacıların sığınma hakkı elde edebilmek için din değiştirerek Hristiyan olmaları, Avrupa'da da din ölçütünün ülkeye kabul edilmeyi kolaylaştırdığını göstermektedir.

Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu’nda “hiç kimse, işkenceye, insanlık dışı ya da onur kırıcı ceza veya muameleye tabi tutulacağı veya ırkı, dini, tabiiyeti, belli bir toplumsal gruba mensubiyeti veya siyasi fikirleri dolayısıyla hayatının veya hürriyetinin tehdit altında bulunacağı bir yere gönderilemez (II.Bölüm/4/1.mad.)” denilmiştir. “Bu belgelerin yanında bölgesel düzenlemeler, uluslararası teamüller, yargısal kararlar, bağlayıcı olmayan uluslararası belgeler, uluslararası ceza hukuku, insan hakları metinleri ve iç hukuk düzenlemeleri de mülteci ve sığınmacıların korunmasını öngören standartlara dolaylı da olsa vurguda bulunmaktadır” (Yıldız, 2013: 144). Tüm bu sözleşmelere rağmen Ezidi sığınmacıların sınır geçişlerinin engellenmesi, barınma ve korunma beklentilerinin karşılanmamış olması, sağlığa erişimlerinde çıkarılan yasal engeller, ibadetlerini özgürce yapamamaları “acaba farklı sığınmacı dini topluluklara karşı Türkiye adil davranmıyor mu?” şeklinde bir soruyu akıllara getirmektedir. Türkiye’nin bu bakımdan olumsuz bir karneye sahip olduğu geçmiş uluslararası raporlarda belirtilmiştir. 2009 Dünya Sığınmacı Raporu’nda, Türkiye’nin sığınmacılara yeterince adil olmadığı, insani yaşam standartları sunmadığı, sığınmacılar arasında çifte standart uyguladığı, bu nedenle not sıralamasında en kötü notlar olan “F” ve “D” kategorilerinde değerlendirilmiştir (USCRI: 2009). Verilen bu notların aşırı olduğu söylenebilir. Örneğin, Türk hükümeti Bosna’dan, Afrika’dan, Afganistan’dan, Kafkasya’dan, Yugoslavya’dan, Irak’tan, İran’dan Suriye’den gelen çeşitli dil, din, ırktaki sığınmacılara “barınma”, “beslenme”, “eğitim”, “sağlık”, “sosyal, kültürel” vb. hizmetler sunmuştur. Son yıllarda sığınmacıların Türkiye’de barınma ve korunması konusunda ilerleme olmakta, genel olarak eskiye oranla iyiye doğru bir gidiş gözlenmektedir. Buna karşın kimi temel sorunların varlığını sürdürmeye devam ettiği de bir gerçektir.

SAVAŞ MAĞDURU SIĞINMACI KADINLAR

Öteden beri savaş ve sığınmacılar meselesinde kadın sığınmacılar hassas bir konu olmuştur. Çünkü sığınmacı kadınlar dünyanın her yerinde erkeklere oranla daha büyük zorluk çekmişlerdir. Kadınlar fiziksel-duygusal, cinsel işkenceler, taciz, tecavüz, sex işçiliğine zorlanma biçiminde erkekler tarafından sistemli saldırıların hedefi olmuşlar, pek çok savaşta “kadınlar, aile üyeleri ile cinsel ilişkiye veya diğer

cinsel eylemlere zorlanma, cinsel açıdan kötürüm bırakma, cinsel açıdan aşağılama, kadının üreme organları veya cinsel organlarında tıbbi deneyler yapma, çocuk düşürmeye zorlama, rahmin sterilizasyonuna zorlama, kısırlaştırma ve fahişeliğe zorlanmak, göç, sağlıksız yaşam koşulları, sıhhi olmayan şartlarda doğum yapmak, kötü beslenme gibi çeşitli ve çok farklı boyutlarda işkencelere maruz kalmışlar, hatta hamile olanların pek çoğu, doğurup sonra da kendi çocuklarını öldürmeye dahi zorlanmışlardır” (Clark’tan akt. Akgül; 2013: 108).

Savaş sonrası mağlup toplumların kadınlarına yönelik cinsel saldırılar insanlık tarihi kadar eskidir. Örneğin İlyas’da adlı eserde Truva savaşını kazanan Spartalılar’a şöyle denildiği aktarılır: “*Erkeklerle artık eve doğru yola koyulmak için acele etmemelerini söyleyin. Henüz değil... sadık bir Truvalı kadınla yatmadan değil”* (Niarchos, 2006: 280).

1937/38 Dersim harekâtı sırasında ele geçen kadınlara kötü muamele yapıldığına dair kayıtlara rastlanılabilmektedir (Arslan: 2014). 1980’den 2000’lere kadar çok sayıda solcu ve Kürt isyancısı kadın, gözaltında asker ve polislerin kötü muameleleriyle karşılaşmıştır.

1939’da Nazi orduları Polonya’yı işgal ettiklerinde Yahudi kadınlara yaptıkları işkencelerin yanında onlara tecavüz ettikleri biliniyor. Nazilerin SSCB’li tutsak kadınlara da aynılarını yaptıkları ittifakla kabul edilmektedir. 1944’teyse Naziler yenilmiş, Almanya’ya giren Kızıl Ordu askerleri evleri yağmalamış, değerli eşyalara el koymuş ve 500.000 civarında esir Alman kadına tecavüz etmişlerdir (web1).

“1950-1953 arasındaki Kore Savaşı’nda, 1950-1962 arasında Cezayir Savaşı’nda, 1945-1973 arasında Vietnam Savaşı’nda 1975’te Endonezya Doğu Timor’u işgal ettiğinde, 1980-1992 arasında Peru’daki iç savaş sırasında, 1990’da Kuveyt’in Irak tarafından işgali sırasında, 1991-2002 arasında Sierra Leone’de savaş yöntemi olarak tecavüze başvurulmuştur” (Hür: 2014).

Benzer olaylar 1971 yılında Pakistan'ın Bangladeş'i işgali sırasında yaşanmıştır. Savaşta üç milyon insan ölmüş, on milyon insan sığınmacı konumuna düşmüş, vahşetin diğer yüzünde ise en ağır bedeli yine kadınlar ödemiştir. Dört yüz bin kadına tecavüze edilmiş, savaş sonrası bu kadınlar toplum tarafından dışlanmışlar, bir kısmı intihar etmiş, büyük bir kısmı ise kendi akrabaları tarafından öldürülmüştür (Can: 2011).

Yugoslavya'da çoğunlukla Müslüman kadınlara ve Ruanda'da iki taraftan kadınlara fiziksel şiddet uygulanmış, işkence ve tecavüz edilmiştir (Akgül, 2013: 98).

Vietnam, Bosna, Çeçenistan, İran, Irak, Suriye ve daha nice savaşlarda binlerce kadın işkence ve tecavüze maruz kalmıştır.

Amerika'nın Afganistan ve Irak'ı işgali sırasında da Müslüman kadınlara tecavüz eden çok sayıda askeri vaka olduğu kayıtlarda yer almıştır (Scanlon: 2012).

Haiti'deki kamplarda sex işçiliği yaptırılan, cinsel saldırıya uğrayan kadın sayısı bugün bile bilinmemektedir (Anker: 1995).

Suriye'de rejime bağlı Şebbiha milislerinin ihtilalci erkeklerin evlerine yaptıkları baskınlarda kadın ve kızlara işkence yapıp, cinsel saldırıda buldukları İnsan Hakları İzleme Örgütü raporlarına girmiştir (HRW: 2012).

2014'te Irak ve Suriye'de isyancılar, Hıristiyan, Ezidi, Şii, Alevi, Kürt kadınlara cinsel saldırılarda bulunmuş, köle olarak aldıklarını Rakka gibi şehirlerde kurdukları pazarlarda para karşılığında Suudi Arabistan, Katar, Ürdün, Yemen gibi ülke vatandaşlarına satmıştır.

“Ürdün’ün Zateri mülteci kampında Suriyeli kadınlara sex işçiliği yaptırılıyor. Mısırlı erkekler, 500 Euro karşılığında mülteci kamplarındaki Suriyeli kadınlarla evleniyorlar. [Türkiye’nin] Süleymaniye kampında cihatçıların tecavüzüne uğradıkları için kendilerini yakan kadınlar mevcuttur” (Almathabi, 2015:130).

Bugün Gaziantep, Kilis, Şanlıurfa, Hatay gibi illerde sex çetesinin eline düşen sığınmacı kadınların 5.000 TL karşılığında başka erkeklere satıldığı, onlara zorla sex işçiliği yaptırıldığı pek çok olay ortaya çıkmıştır (web2). Hatay Altınözü’ndeki Boynuyoğun sığınmacı kampında 400 kadın tecavüze uğramıştır (web3). Bunların failleri hiçbir zaman yargılanamadığı gibi bu yüz kızartıcı olayların üstü örtülmüştür.

YÖNTEM

Bu araştırma, kamplardaki Iraklı Ezidi sığınmacı kadınların durumunu *neden, nasıl, niçin* gibi sorularla anlamaya ve keşfetmeye çalıştığından nitel araştırma yöntemine göre düzenlenmiş bir durum çalışmasıdır.

“Bir toplumsal olayın hangi koşullar altında gerçekleştiği, toplumsal olayın kişi ya da grupları neden ve nasıl etkilediği, onların değer yargı ve davranışlarında ne gibi sonuçlara yol açtığını anlamak için durum çalışmalarına ihtiyaç vardır (Keleş, 1976: 343). Durum çalışmaları toplumsal konu ve olaylar hakkında derinlemesine bilgilerin alınmasını sağlamaktadır. Araştırma tekniği olarak mülakat tekniği kullanılmıştır.

Araştırmanın evreni Irak’taki iç savaştan kaçarak Türkiye’ye sığınan Ezidi kadınlardan oluşmaktadır. Türkiye’ye sığınan Ezidi popülasyona ilişkin bilgiler aşağıdaki gibidir.

Tablo 1. Türkiye’deki Ezidi Sığınmacı Popülasyona İlişkin Bilgiler*

Ezidi Sığınmacıların Barındıkları İller ve Sayıları								
Demografi	Diyarbakır (İlçeler dahil)	Şırnak (İlçeler dahil)	Şanlıurfa (İlçeler dahil)	Batman (İlçeler dahil)	Mardin (İlçeler dahil)	Siirt (İlçeler dahil)	Adıyaman (İlçeler dahil)	Toplam
Sayı	5.735	3.598	3.526	2.405	4.187	996	156	20.603

*(Kaynak: GABB raporu:2014)

Türkiye topraklarında 20.603 Ezidi sığınmacı olduğu tablodan anlaşılmaktadır. Araştırma örneklemini Batman ve Diyarbakır kampları ile sınırlı olup, 35 Ezidi kadın ile mülakatlar sınırlıdır. Görüşmeciler rastgele seçilmiş olup, kadınların 17'si Diyarbakır, 18'i Batman'daki kampta yaşamaktadır.

Bu kampların seçilme nedeni mesafe olarak yakın olması ve araştırmacıya sağladığı ekonomik kolaylıklardır. Veriler 2014 Kasım ve 2015 Nisan aylarında görüşmeler yoluyla elde edilmiştir. Görüşmeler için Diyarbakır ve Batman belediyelerinden resmi izin alınmıştır. Görüşmelerde ses kayıt cihazı kullanılmıştır.

Tablo 2. Batman'da Ezidilerin Kaldıkları Yerler ve Sayılarına İlişkin Bilgiler*

2015 Şubat Ayı								
	Çadirkent (Qurik)	Esentep Kampı	Şimze Köyü	Duşaye Köyü	Hamduna Köyü	Feqira Köyü	Kevorzo Köyü	Toplam
Sayı	864	330	200	106	165	46	24	1.735

*(Kaynak: GABB raporu:2014)

Batman'da toplam 1735 Ezidi sığınmacı barınmaktadır. Kadın sayısı 911, erkek sayısı 824 kişidir. Kadınların sayısının erkeklerden fazla olduğu görülmektedir.

Tablo 3. Diyarbakır'da Ezidilerin Kaldığı Merkezler ve Sayılarına İlişkin Bilgiler*

2015 Şubat Ayı					
Demografi	Fidanlık Kampı	Çınar Kampı	Ergani	Bismil	Toplam
Sayı	3.800	108	200	250	4.385

*(Kaynak: GABB raporu:2014)

* Kampa yazılıp çeşitli nedenlerle ayrılanlar nedeniyle stabil bir sayı bulunmamaktadır. Bu nedenle 2014 Kasım ayı ile 2015 Şubat ayı rakamları arasında farklılık bulunmaktadır.

Diyarbakır'da 2.369'u kadın 1.989'u erkek olmak üzere toplam 4.358 Ezidi sığınmacı barınmaktadır. Burada da kadınların sayısı erkeklerden fazladır. Kampta 0-4 yaş arası toplam çocuk sayısı 526'dır. 5-15 yaş arası çocukların sayısı 1.257'dir.

Kadın sığınmacıların araştırmanın odak noktası olma nedenleri şöyle sıralanabilir: “Kadınların cinsel şiddetin tüm çeşitlerini savaş ve silahlı çatışmalar sırasında yaşamaları dünya çapında rastlanan ve adeta kanıksanan bir durum olmuştur” (Buz: 2007). Toplumsal cinsiyet temelli ayrımcılıklar, cinsel taciz, cinsel şiddet, sex işçiliği, zorla evlendirme, kumalık, sosyal/kültürel/dini önyargılardan kaynaklanan dışlamalara maruz kalabilmeleri ve eşin ölmesi durumunda tehlikenin kadınlar için daha fazla artması sığınmacı kadınların bazı dezavantajlarıdır (Akkaya: 2002; Dedeoğlu ve Gökmen, 2011: 2; Süleymanov: 2013). Yine “ sığınmacılık sürecinde tek başına olmaları, sorumluluklarının ve rollerinin artması, süreçten psikolojik olarak olumsuz etkilenmeleri, iş bulma konusunda güçlük yaşamaları vb. nedenlerden ötürü kadınların sığınma sürecinden erkeklere göre daha olumsuz etkilendikleri görülmektedir” (Kartal ve Başçı, 2014:288). Sığınmacı kadınların erkeklere göre daha fazla dezavantajları olduğu farklı araştırmalarda da saptanmıştır (Buz: 2007; Buz: 2008; Kömürcü, Özsoy, Çobanoğlu: 2011). Örneğin “[g]öç alan ülkelerin araştırma kurumları göçmenler arasında kadınların önemli bir kısmının kliniklere başvurduklarını, çünkü mültecilik şartlarından kaynaklı karşılaştıkları sorunların daha derin boyutlarda şok yarattığını ifade etmektedirler” (Süleymanov: 2013). Savaş, iç savaş gibi insan haklarının yoğun ihlal edildiği durumlarda kadınların erkeklere göre yaşadığı mağduriyetlerin daha fazla olması nedeniyle kadın sığınmacılar bu araştırmanın odağını oluşturmuşlardır.

BULGULAR

Bu bölümde kadınların tanıklığından tespit edilen sorunlara dair bulgular ele alınmış ve yorumlanmaya çalışılmıştır.

Kamplardaki İktisadi Sorunlara İlişkin Bulgular

İŞİD saldırılarından sonra dünyanın en mağdur kadınları arasında Ezidilerin ön sıralarda olduğuna hiç kuşku yoktur. Birçok Ezidi kadın, iç savaşta ölmüş, birçoğu mülteci olmuş, birçoğu da İŞİD'in elinde köle olarak tutulmaktadır. Sahip oldukları menkul/ gayrimenkul ne servetleri varsa İŞİD tarafından el konulmuş, cihat ganimeti adı altında militanlar arasında bölüştürülmüştür. “*Neyimiz varsa alıp sattılar*” diyen Hunaf adlı kadın servetlerinin satılarak İslam Devleti’ne gelir elde edildiğini ifade etmiştir. Savaştan önce eşi Şengal’de esnafılık yapan Meryem: “*Biz oradayken mülk sahibiydik. Evimiz, arazimiz vardı. Kimseye muhtaç değildik. Ben bu yaşıma kadar orada oldum ve her şeyimi oraya kurdum*” derken, Gülistan “*Babam şeyhti. Varlıklı bir aileydik. Dükkânımız, benzin istasyonumuz vardı. Huzurumuz vardı*” şeklinde varlıklı bir aile geçmişi olduğunu ifade ediyor, Meyani adlı kadın ise “*Şengal’de zengindik. Bütün birikimlerimizi Telazer’de bıraktık, yanımıza hiçbir şeyimizi alamadan kaçtık*” diyerek iç savaşla birlikte her şeylerini kaybettiğini ifade etmiştir. Ezidi kadınlar, iç savaş hatıralarını anlatmaya başlamadan evvel kalıp cümlelerle maddi durumlarının bozulduğuna özellikle değinmektedirler. Savaş öncesi durumu tanımlayan ‘önceden’, ‘oradayken’ ve ‘bir zamanlar’ ile başlayan kalıp cümleleri ve bunu takip eden bir dizi servet beyanları var hepsinin. Bir zamanlar “*evlerimiz...*”, “*arabalarımız...*”, “*hayvanlarımız...*”, “*arazilerimiz...*”, “*ev eşyalarımız...*”, “*bankada paramız...*”, “*altınlarımız...*” diye servet beyanları uzayıp gitmektedir. Bu liste gönençli bir geçmişin ve yoksullukla, parasızlıkla mücadele edilen bir şimdinin adeta özeti gibidir. Kadınlar, sahip oldukları servetlerinin mutlak biçimde yok olduğunu “*her şeyimiz orada kaldı*” (Şerin Muso, 43) kalıp cümlesi ile tanımlamaktadırlar. “*Göç ederken geride bırakılanların, bu anlamda kaybedilenlerin boyutu çok önemli. İnsana destek veren, onu koruyan güçlendiren ne kadar çok şey geride bırakılıyorsa, göçün [sığınmacılar üzerinde] psikolojik etkisi o kadar olumsuz ve fazla olmaktadır*” (Süleymanov: 2013). Kamplardaki Ezidiler’in, gıdadan, temiz suya, hijyene, giyeceğe, yakacağı, sağlığa pek çok ihtiyaçları bulunmaktadır. “*Hiçbirimiz bebeğimize ilaç alamıyoruz, çocuğumuza oyuncak alamıyoruz, kendimiz için kontör ve özel ihtiyaçlarımızı karşılayamıyoruz*” diyen Sadiye, hiçbir

yardım alamadıklarını, parasızlık nedeniyle bebeklerine ilaç, çocuklarına oyuncak alamadıklarını, özel ihtiyaçlarını karşılayamadıklarını ifade etmektedir. Suriyeli sığınmacılara verilen "Nakit Kart", nakti AFAD yardımları, ya da dini bayramlarda (örneğin Ramazan bayramı, Kurban bayramı) dağıtılan yardımların hiçbirinden Ezidiler yararlanamamaktadırlar. Düzenli bir yardım alamayan Ezidiler, temel ihtiyaçlarını karşılama noktasında ciddi sıkıntılar içerisindeyler.

Başka bir kadın Berfe Berhisa “*En çok istediğimiz şey kocalarımıza iş verilsin. Meslek sahibi olanlar burada mesleğini yapamıyor*” diyerek sığınmacıların genel bir talebi olan iş istemektedirler. Frambach'ta (2011) yaptığı bir araştırmada işsizlik ve buna bağlı olarak parasızlığın tüm dünyada sığınmacıların başat sorunu olduğunu ortaya koymuştur. Şurası bir gerçektir ki, Müslüman işverenlerin, dinlerinden dolayı onlara iş vermesi oldukça güçtür. Çünkü bir Müslüman esnaf için işyerinde Ezidi çalıştırmak “*bereketin kaçması*” gibi tamamen önyargılı bir inanca tekabül etmektedir. Ezidilerin de Müslüman esnafın yanında çalışmayı kabul etmeleri kolay görünmemektedir. Her iki tarafın birbirine karşı önyargısı vardır. İki tarafında yüzyıllara dayanan bu kökleşmiş önyargıları kısa sürede aşmaları mümkün görünmemektedir. Bunun farkında olan Ezidiler, Avrupa kapılarına doğru kitlesel göçler yapmaya hevesli olmalarının dışında buna hazırlanmaktadırlar. Çünkü Avrupa'da hiçbir dışlamaya maruz kalmadan özgürce yaşabileceklerine dair bir inanca sahiptirler.

Kamplardaki Gıda ve Beslenme Sorununa İlişkin Bulgular

Ezidi kamplarında yemek konusunda ilk zamanlar ciddi sıkıntılar baş göstermiştir. Bunun sebebi, Müslümanlarda olduğu gibi, örneğin domuz eti yemenin haram olması gibi, Ezidi inancında bazı yiyeceklerin yenmesinin yasak olmasıdır. Örneğin “*Marul, çünkü adı, peygamberlerimiz Hasiye'nin adına benzer. Börülce yemeyiz, ve Yunus nebiye hürmetimizden de balık yemeyiz. Geyik etini de yemeyiz; çünkü geyik peygamberlerimizden birinin koyunu idi. Dini önderlerden Şeyh ve talebesi Melek Tavus'a hürmeten horoz eti yemezler. Onun sureti horozdur. Şeyh ve talebesi kabak yemezler*” (Taşgın, 2000: 4). İlk başlarda

Müslüman aşçılar tarafından bilinmeyen Ezidilere özgü bu beslenme detayları sorunlara yol açmıştır. Müslüman aşçılar tarafından yapılan yemekler yenilmeyerek çöpe dökülmüştür. *“Birkaç gün yemek yiyemedik sonra yetkililer sorunu bizimkilerle çözdüler”* diyen Ezdihar, yetkililerin durumu öğrendikten sonra yemek yapma işini Ezidi aşçılara bıraktıklarını, onların inançlarına uygun yemek pişirerek önemli bir sorunu hallettiklerini ifade etmiştir. Bu çözümün hem onlar için hem de kamp yönetimi için kolaylık sağladığına kuşku yoktur.

Batman kampındaki Nure adlı kadın *“Diyarbakır’daki kamptan bir grup geldi buraya. Dediler ki sabahları bize yoğurt veriyorlar, yumurta veriyorlar. Vallahi, bize vermiyorlar burada, on günde bir veriyorlar. Ama yine de memnunuz. Hani sadece yemeğimizi artırsalardı. Birazcık yoğurt getirselerdin bu küçük çocuklara. Üç gün sonra orucumuz var, Diyarbakır’dan gelen bir yakınımız dedi ki bize orada her oruç günümüz için bir tavuk, bir kilo et getirecekler. Şimdi üç gün sonra bizim oruçlarımız var. Mesela senin gibi gençler gitse, dese ki Allah rızası için şu Ezidilere bir şeyler götürün”* diyerek yeterli gıda yardımının yapılmadığını ifade etmiştir. Belediye yetkilileri bir noktadan sonra ihtiyaçları karşılamakta yetersiz kaldıklarını kabul etmektedirler. Örneğin Diyarbakır Fidanlık Ezidi Kampı’ndaki bir görevli ayda 350 bin TL’ye varan elektrik faturası ödediklerini ifade ederken, Batman kampında bir görevli, 100 bin TL’ye yakın et faturası ödediklerini ifade etmiştir. Sığınmacı sayısı çok olunca, belediyelerin dar bütçeleri ile onların taleplerini karşılamakta zorlandığı anlaşılmaktadır. Kamu kurum ve kuruluşlarından da hiçbir yardım gelmiyor olması sorunu iyice içinden çıkılmaz bir yöne doğru götürmektedir. Kadın ifadelerinden, kendilerine yetecek gıdaya erişemedikleri, dolayısıyla yetersiz beslenme gibi önemli bir sorunla mücadele etmek zorunda kaldıkları anlaşılmaktadır.

Bununla birlikte Güneydoğu’da yeniden başlayan silahlı çatışmaların sığınmacıların kamp hayatına olumsuz etkileri olduğunu belirtmek gerekmektedir. *“Eskiden bize gıda yardımı, giyecek yardımı yapılırdı. Yemeklerimizin yanında meyve, sebze verilirdi. Yoğurt, tatlı verilirdi. Çatışmalarla birlikte bunlar verilmez*

oldu” diyen Diyarbakır kampındaki Meyani adlı kadın Güneydoğu’da başlayan silahlı çatışmaların kendilerine gelen gıda yardımlarının azalmasına yol açtığını, kamplarda bir gıda ve beslenme sorununun baş gösterdiğini ifade etmiştir. Silahlı çatışmalarla birlikte kamplarda baş gösteren gıda ve beslenme sorunu çözümü aciliyet isteyen konuların baş sırasında yer almaktadır. AFAD’ın, AB, WFP, BM.’ye bağlı uluslararası yardım kuruluşlarının ve onların yapacağı gıda yardımlarının önemi burada ortaya çıkmaktadır. Bu kuruluşların yapacakları düzenli yardımlar olmaksızın onların gıda ve beslenme sorununun nihayete ermesi çok güçtür.

Kamplardaki Eğitim Sorununa İlişkin Bulgular

İç savaşın olumsuz etkilerinin görüldüğü alanlardan biride eğitimidir. Çadırlarda ilkokulda olanda tıp, hukuk, mühendislik, öğretmenlik okuyan kız/erkek öğrencilerde mevcuttur. *“Biz yoksulluktan, büyüklerimizin bilinçsizliğinden okumadık ama çocuklarımızın okumasını istedik. Okuyup hayatlarını kurtarsınlar, bizim gibi çekmesinler. Ancak savaş engel oldu. Burada da okuyamıyorlar”* diyen Mısle, iç savaş öncesinde eğitim-öğretime verdikleri öneme vurgu yapmaktadır. Nure adlı kadın *“üç oğlum ilkokulda kızım lisede büyük oğlumda üniversitede eczacılık bölümünü okuyordu, keşke burada okullarına devam edebilseler”* derken beş çocuk annesi Şerin *“çocuklarım ilkokula gidiyorlardı. Arapça ve Kürtçe ders alıyorlardı, okuma yazmayı öğrenmek üzerelerdi”* diyerek savaşla beraber çocuklarının okul hayatının sona erdiğini ifade etmişlerdir. Kamplardaki kadınların eğitim seviyesi genellikle düşüktür. Bununla birlikte kadınlar kendileriyle birlikte çocukların yarım kalan eğitimlerini kamplarda sürdürmek istediklerini, okul ihtiyaçları bulunduğunu ifade etmektedirler. Dünya genelinde sığınma kamplarında temel eğitim hizmetleri genellikle ihmal edilen konuların başında gelmektedir (Kartal ve Başçı, 2014: 291). Türkiye’deki Müslüman sığınmacıların çocuklarına olanaklar ölçüsünde kamplarda kurulan okullarda ya da kamp dışında eğitimler halen verilmektedir ancak Ezidi çocuklara hiçbir eğitim verilmemektedir. Ezidilerin bulunduğu kamp koşullarının fiziki olarak eğitime uygun olmadığı, öğretmen yetersizliği gibi gerekçeler nedeniyle Ezidi çocukları için kamplarda okul açılmamaktadır. Devlet okullarındaysa Ezidi çocukları ile

Müslüman çocukların bir arada okumasının sorunlara yol açacağına inanılmaktadır. Bu sebeplerden sığınmacı Ezidi çocukları eğitimden geri kalmaktadır. Eğitim-öğretimden mahrum kalan Ezidi çocuklarının hayatları boyunca bunun sonuçlarıyla yaşamak zorunda kalacaklarına hiç kuşku yoktur. Özellikle kız çocuklarının geleceği eğitim alamazlarsa aile büyüklerinin kararlarına bağlı hale gelecektir. Onlara uygun bir eş çıkar çıkmaz anne/babaları onları küçük yaşlarda evlendireceklerdir. Damat adaylarının Avrupa'dan olması ailelerin en büyük arzuları haline gelmiş durumdadır. Çünkü bir tek Avrupa'da hiçbir dışlamaya maruz kalmadan özgürce yaşabileceklerine inanmaktadırlar. “*Evlenip Avrupa'ya yerleşmek istiyorum*” diyen 14 yaşındaki Rızan adlı kadın, bu arzuyu gerçekleştirmek için çocuk gelin evlilikleri, kumalık gibi seçeneklere de tamamen kapalı olmadıklarını ifade etmiştir. Somut örneklere ulaşılmamış olursa da çocuk gelin ya da kuma olarak evlendirilip Avrupa'ya gönderilen bazı Ezidi kadınların olduğuna dair rivayetler mevcuttur.

Kamplarda Din İle İlgili Sorunlara İlişkin Bulgular

Ezidi isminin etimolojik kökeni ile ilgili muhtelif görüşler bulunmaktadır. Bunların en bilinenleri şöyledir:

“a-Yezd şehrine nispetle

b-İzed ve Yezdan kelimelerinden türetilmiş

c-Ezidi, İzidi ve İzdi ifadelerinden türetilmiş

d-Yezid b. Muaviye'ye nispetle

Yezidilerin menşei hakkındaki görüşlere gelince:

a-Haricilerden Yezid b. Enise tarafından kurulan bir topluluktur.

b-Yezid b. Muaviye'nin kutsal bir kişi olduğuna inanan bir topluluktur.

c-Ezd ve Yezdan kelimelerinden türetilmiş ve “tanrıya tapanlar” anlamında bu topluluğa verilen isimdir” (Taşgın, 2000:2).

Bu adın yaygın bilindiği şekliyle Emevi sultanı Yezid ile hiçbir alakası olmayıp Kürtçe “*ezd, azda*” yani “*Allahın yarattığı, tanrıya tapanlar*” anlamına gelen görüş doğru olanıdır. “*Biz peygamber olarak Şex Adi’yi kabul ediyoruz. İki kutsal kitabımız vardır. Biri Mıshaf-ı Reş diğeri Kitab-ı Cilve’dir*” diyen 34 yaşındaki Şengalli Neam, Ezidiliğin kutsal kabul ettiği kitapların Mushaf-ı Reş ve Kitab-ı Cilve olduğunu belirtiyor.

53 yaşındaki Silime “*Ateşe hürmet ederiz, güneşe hürmet ederiz. Sabah ve akşam güneşe dönerek dua ediyoruz. Bizde "Xuda", "ezda" kelimeleri Allah manasına geliyor. Orucumuz ve hac ibadetimiz [Laleş’e yapılan ziyaret] var. Mesela 12. ayın 12. gününden 15’ine kadar 3 günlük bir oruç ibadetimiz var*” diyerek; 54 yaşındaki Cemila “*bizim de Allahımız var. Ve her gün ona yakarıyoruz. Duamız şöyledir: Tanrım önce tüm halkımın sonra da benim çocuklarımı koru. Önce tüm insanlığı doyur. Sonra da bizimkileri koru. Önce tüm insanlığı doyur; sonra da beni ve çocuklarımı. Bunu daha güneş çıkmadan sabah erken yaparız*” ifadeleri ile Ezidi inancında oruç, hac, dua hakkında bilgi vermişlerdir.

Ezidilerin, *Çarşema Sere Nisani* (Nisanın ilk çarşambası), *Cima Şex Adi* (güz bayramı), *Eyda Ezdiya* (Ezidi bayramı, Aralık ayında) isimli önemli üç bayramları vardır (Kreyenbroek, 2011:172). *Xıdır Nebi*, *Xudane Male*, *Şex Şems*, *Rojiye Ezidi* olmak üzere farklı zamanlarda dört oruç zamanları vardır (Kreyenbroek, 2011:22). Ayrıca, *Gurka Gay*, *Belinda* (Belinday Am, Pired Pira Fat), *Xıdır Nebi*, *Şeva Berati*, *Eyde Erafat*, *Eyda Qurban* kutladıkları diğer bayram günleridir. Ezidilikte “*İnsan öldürmek en büyük günahlardan biridir*” (Zehra, 52 yaş, Şengal).

Müslüman toplum içinde Ezidilere iyi gözle bakmayan insanların olduğu bilinen bir gerçektir. “*Bazı Müslümanlar bize düşmanlardı. Hep haram gözüyle bakarlardı. Katığımızı, hayvanımızı almazlardı. Evlerimize gelmezlerdi. Yemeğimizi yemezlerdi. Mallarımızı satabilmek için tanıdık Müslüman tacirler bulmak zorundaydık. Onlara da belli bir miktar verip onların ismiyle satıyorduk. Çocuklarımız nehirde suya girdiği zaman onların ilerisinde suda olan birileri varsa çıkıp gusül abdesti alırdı*” diyen Şengalli

Meyani karşılaştıkları dışlayıcı davranışlara örnekler vermektedir. Halk arasında çeşitli biçimlerde var olmayı sürdüren “*abede-i iblis*” şeklindeki yanlış görüş, dışlayıcı davranışların temel sebebini oluşturmaktadır. Bu yüzden kamplarda dinlerini özgürce yaşamaları mümkün olmamakta, zaman zaman onlara müdahale edenler bile olmaktadır. Safi adlı Ezidi kadın “*Benim güneşe karşı dua ettiğimi gören görevli yanıma gelerek bu putperestliktir, günahtır, vazgeçin, terk edin, bırakın bunları*” dediğini ifade ederek kamp görevlisi tarafından ibadetine müdahale edildiğini söylemiştir. Batman Esentepe kampında bir görevli cuma günü erkekleri cuma namazı kılmaları için camiye götürmek istemiştir. Güneydoğu Anadolu’da ‘*yedi Ezidiyi Müslüman yapan kişinin önce eli yeşil olur, sonra cennete gider*’ şeklinde bir inanış vardır ki, bu onlara müdahalenin temel sebeplerinden birisini oluşturmaktadır. “*Müslüman görevlilerden çekindiğimiz için açıktan ibadet yapmamaya ve dinimizden bahsetmemeye çalışıyoruz*” diyen Sevrâ adlı kadın, Müslüman kamp görevlileriyle karşı karşıya gelmemek için ibadetlerini gizli gizli yaptıklarını ifade etmektedir. Hâlbuki gerek yaşadıkları savaş travmasını aşmalarında gerekse Müslümanların onlara, onlarında Müslümanlara karşı önyargılarının değişmesinde onlara özgürce ibadet etmelerinin koşullarının sağlanması ve dini vecibelerini özgürce yapabileceklerine dair güvenin verilmesi iki topluluğun birbirine karşı hoşgörü ve saygıyı arttırarak dinler arası diyalogun gelişmesine katkı sağlayabilirdi. Dışlayıcı tutumlar nedeniyle bu imkân kullanılamamış iki topluluk arasındaki önyargıların yumuşatılması fırsatı değerlendirilememiştir.

Ezidilikte cemaate yol gösteren din adamına şeyh, kutsal dua ve ilahilere *qewl* ya da *beyt* denmektedir. Bunları öğrenen, ezberleyen kişilere *Qewwal* denmektedir. *Qewwaller*, beytleri müzikli bir performansla dini toplantılarda okumaktadırlar (Kreyenbroek, 2011:16). “*Şeyhlerimiz, qewwallerimiz kimisi öldü kimisi esir alındı, buraya gelenlerinde her biri bir kampa dağıldı. Onlar olmadan ibadetlerimizi tam yapamayız*” diyen Basima adlı kadın, şeyh ve *qewwaller*in yokluğunun kamplarda ibadet edilmesinin önündeki engellerden bir diğeri olduğunu ifade etmiştir. Şeyh ve *qewwaller*in farklı farklı kamplara gönderilmesi nedeniyle kamplarda ibadet yapılamadığı anlaşılmaktadır. Müslümanlardaki “*İmamsız ümmet olmaz*”

sözünün Ezidi topluluk içinde geçerli olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Ezidiler ibadetlerinde saz, tef çalmakta, şibep (küçük kaval) üflemedirler (Lescot: 2009; Allison: 2007). Sığınmacılık şartlarında bunların temin edilmesi ve icra edilmesi de ayrı ayrı sorun olduğundan sağlıklı bir dini yaşayış mümkün olmamaktadır.

Neam'ın ifade ettiği gibi “*Ezidilerin kutsal mekanı, içinde pek çok türbenin olduğu Laleş vadisidir Her yıl Laleş'e gitmek gerekir*”. Buraya yapılan ziyaretler hac işlevi görürken buraya giden kişiye de *hecci* denmektedir. Irak'ta olan Laleş mabedine yıllık ziyaretlerini yapamamış olmak onlar için ruhani bir eksikliğe yol açmaktadır. Ayrıca Ezidi şeyh ve pirlar yıldan yıla müridleri gezerek dini bir görev eda etmektedirler, karşılığında onlara yıllık zekat verilmektedir. Sığınmacılık hayatında bu dini ritüellerin hiçbiri yapılamamaktadır. Onların dini vecibelerini özgürce yerine getirebilmeleri ve Ezidi din hizmetlerinden yararlanabilmeleri için imkanlar yaratmak gıda ve beslenmeden sonra kamplardaki en önemli ihtiyaçlardan biridir.

Kamplarda Mevsim Geçişleri İle İlgili Sorunlara İlişkin Bulgular

Kamplarda havaların ısınması da soğuması da problem olmaktadır. “*Geçen iki gün sular kesildi. Allaha inan ki rezil olduk*” diyen Batman kampında kalan Beyda adlı kadın kampta su kesintisinin hayatı durma noktasına getirdiğini ifade etmektedir. Güneydoğu'nun sıcak havalarında birkaç günü bulan su kesintileri ya da genel arızalar nedeniyle susuzluk sığınmacıların görece konforunu bozarak önemli bir soruna dönüşmektedir. Çünkü çadırlarda yaşayan binlerce kişinin ortak kullanımında olan WC'ler kötü kokmakta ve mikroplar için elverişli bir zemin oluşturmaktadır. Bu durum kamplarda genel salgın hastalıklara yol açabilmektedir. İçmek için, banyo, temizlik ve yemek için su en büyük ihtiyaçlarıdır. Çadırlarda yaşayan binlerce sığınmacının düzeni su kesintileriyle bozulmaktadır. Diğer taraftan soğuklarda yeterli ısınamamak büyük bir problem olmaktadır. Zehra adlı kadın “*Kış geldi, görüyorsunuz bu çadırlardayız. Battaniyemiz, sobamız, odunumuz eksik. Sobamız söndüğü zaman çocuklar çok üşüyor. Hasta oluyorlar. Ne zamana*

kadar böyle devam edebiliriz ki?” derken, ısınma sorununun odun sobası yada elektrikli soba ile çözülmeye çalışıldığını ancak elektrikler sık sık kesildiğinden elektrikli soba kullananların doğru dürüst ısınmadıklarını ve üşüdüklerini ifade etmiştir. Odun sobası kullananlarında hiçbir biçimde iyi ısınmadıkları anlaşılmaktadır. Yeterli oduna sahip olmadıkları için sobalar söndüğünde çadırlarda hemen soğumaya başlamaktadır. Çünkü birçok çadır yazlık tipi çadır ve bu çadırların hiç biri kış şartlarına kesinlikle uygun değildir. Soba söndüğünde içerideki ısı aniden kaybolmakta ve dışarıdaki hava ile içerideki hava arasında fark kalmamakta, içerisi adeta buz kesmektedir. Ne kadar önlem alsalar da çadırların içine sızan soğuk havayı önleyememektedirler. Yeterli battaniye ve kışlık giysileri de olmadığı için binlerce kişi o çadırların içinde soğuk kış ayları boyunca üşümektedirler. Özellikle çocukları sık sık bu nedenle hastalanıp hastaneye kaldırılmak mecburiyetinde kalmakta, günler boyu süren tedavi ile iyileştirilmeye çalışılmaktadır. Yıldız'ın (2013:158) Suriye'li sığınmacıların kaldığı kamplarda benzer sorunların yaşandığı, mevsim geçişlerine karşı kampların altyapı yönünden birçok sorunu barındırdığı ortaya konulmuştur. Her iki araştırmanın verileri birbirine paraleldir.

Kamplardaki Hijyen İle İlgili Sorunlara İlişkin Bulgular

Ezidi kadınlar 2 kişilik çadırlarda 8-10 kişi bir arada barınmaktadırlar. “Saç altlarımda yaralar çıktı. Vücudumun genital bölgelerinde kaşıntılar başladı. Yüzümdeki kırışıklıklar sürekli artıyor. Sanki on yıl birden yaşlandım. Burada hiç birimiz kendi öz bakımımızı yapamıyoruz. Çünkü çok kalabalığız ve çok kötü şartlarda yaşıyoruz” diyen Mence, çadır hayatında öz bakıma ve hijyene dikkat etmenin mümkün olmadığını ifade etmiştir. “Aynaya bakmaya utanır oldum, o kadar rezil bir hale düştük” diyen Leyla öz bakımlarını yapamadıklarından benlik saygılarının düştüğünü vurgulamaktadır. El yüz yıkama, tuvalet, banyo yüzlerce kişinin ortak kullanım alanından oluşmaktadır. Kadınlar için bu jinekolojik hastalıklara açık yaşamak demektir. Birçoğunda genital problemler mevcuttur. Ped kullanmadıkları için, adet hijyenine de gerekli özen gösterilememekte ve sonuçta mikroplar üreme ortamı bularak enfeksiyonlara neden

olmaktadır. Hastalık, stres ve travmaya bağlı olarak adet düzensizlikleri, şiddetli adet sancıları ve adet kramplarına rastlanmaktadır (Meyani ve Nesrin ile yapılan görüşmeden).

Diğer taraftan kadınlar için güzel ve bakımlı görünmek şartlar ne olursa olsun önemli bir konu olmuştur. Güzel ve bakımlı görünmek için öz bakım ve estetik ihtiyaçların dikkate alınması gerekmektedir. Kamp şartlarında vücut bakımında kullanılan bakım kremleri, saç yapısına özel şampuanlar, ağda, saç bakımı, el, yüz, ayak, tırnak bakımı gibi kuaför ve cilt bakım hizmetlerine erişilememektedir. “Biz kadınız. Elbette bizde güzel görünmek, bakımlı olmak isteriz” diyen Leyla, sığınmacı olsalar da kadınların güzel ve bakımlı görünmek istediklerini ifade etmiştir. Ancak onların sığınmacılık şartlarında bu istekleri nadiren destek görebilir. Bunun bir nedeni imkânların kısıtlılığı ise diğer nedeni kamp sorumluluğunu yürüten görevlilerin erkekler olmasındandır. Araştırmalara göre erkek görevlilerin toplumsal cinsiyet rollerine odaklanmış olmaları nedeniyle kadın sığınmacıların öz bakım ve estetik ihtiyaçlarını görmekte zorlandıklarını ortaya çıkarmıştır (Burnett ve Peal: 2001). Erkekler için giyim, gıda ve beslenme dışında kalan kuaför ve cilt bakım hizmetleri lükse kaçmak anlamına gelmektedir. Oysa kadınlar için bunlarda giyim ve gıda gibi bir ihtiyaçtır. Kadınlar söz konusu hizmetleri düzenli bir biçimde alabilmiş olsalardı kendilerini daha iyi hissedebilir, ruhsal yaraları daha erken kapanabilirdi. Belki iç savaşa bağlı olan yaşadıkları acı hafifleyebilir, geldikleri bu çevreye adaptasyonları daha kolay olabilirdi. Bir gerçek var ki kamplara geldiklerinden beri bu hizmetlerin hiç birini alamamışlardır. Bu yüzden kadınların kendi bedenlerini nahoş, kirli, bakımsız ve estetik dışı görme yönünde genel bir eğilim taşımaları kaçınılmaz bir sonuç olmuştur.

Kamplardaki Çadır Hayatına İlişkin Bulgular

Çadır hayatında ataerkil bir düzen mevcuttur. Temizlik, çamaşır, bulaşık, yemek ve çocuk bakımından kadınlar sorumlu tutulmaktadır. “*Köyde bir günümüz nasıl geçiyorduysa çadırda da aynı geçiyor. Erkekler gün boyu sohbet ediyor, boş boş geziyorlar. Yemek, çamaşır, temizlik, çocuklar, hastalar, tüm bu işlere biz bakıyoruz*” diyen Xezal ataerkilliğin ulus ötesinde de sürdürüldüğünü ifade etmiştir. Ev içi üretimin tüm

yükü kadınların sırtında yürümektedir. Ev araç gereçleri (tabak, tencere, kaşık, çatal, bardak...) her açıdan eksik, tam olanları da ikinci el olduklarından oldukça sağlıksızdır. Çocuklara, hastalara ve yaşlılara anavatanda olduğu gibi yine kadınlar bakmaktadır. Tüm bunlardan başka kocalarının cinsel ihtiyaçlarını da karşılamak durumundadırlar. “Görüyorsunuz hamileyim ama bu işleri yine ben yapmak zorundayım” diyen Tahli adlı kadın, hamile kadınların hamilelik boyunca da toplumsal cinsiyet rollerini yapmak mecburiyetinde kaldıklarını ifade etmiştir. Bunlardan farklı olarak sığınmacılık hayatında aile içi şiddetin genel bir azalma gösterdiği görülmüştür. “Evdeyken eşim bana kötü davranırdı, burada iyi geçiniyoruz” diyen Zerit, “ordayken sürekli beni döverdi burada hiç yaşamadım” diyen Dilvin adlı kadınlar çadır hayatında geçimsizliğin yumuşamaya dönüştüğünü fiziksel, duygusal şiddet biçimlerinin düşme eğilimine girdiğini ifade etmişlerdir. İçinde bulunulan ortam nedeniyle erkeklerin şiddet davranışlarını törpülediği anlaşılmaktadır. Sığınmacı olmak, zor şartlar altında çiftleri birlik beraberliğe, dayanışmaya ve iletişimlerinde daha dikkatli davranmaya zorladığı anlaşılmaktadır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Çok eski tarihlerden beri sığınmacılar hep var olmuştur. Sığınmacıların sosyo-ekonomik şartlar nedeniyle ulus ötesine göçenleri olsa da birçoğunun göç nedeni siyasal sebeplere dayanır. İç savaş bunların başında gelenidir.

Kadın sığınmacı olmak, sığınmacılar meselesinde her zaman hassas bir konu olmuştur. Sığınmacı olmak başlı başına bir sorunken, üstüne birde kadın sığınmacı olmak iki kat daha fazla sorun yaratabilmektedir. Gittikleri yabancı ülkelerde cinsiyetçi bakış ve anlayış yüzünden sığınmacı kadınlar tehdit ve risklere daha açıktırlar. Gittikleri ülkelerde eril zihniyetin bireysel ya da örgütlü hedefi olabilecekleri düşünüldüğünde sığınmacı erkeklerden daha fazla, kadınların korunma ve desteğe ihtiyaçları olmaktadır (web4).

Sığınmacı kadınların,

“Otorite sahibi kişiler tarafından cinsel saldırı,

Ailelerinden ayrı düşmüş kız çocuklara, bakıcı aile yanındayken cinsel taciz,

Aile içi şiddet,

Hayatta kalabilmek için cinsel ilişkiye zorlanmak,

Sığınma ülkesinde yasal bir statü beklerken ya da yardım ve kaynaklara erişmeyi beklerken cinsel taciz...” gibi çok sayıda saldırının kurbanları olduğuna dair BM'de kayıtlara rastlanmaktadır (UNHRC:2012).

Sığınmacı statüleri ile Türkiye'de pek fazla kamuoyunun gündemine gelmeseler de 20.603 Ezidi, ki bunların yarısından fazlasını kadınlar oluşturmaktadır, bugün Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yerel yönetimler tarafından kurulmuş olan kamplarda yaşam mücadelesi vermektedir. Araştırma sonuçları, kamu kurum ve kuruluşlarının çeşitli dini, toplumsal ve politik sebeplerle sığınmacı Ezidi topluluğa yeterli ilgi

ve alaka göstermemesinin binlerce Ezidi sığınmacının zor duruma düşmesinde en önemli etken olduğunu göstermiştir.

Yine araştırma sonuçlarına göre Ezidi sığınmacı kadınların beslenme, barınma, eğitim, işsizlik, yoksulluk, parasızlık gibi göz ardı edilemeyecek seviyelere çıkmış sorunları mevcut olup, bunun yanı sıra kamplarda ataerkillik ve toplumsal cinsiyet rollerinin sürdüğü, çocuk bakımından temizliğe kadar tüm çadır faaliyetlerinin kadınların sorumluluğuna bırakıldığı gözlenmiştir.

Birçok kadında genital, bedensel ve ruhsal sağlık sorunlarının olduğu, hasta kadınların temel sağlık hizmetlerine erişimlerinde yasal engellerle karşılaşılan durumların olduğu, engeller nedeniyle kadın ölümleri yaşandığına dair kimi vakaların olduğu görülmüş ve anlaşılmıştır.

Evlerinden çıktıkları günden beri öz-bakım ve estetik ihtiyaçları karşılanamayan sığınmacı kadınların eril bakış açısı nedeniyle kamp içinde söze konu ihtiyaçtan mahrum kaldıkları anlaşılmıştır. Çünkü kamp yöneticisi ve görevlileri ekseri erkeklerden oluşmaktadır. Kadınların öz-bakım ve estetik ihtiyacının temel ihtiyaçlardan biri olduğunun kamp görevlilerince kavranamamasında onların eril bakış ve anlayışı bir sorun alanı oluşturmaktadır. Tam da bu nedenle sığınmacı kadınların söze konu ihtiyaçlarının temini için herhangi bir çaba harcanmamaktadır. Öz-bakım ve karşılanamayan estetik ihtiyaçlar nedeniyle kadınların öz-benlik algısının düşmüş olması mücadele edilmesi gereken yeni bir sorun alanı üretmiştir. Kadınlara estetik malzemeler sağlamak, öz-bakım ve kuaför hizmetlerine erişimi subjektif eril bir perspektifin dışında düşünerek temel ihtiyaçlar kategorisindeki gerekliliklerden biri olduğunu görevlilerin kavramasını sağlamak gerekmektedir.

Ezidi kadınların, Müslüman kamp görevlilerinden çekindikleri için ibadetlerini özgürce yapamamaları diğer bir sorun alanı olarak ortada durmaktadır. Kamp görevlilerinin onların dini hassasiyetlerine karşı

saygılı olmaları ve daha özenli davranmaları için farkındalıklarının arttırılacağı eğitimler verilmesi yararlı olacaktır.

Ezidi kampları Müslüman halk ile problemler çıkmaması için kentlerin dışında kurulmuştur. Haftanın belli günlerinde kent merkezine gitmeleri onların sosyalleşmeleri ve rahatlamaları için yararlı olabilir. Ayrıca her bir çadıra Tv., konulması, çocuklar için oyun parkları kurulması, sinema, tiyatro, konser, mesleki kurslar (örneğin kuaförlük kursu vb.) gibi faaliyetler kampta yaşayanların boş vakitlerini anlamlı geçirmelerine katkı sağlayan öneriler olarak sıralanabilir.

SUMMARY

International immigration has always been a social phenomenon through the history. In the century in which we experience as well, international immigration, refugees and asylum are the most important social issues.

According to Office of United Nations High Commissioner for Refugees' data, while the number of the refugees in the world was 7.4 million, 10,5 million, 27.4 million in 1974, 1984 and 1996, respectively, this number exceeded more than 50 million in 2014. In increase in refugees' number, chaos and bloody clashes are the primary causes in the countries such as Central African Republic, Southern Sudan, Somalia, Afghanistan, Palestine, Libya, Egypt, Iraq, and Syria.

In Syria, where civil war is still going on, "from April 2011 until December 2014, 1.147.057, 620.441, 228,484, 139,942 refugees settled in Lebanon, Jordan, Iraq, and Egypt, respectively. Till the same date, the number of Syrian refugees in Turkey reached up to 1.650.000"(Erdogan:2015). As long as the peace has not been established, it is certain that new fluxes of refugees will come to Turkey.

A significant population of refugees not only from Syria but from Iraq as well has taken refuge in Turkey. The first and the most crowded population from Iraq which comes into mind is Ezidis. In total 20.603 Ezidis took refuge into Turkey running away from the conflicts in Iraq (The Report of South Eastern Anatolian Municipalities Union: 2014). While some of the Ezidi population a great deal of which is consisted of women and children migrates to Europe by way of Turkey, an important number of Ezidi refugees are still in the camps established in South Eastern Anatolian Region in Turkey.

In this manuscript, the issue of women refugees running away from Iraqi civil war to Turkey was investigated. The study was carried out in Ezidi camps in Diyarbakir and Batman. The data were obtained with interview technique for the study conducted in accordance with qualitative research method. 35 women were interviewed. According to the results of the study, it was understood that the women refugees in the camps experienced hardships due to patriarchy and gender roles in the society. Besides, it was observed

that self-respect in these women fell a great deal in connection with not meeting their self-care and aesthetical needs. It was understood that there were restrictions with the women in accessing to regular and healthy food; and these restrictions have increased more since terror events reoccurred in Southeastern Anatolia. It was seen that the conditions in camps were far from being hygienic; however, none of their educational, social, cultural and religious needs were met. It was seen that they experienced physiological problems depending on war trauma and that they had common problems such as unemployment and poverty.

KAYNAKÇA

- AFAD, Başbakanlık Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı. (2014). *Türkiye'deki Suriyeli Kadınlar Saha Araştırması Sonuçları*. Ankara.
- Akgül, Ç. (2013). Milliyetçi Söylemin Her Dem 'Poinesi': Savaş Tecavüzleri. *Alternatif Politika Dergisi*. 5 (1)., 91-113.
- Akkaya, A. (2002). Mülteci Kadınlar ve Sığınmacı Kadınlar. *Toplum ve Hukuk Dergisi*. 2 (4)., 75-83.
- Allison, C. (2007). *Yezidi Sözlü Kültürü*. İstanbul: Avesta.
- Almathabi, H. A. (2015). Kokuşmuş Cihat Nikahı Fetvaları. H. Yiğit (der.), *AKP'nin Suriye Savaşı* içinde. (s.130-133). İstanbul: Tekin Yay.
- Anker, D. E. (1995). *Woman Refugees: Forgotten No Longer*. San Diego L. Rev.,(32).
- Arslan, Y. (2014). *Dersim Olaylarında Askeri Şiddetin Nesnesi Olarak Alevi Kadını*. (Sözlü Bildiri). 11-12 Aralık 2014, Ankara Üniversitesi İnançta ve Toplumsal Yaşamda Alevilikte Kadın Konferansı.
- Bauman, Z. (2011). *Bireyselleşmiş Toplum*. Y. Alogan, (Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- Brown, A. (2008). *Migration and Climate Change*., Geneva: International Organization for Migration.
- Buz, S. (2007). *Kadın ve Göç İlişkisi: Sığınan ve Sığınmacı Kadınlar Örneği*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Hizmet Anabilim Dalı. Ankara.
- Buz, S. (2008). Türkiye'deki Sığınmacıların Sosyal Profili. *Polis Bilimleri Dergisi*. 10(4), 1-14.
- Burnett, A. ve Peel, M. (2001). Asylum Seekers and Refugees in Britain: Health Needs of Asylum Seekers and Refugees. *BMJ: British Medical Journal*, 322, 544-547.
- Can, F. (2011). *Savaşın Mağduru Kadınlar*. <http://www.insanhaber.com/insan-ozel/savasin-magduru-kadinlar-h9881.html> (Erişim Tarihi: 12.06.2015).
- Çavuşoğlu, H. (2006). Yugoslavya-Makedonya'dan Türkiye'ye 1952-67 Kitleli Göçü ve Bursa'daki Göçmen Kesimi. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*. 10(10), 107-147.

- Çavuşoğlu, H. (2007). Yugoslavya-Makedonya Topraklarından Türkiye'ye Göçler ve Nedenleri. *Bilgi Dergisi*. Bahar, (41), 123-154.
- Dedeoğlu, S. ve Gökmen, Ekiz, Ç. (2011). *Göç ve Sosyal Dışlanma. Türkiye'de Yabancı Göçmen Kadınlar*. Ankara: Efil.
- Dinçer, O. B. vd. (2013). *Suriyeli Mülteciler Krizi ve Türkiye: Sonu Gelmeyen Misafirlik*. Ankara: Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu ve Brookings Enstitüsü.
- Erdoğan, Murat, M. (2015). *Türkiye'deki Suriyeliler: Toplumsal Kabul ve Uyum*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi.
- Frambach, N. (2011). *Refugees in Istanbul: Lost between Policy and Practice*. Faculty of Geosciences: MA International Development Studies.
- Güneydoğu Anadolu Bölgesi Belediyeler Birliği Raporu (GABB) (2014). <http://www.gabb.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 21.12.2014).
- Gökçen, A. (2012). (Haz.). *Osmanlı ve İngiliz Belgelerinde Yezidiler*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi.
- Gökçen, A. (2013). (Haz.). *Abede-i İblis. Yezidi Taifesinin İtikadı, A'datı, Evsafi*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi.
- Hür, A. (2014). *Erkek, Savaş ve Tecavüz: Ayrılmaz Üçlü*.
(http://www.radikal.com.tr/yazarlar/ayse_hur/erkek_savas_ve_tecavuz_ayrilmaz_uclu-1213861).
- HRW(2012). <http://www.hrw.org/sites/default/files/reports/syria0712webwcover.pdf>. (Erişim Tarihi: 16.01.2015).
- İçduygu, A. (2010). "-Türkiye'de Uluslararası Göçün Siyasal Arka Planı: Küreselleşen Dünyada Ulus Devleti İnşa Etmek ve Korumak-". Pusch, B. & Wilkoszowski, T. (Ed), *Türkiye'ye Uluslararası Göç içinde* (s.17-40). İstanbul: Kitap.
- İçduygu, A. & Biehl, K. (2012). Türkiye'ye Yönelik Göçün Değişen Yörüngesi. A. İçduygu, (Der.). *Kentler ve Göç. Türkiye, İtalya, İspanya içinde* (s.9-72). İstanbul: Bilgi Üniversitesi.

- Kartal, B. & Başçı, E. (2014). Türkiye'ye Yönelik Mülteci ve Sığınmacı Hareketleri. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12 (2)., 275-299.
- Keleş, R. (1976). Kent Planlamasında Araştırma, R. Keleş (Ed.), *Toplum Bilimlerinde Araştırma ve Yöntem* içinde (s.253-273). Ankara: Sevinç.
- Kreyenbroek, G. P. (2011). *Avrupa'da Yezidilik*. İstanbul: Avesta.
- Kolukırık, S. (2014). Uluslararası Göç ve Türkiye: Yerel Uygulamalar ve Görünümler. *Journal of World of Turks*. 6(2)., 37-53.
- Kömürcü, Y., Özsoy, R. ve Çobanoğlu, A. (2011). Kadın Sığınmacılar: Uluslararası Göçün Sessiz Tanıkları. E. Esen ve Z. Yazıcı (Ed.), *Onlar Bizim Hemşehrimiz*. Uluslararası Göç ve Hizmetlerin Kültürlerarası Açılımı içinde (s.111-128). Ankara: Ekinoks.
- Lescot, R. (2009). *Yezidiler*. İstanbul: Avesta.
- Niarchos, C. N. (2006). Women, War and Rape: Challenge Facing the Tribunal for the Former Yugoslavia. B.B. Lockwood, (Ed.), *Women's Rights: A Human Rights Quarterly Reader* içinde (p.649-690), Baltimore: The John Hopkins University Press.
- United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR) (2012). <http://www.unhcr.org.tr/?page=15> (Erişim Tarihi: 25.03.2015).
- United State Committee for Refugees and Immigrants (USCRI), (2009). <http://refugees.org/> (Erişim Tarihi: 25.03.2015).
- Scanlon, W. (2012). *Murder and Rape Rampant in Afghanistan*. (<http://www.rawa.org/temp/runews/2012/08/28/murder-and-rape-rampant-in-afghanistan.html>) (Erişim Tarihi: 21.09.2015).
- Süleymanov, A. (2013). *Zorunlu Göç ve Psikolojik Etkileri*. <http://www.uskudar.edu.tr/tr/icerik/176/zorunlu-goc-ve-psikolojik-etkileri> (Erişim Tarihi: 21.01.2015).
- Taşgın, A. (2000). *Anadolu'da Yok Olmaya Yüz Tutan Dini Topluluklardan: Yezidiler*, Uluslararası Anadolu İnançları Kongresi 23-28 Ekim Ürgüp/Nevşehir-2000, Ankara: Ervak Yayınları,731-752.

Yıldız, Ö. (2013). Türkiye Kamplarında Suriyeli Sığınmacılar: Sorunlar, Beklentiler, Türkiye ve Gelecek Algısı. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*. 16 (1), 141-169.

Web1: www.cnnturk.com (Erişim Tarihi: 12.07.2015)

Web2: <http://arsiv.taraf.com.tr/yazilar/amberin-zaman/multeci-kampinda-fuhus-iddiasi/29899/> (Erişim Tarihi: 18.08.2015)

Web3: <http://www.gazeteolay.com/hatay/bu-iddialar-dogru-mu-h9922.html> (Erişim Tarihi: 11.09.2015)

Web4: http://www.multeci.net/index.php?catid=38:multeci-kadinlar&id=65:multeci-kadinlar&Itemid=55&option=com_content&view=article (Erişim Tarihi: 14.08.2015)

“ORTA SINIF”LARIN FARKLI KESİTLERİ: SINIF GEÇMİŞİ, KÜLTÜR VE MESLEKİ STATÜ¹

Irmak KARADEMİR HAZİR²
Sibel KALAYCIOĐLU³
Kezban ÇELİK⁴

ÖZ

Sunulan alıřmada, Ankara’yı temsil eden ve üç kuřađı kapsayan bir toplumsal hareketlilik arařtırmasının verileri kullanılarak, “orta sınıf”ların kendi içinde hangi eksenlerde farklılařtıđını sorgulanmıřtır. Ankara’daki “orta sınıf”ların toplumsal hareketlilik deneyimi nasıl řekillenmektedir? Türkiye modernleřmesi sūresince, eđitimin demokratikleřmesi için atılan adımlar bir “orta sınıf” yaratmakta ne kadar bařarılı olmuřtur, “orta sınıf”ların ne kadarlık bir kısmı eđitim basamaklarını tırmanarak gelmiřtir, ne kadarı kent kōkenlidir? Yařam tarzı ve kōltürel beđeniler konusunda birbirlerinden nasıl ayrıřmaktadır, toplumsal hareketlilik yōrūngesinin bu farklılařmada etkisi nedir? Bu sorular çoklu mūtekebiliyet analizi (Multiple Correspondence Analysis) ve kūmeleme analizi (Cluster Analysis) ile deđerlendirilmiřtir ve sınıf geçmiřleri, kōltürel pratikleri ve bugūnkū mesleki statūleri açısından farklılařan beř kesit tespit edilmiřtir. Bu kesitlerin ōzelliklerine ve gōrece būyūklüklerine dayanarak, Türkiye’deki sınıf-kōltürel dōnūřüm ōzerine literatūre katkı sunacak bir tartıřma yūrūtūlmūřtur.

¹ Bu alışma, 20-21 Ocak 2016 tarihlerinde İstanbul Őniversitesi Sosyoloji Bōlümü’nde “Sosyal Hareketlilik ve Orta Sınıflar” konusu çerçevesinde hazırlanan bir çalıştayda sunulmuştur.

² Yard. Doç. Dr., Orta Doğu Teknik Őniversitesi, Sosyoloji Bōlümü

³ Prof. Dr., Orta Doğu Teknik Őniversitesi, Sosyoloji Bōlümü

⁴ Doç Dr., Ondokuz Mayıs Őniversitesi, Sosyoloji Bōlümü

ABSTRACT

By using the database of a three generational and representative social mobility study, this project explores the ways in which middle classes in Ankara are fractionated. What are the ways in which middle classes’ mobility trajectories are patterned? How far the policies implemented to democratise the education has been successful; what percentage of the middle classes reached to their position through education? What are differences within the middle classes in terms of their life styles and cultural participation? What is the role of social mobility in establishing such patterns? These questions are discussed through the use of multiple correspondence analysis and cluster analysis. The analysis reveals five fractions within the middle classes in Ankara; each of which is distinct in terms of its members’ class backgrounds, cultural practices and current occupational statuses. By depending upon the peculiarities and relative sizes of these fractions, the paper elaborates a discussion on the class cultural changes in the Turkish context.

GİRİŞ

Hem gelişmiş, hem de gelişmekte olan ülkelerde, “orta sınıf”ların oluşum ve dönüşüm dinamikleri ve onların sosyo-politik-kültürel karakterleri, sosyal bilimcilerin yoğun ilgisini çekmiştir. Yapılan bazı çalışmalar “orta sınıf”ların Batı demokratikleşmesindeki önemine vurgu yapmış⁵, bazıları tüketim kültürü imgesinin ve ‘kentli’ yaşam tarzının oluşumundaki ve yaygınlaşmasındaki rolünü vurgulamış⁶, bazıları ise bu sınıf içerisindeki ücretli kesime ve bu kesimin üretim ilişkilerindeki dezavantajlı konumuna vurgu yapıp, bu sınıfın işçi sınıfıyla kurabileceği potansiyel ilişkileri değerlendirmiştir⁷. “Orta sınıf” katmanının nerede başlayıp nerede bittiği, çalışmayı sürdüren kişinin yaklaşımına çok bağlı olmakla birlikte, genel olarak oldukça heterojen bir grubu işaret etmektedir. Özellikle son yıllarda, bu heterojenliğin, “orta sınıflık” deneyimini ve “orta sınıf”ların sosyo-politik ve kültürel karakterini nasıl etkilediği önemli bir akademik gündem oluşturmuştur. Bu gruptaki güncel çalışmalar, Türkiye dahil olmak üzere, farklı ulusal bağlamlarda, “orta sınıf”taki bireylerin toplumsal hareketlilik deneyimlerinin, sınıf kimlikleri üzerinde oldukça belirleyici olduğunu ortaya çıkarmıştır⁸. Ancak bu çalışmalar çoğunlukla küçük örnekleme ve nitel yöntemlerle yürütüldüğünden, genel ulusal yönelimlere ışık tutma konusunda yetersiz kalmışlardır.

⁵ Örnek olarak: Moore Barrington (1966), “*Social Origins of Dictatorship and Democracy*”, Beacon Press, Boston. Glassman, R. (1997). *The new middle class and democracy in global perspective*. Springer.

⁶ Örnek olarak: Featherstone Mike (1991), “*Consumer Culture and Postmodernism*”, Sage, London, p: 84, Koo Hagen (1991), “*Middle Classes, Democratization and Class Formation*” *Theory and Society*, vol: 20, p: 485

⁷ Örnek olarak: Dahrendorf (1959), “*Class and Class Conflict in Industrial Society*”, Stanford Uni. Press, California, Carchedi Guglielmo (1977), “*On the Economic Identification of Social Classes*”, Routledge, London, Wright Erik Olin (1989), “*The Debate on Classes*”, Verso, London.

⁸ Örnek olarak: Lamont Michéle (1992), “*Money, Morals, Manners: The Culture of the French and American Upper-Middle Class*”, The University of Chicago Press, Chicago

Mendez, L.M., (2008), ‘Middle class identities in a neo-liberal age: tensions between contested authenticities’, *The Sociological Review*, 56 (2): 220–237.

Karademir Hazir, I. (2014), ‘Boundaries of middle class identities in Turkey’, *Sociological Review*, 62 (4): 675-697

Sunulan çalışma, temsili örneklem ile yapılmış “Ankara Kent Merkezinde Toplumsal Tabakalaşma, Hareketlilik, Sosyo-Ekonomik Statü Araştırması”nın (TUBİTAK SOBAK-104K039) verilerini kullanarak, literatürdeki bu boşluğu giderici katkı sunmayı amaçlamaktadır. Referans verilen tabakalaşma çalışmasında hem üç kuşağı içerecek hareketlilik geçmişine ilişkin hem de bireylerin sosyal ve kültürel alışkanlıklarına ilişkin sorular yöneltilmiştir. Sunulan bu çalışmada ise, bu kapsamlı verisetinden “orta sınıf”ların verdiği cevaplara odaklanmakta ve şu sorulara cevap aramaktadır: Ankara’daki “orta sınıf”ların toplumsal hareketlilik deneyimi nasıl şekillenmektedir? Türkiye modernleşmesi süresince, eğitimin demokratikleşmesi için atılan adımlar bir “orta sınıf” yaratmakta ne kadar başarılı olmuştur, “orta sınıf”ların ne kadarlık bir kısmı eğitim basamaklarını tırmanarak gelmiştir, ne kadarı kent kökenlidir? “Orta sınıf”ların farklı kesitleri yaşam tarzı ve kültürel beğeniler konusunda birbirinden nasıl ayrışmaktadır, toplumsal hareketlilik yörüngesinin bu farklılaşmada etkisi nedir? Çalışma, “orta sınıf”ların toplumsal hareketlilik geçmişinin etkilerini merkezde tutarak, bu soruları çoklu müteakabiliyet analizi (Multiple Correspondence Analysis) ve kümeleme analizi (Cluster Analysis) ile değerlendirmeyi ve Türkiye sınıf çalışmalarına katkı sunmayı hedeflemektedir.

“ORTA SINIFLAR” KİMDİR: LİTERATÜRDEKİ ANA EKSENLER:

Sosyolojik bir grup olarak dikkat çekmeye başladığı ilk dönemlerden itibaren, “orta sınıf”ların oluşumu ve kapitalizm güçlendikçe onu bekleyen dinamikler klasik sosyologlar tarafından sorgulanmıştır. Öncelikle toplumları varolan sınıf yapıları ve eşitsizlikleri üzerinden anlamaya çalışan ve toplumsal sınıfları egemenlik ve tabiyet ilişkileri üzerinden okuyan Marx ve Engels’e göre, bu ikili egemenlik ilişkisi ve antagonizmanın dışında kalan gruplar geçici birer oluşumdur (Wright, 2005). Kapitalist üretim biçimine özgü olarak ikili sınıf yapısının dışında kalan grup ise küçük burjuva olarak tanımlanmıştır. Bu grup bugün anladığımız şekliyle “orta sınıf”ı oluşturmaktadır. Ancak Marx ve Engels, bu kesimin kapitalist üretim biçimi geliştikçe erimesini öngörmüşler (Marx & Engels 2004, p: 69), ve içerisindeki farklılaşmaya çok

değınmemiştir. Marx’tan sonraki dönemde hem ücretli, hem kalifiye, hem de yönetimsel görevler üstlenen bu kesimin potansiyel siyasi pozisyonuna dair tartışmalar sınır problemi olarak adlandırılmış (boundary problem) ve uzunca dönem Marxist siyasi gündemi belirlemiştir. Sınıflar üzerine bugünkü tartışmaları belirleyen bir başka önemli isim olan Weber ise, çok çeşitli iktisadi çıkar gruplarının var olmasının kapitalizme içkin bir özellik olduğunu düşünmüştür (Weber 1978). Özellikle de, beyaz yakalı çalışanları kapitalizmi karakterize eder şekilde tanımlamıştır. Weber’e göre, literatürde yaygın olarak “orta sınıf” olarak adlandırılan bu kesimin içinde birçok anlamlı statü grubu oluşmaktadır. Çünkü piyasa ilişkilerinden doğan sınıf pozisyonu yerine, ancak sosyal alandaki katmanlaşmadan doğan statü pozisyonu ortak yaşam tarzı ve kimliği örgütleyebilmektedir (Weber 1958).

Liechty’nin de belirttiği üzere, Marx ve Weber’in “orta sınıf” kavramsallaştırmaları arasındaki farkı anlamlandırmak için, gözlemledikleri toplumsal dinamikleri de hesaba katmak gerekmektedir (Liechty 2003). Marx 19.yy’ın ortasında, emek sömürsünün ve çatışmanın çok yoğunluklu olduğu bir dönemi gözlemlemiş ve siyasi perspektifiyle paralel olarak, sermayedarlar ve işçiler arasındaki çatışmaya yoğunlaşmıştır. Weber ise, 20. yy’ın başlarında kitlesel üretimin yaygınlaşması ve tüketimin artması ile beraber refahın genişlemesini, gözlemlemiş; dolayısıyla sınıfların sosyo-kültürel karakterine konsantre olmuştur. Ancak bu gündem farklılıklarına rağmen, her iki önemli düşünür de bize, bu gruplara tekil olarak hitap etmenin mümkün olamayacağına dair fikir vermektedir. “Orta sınıf”ların nasıl farklılaştığına ilişkin literatürün kapsamı çok geniş olmakla birlikte, içinden kabaca üç temel gündem tespit etmek mümkündür: yapısal/ideolojik pozisyonuna dair farklılaşmalar, “orta sınıf”ların kültürel/tüketim alanına dair farklılaşmalar ve “orta sınıf”ların hareketlilik dinamiklerine göre farklılaşmalar.

Yapısal pozisyonun oluşturduğu kesitler:

Orta meslek gruplarının yapısal ve ideolojik pozisyonuna dair tartışma hem Marxist, hem de Weberyen gelenek yürüngesinde devam etmiştir. Yeni Marxist yaklaşımlar olarak nitelendirilebilecek bu isimlerden

Carchedi (1977) ve Wright (1989) “orta sınıf”ların üretim güçlerine ilişkin pozisyonuna, Ehrenreichs (1979) ve Poulantzas (1974) ise bu ara konumların getireceği siyasi ve kültürel profillerine dair tartışmalar yürütmüşlerdir. Örneğin Poulantzas, toplumsal sınıfları iktisadi, ideolojik ve de siyasi seviyelerin birleşiminden doğan bir pozisyon olarak görmüş, bu sebeple “orta sınıflar”ı yeni ve eski küçük burjuva olarak ikiye ayırmıştır. Geleneksel küçük burjuvaziyi güç fetişizmi olan, bireyselci, anti-kapitalist ama statükocu, aileye önem veren ve tüzel devlet formunda şekillenen bir siyasetin yanlısı bir kesit olarak tarif etmiştir. Beyaz yakalıları ve profesyonelleri de içeren yeni küçük burjuvayı ise, anti-kapitalist eğilimli ancak reformist, sosyal adalet ve demokratikleşme yanlısı ancak hiyerarşiyi destekleyen, parasal fetişizmi olan ve rasyonelleşme yanlısı bir kesit olarak tanımlamıştır. Ancak Poulantzas ortodoks Marxist yaklaşıma daha yakın olduğu için bu grupları hem bir sınıf olarak kabul etmemiş hem de her iki kesitinde uzun vadede iki temel sınıfa katılıp, eriyip yok olacaklarına dair öngöründe bulunmuştur. Öte yandan Wright, siyasi, ideolojik ve iktisadi seviyeleri eş güdümlü sayan bu yaklaşımı eleştirmiş ve ideolojik ve politik etmenlerin bireylerin iktisadi pozisyonundan bağımsız şekillenemeyeceğini iddia etmiştir. Ona göre, “orta sınıf”lar hakimiyet (egemenlik) ve sömürü ekseninde oluşan farklı çelişkili sınıf pozisyonlarına dağılmışlardır ve onların işçilerle mi burjuvazi ile mi ideolojik yakınlaşma içinde olacağını konjunktürel faktörler belirlemektedir. Savage ve arkadaşlarına (1992) göre ise, bu grupların devletle olan ilişkisi ve politik pozisyonu sahip oldukları üç farklı varlık tipi (mülk, yönetim ve kültür) ile ilişkilidir. Mesela kültür üzerinden örgütlenen profesyonel “orta sınıf” için eğitim politikaları elzem olduğu için, daha çok devlet müdahalesi taraftarıdır. Mülk üzerinden örgütlenen geleneksel “orta sınıf” ise, her zaman daha az devletçi olmuştur. Çünkü sahip olduğu varlık tipi, minimum müdahale ile güvencedir. “Orta sınıf” kavramsallaştırması yerine, hizmet sınıfı (service class) ve ara sınıf (intermediary class) kavramsallaştırmalarını kullanan Goldthorpe (1987) ise, orta grupların yapısal pozisyonunu belirlerken farklı meslek gruplarındaki iş güvencesini ve işverenle olan kontrat tipini hesaba katmıştır. Hizmet sınıfı 1, yüksek düzey profesyoneller, yöneticiler ve büyük mülk sahiplerinden, hizmet sınıfı 2 ise alt düzey

profesyoneller, üst düzey teknikerler ve alt düzey yöneticilerden oluşmaktadır. Bu iki hizmet sınıfında da kontratlar güvene dayalıdır, yükselmeyi mümkün kılar ve iş güvencesi getirir. “Orta sınıf”ların alt kesimleri –yönetimde, ticarete ve satışta çalışan rutin kol gücüne dayanmayan çalışanlar- hizmet sınıfı ve işçi sınıfı arasında konumlanmakta, hizmet sektörüne ancak işlevsel açıdan eklemenebilmiş beyaz yakalı iş gücünü oluşturmaktadırlar.

Tüketim örüntülerinin oluşturduğu kesitler:

“Orta sınıf”ların içindeki farklılaşmaya ilişkin ikinci vurgu özellikle 1980’lerden sonra büyüyen gündelik hayat ve tüketim sosyolojisi ekseninde yapılmıştır. Farklılaşmaya dair ampirik bulgular çoğunlukla “orta sınıf” ‘habitus’unu mercek altına alan Bourdieu’cü çalışmaların çıktılarıdır. Bourdieu’ya göre habitus düşünceler, algılar, ifadeler ve edimler gibi ürünleri yaratır; sınırları kendisini oluşturan tarihsel ve sosyal koşullar ile belirlenir (1990). Habitus soyut bir kavram değildir, çünkü sadece “bireylerin pratikleri, birbirleriyle ve çevreleriyle ilişkileri, konuşma biçimleri, yürüyüş tarzları, şeyleri yapma biçimleri” ile varolur. “Orta sınıf” habitus’unu detaylarıyla tanımlayan Bourdieu (1984), bu eğilimler sistematığının, sahip olunan ekonomik sermaye- kültürel sermaye arasındaki dengeye göre değişiklik gösterdiğini iddia etmiştir. Örnek vermek gerekirse, küçülmekte olan eski küçük burjuvazi hayatını geleneksel değerler ekseninde örgütler, işine yakından bağlıdır, pozisyonunu basit ciddi ve dürüst bir hayat sürmesine borçlu olduğuna inanır. Sunum, temsil, sembolik ürünler ve pratikler ile ilgili mesleklerde çalışan kişilerden oluşan yeni küçük burjuvazi ise; iyi yaşamın neyi kapsadığına dair her hususta; ailevi hayat, tüketim, cinsiyetler arası ilişki dâhil, öncül rol oynar. Benzer bir şekilde, Featherstone da yeni-eski “orta sınıf”ların tüketim eksenindeki farklılaşmasına gönderme yapar (1991). Ona göre, eski küçük burjuva sığ bir asketizm (ascetism) ile kendini ayırt ederken, yeni küçük burjuvanın nın tüketimi kendini sergilemenin üslup kazandırılmış bir sunumundan oluşmaktadır (stylized presentation of the performing self). Savage ve arkadaşları (1992) da İngiltere örneğinde, yukarıda değinilen varlık tipine göre “orta sınıf”ların içindeki

farklılaşma tespitleriyle paralel giden tüketim örüntüleri tespit etmişlerdir. Örneğin, kültürel sermayesi üzerinden oluşan “orta sınıf” kesitinin, mülk ve yönetim varlıkları üzerinden oluşan diğer “orta sınıf” kesitlerinden farklı bir beden kültürü ve sağlık algısı geliştirdiklerini göstermişlerdir. Onlara göre, tespit edilen sağlıklı ve fit olmak algısı –ve bu algının getirdiği tüketim pratikleri- aslında kültürel varlığı korumaya yönelik de bir tavidir. Bu algı, egzotik ve yabancı olana duyulan ilgi ile de paralel ilerlemektedir; dolayısıyla yüksek kültürel sermayeli kesit –kültürel sermayesini daha da arttıracak- ‘egzotik’ yabancı mutfaklara ve ‘sofistike’ tatil yörelerine düşkündür.

Toplumsal hareketlilik yörüngesinin oluşturduğu kesitler:

“Orta sınıf”ların içindeki farklılaşmayla ilişkili üçüncü -ve bu sunulan çalışmayı en çok ilgilendiren- vurgu toplumsal hareketliliğin etkisine yapılmıştır. Giddens’tan Weber’e birçok kişinin de belirttiği gibi, nesillerarası ve nesil içi toplumsal hareketlilik şansları sınıf oluşumunu direkt etkilemektedir. Bu hareketlilik ne kadar azalır, sınıfların oluşumu o kadar saptanabilir olur. Bir başka deyişle, bir toplumsal sınıfın ‘oluşması’ için, o sınıfın kendi içinde kendini yeniden ürettiği olması ve diğer sınıftan gelenlere görece kapalı olması gerekmektedir. Goldthorpe da toplumsal hareketlilik dinamiklerinde kapanmanın, bir grubu ‘dengeli sosyal topluluk’ (stable social collectivity) olarak nitelendirilebilmemiz için gerekli olduğunu düşünmüş, bu nedenle hizmet sınıfının aslında henüz tam bir sınıf olmadığını iddia etmiştir (1983). Bu iddiasını desteklemek için İngiltere ölçeğindeki veri setini kullanan Goldthorpe, bize kol emeğiyle çalışan işçilerin yüzde 72’sinin babalarının yine bu sınıftan geldiğini, hizmet sınıfındaki bireylerin ise ancak yüzde 37.7’sinin aynı sınıftan geldiğini göstermiştir. Savage ve arkadaşları ise (1992), “orta sınıf”ların sosyal kapanma göstermediği tezine eleştiri getirmiş ve “orta sınıf”ların içindeki farklı kesitlerin kapanma örüntüsü gösterebileceğini iddia etmişlerdir. Goldthorpe ile aynı veri setini kullanıp, hareketlilik dinamiklerini “orta sınıf”ları varlıklarına göre yine üç bölüme ayırarak incelemişlerdir. Bu analize göre, profesyonellerin 3’te 1’inin çocukları direkt profesyonel meslek sahibi olurken, yöneticilerin yüzde 19’u ve

küçük burjuvazinin ise sadece yüzde 15’i çocuklarına kendi pozisyonlarını aktarabilmiştir. Aynı analiz, yöneticilerin çocuklarının “orta sınıf”lar içerisinde yatay hareketlilik yaşadığını ve profesyonel pozisyonlara geçmek suretiyle farklı kesite kayarak aynı sınıfın içinde kalabildiğini göstermektedir. Yani, Goldthorpe’un sınırları geniş ‘hizmet kategorisi’ altında farklı hareketlilik örüntüleri -ve farklı kapanma dinamikleri- olan kesitler bulunabilmektedir.

Peki, bu farklı hareketlilik yörüngelerinin “orta sınıf”lık hallerine bir etkisi var mıdır? Yakın zamanda yapılan birçok çalışma, sınıf geçmişinin “orta sınıf”ların içindeki bölünmeyle ilişkili olduğunu göstermektedir. Lamont’un (1992), Fransız ve Amerikan üst orta sınıfının gündelik hayatta kendilerini başkalarından ayırtırken ve insanları kategorize ederken referans aldığı kriterleri araştırdığı çalışması bu yazına örnek olarak gösterilebilir. Lamont bu çalışmasında, bireylerin referans olarak kültürel kaynaklara başvurduğu durumları kültürel sınır çizmek, referans olarak dürüstlük ve kişisel uyumluluk gibi değerleri aldığı durumları ahlaki sınır çizmek, zenginlik güç ve profesyonel başarı gibi nosyonlara gönderme yaptıkları durumları ise sosyo-ekonomik sınır çizmek şeklinde kavramsallaştırmıştır. Bu çalışma, “orta sınıflar”ın içinde, daha alt sınıftan gelen bireylerin diğerlerine göre kültürel sınır çizme konusunda daha isteksiz olduğunu göstermiştir. İçinde yetiştikleri sosyal çevreyle ilişkileri bir şekilde devam eden yukarıya doğru hareketli bu “orta sınıf” bireyler, aynı anda iki farklı değerler, alışkanlıklar, beğeniler sisteminin içindedirler. Bu sebeple, yeni kazandıkları kültürel sermayeleri üzerinden diğer kişilere ayırım uygulamak (perform distinction) istememektedirler. Hareketlilik yörüngesinin “orta sınıf”ları nasıl böldüğüyle ilgili sıkça referans verilen bir diğer tespit Bourdieu’nün Fransa bağlamında yaptığı çalışmasında görülebilir. Bourdieu (1984), yukarıya doğru hareketlilik ile mevcut “orta sınıf” pozisyonuna gelmiş bir kesimin, diğer kesimlerden ayırtıcı değerleri ve yönelimleri olduğunu tespit etmiştir. ‘*Executant petit bourgeoisie*’ olarak adlandırdığı bu grubun habitus’unun daha fazla kültürel sermaye biriktirme hırsıyla şekillendiğini ve bu sebeple estetik değerlerden arkadaşlık seçimine kadar birçok konudaki tercihlerinin geleneksel küçük

burjuvadan ayrıştığını iddia etmektedir. Bulgulara göre bu kesim, buldukları konuma merdivenleri zor zar tırmanarak geldiği için, tam olarak gerçekleştiremedikleri bütün hırslarını çocuklarına yansıtmaktadır. Bourdieu’den aktarırsak, ‘oğlu için hayalini kurduğu gelecek, onun bugününü yiyip bitirmektedir’. Hareketliliğe dair bu bulgular ışığında Bourdieu, -ekonomik sosyal kültürel sermayelerin miktarı ve dağılımına ek olarak-, sınıf yörüngesini habitus’u belirleyen değişkenler arasında tanımlamıştır.

Bu kısa değerlendirmenin de işaret ettiği üzere, “orta sınıf”ların içindeki farklılaşma çeşitli eksenlerde tartışılmak suretiyle hep gündemde kalmıştır. Ancak bu konudaki yazın büyük ölçüde Batı ülkelerinde yapılan saha çalışmalarına dayanmaktadır. Şüphesiz ki Türkiye’deki “orta sınıf”lar da, yaşam tarzı, yapısal konum, siyasi yönelim, toplumsal hareketlilik yörüngesi gibi konularda sosyoloji için anlamlı örüntüler ile bölünmüştür. Hatta Türkiye ölçeğinde bu yarılmalara ek olarak, bu coğrafyanın kendi ulusal bağlamına özgün bölünmelerin de -örneğin: dinin gündelik hayattaki yerinin- etkin olacağı düşünülebilir. Takip eden bölüm, Türkiye’deki “orta sınıf”ların yapısı ve hareketlilik ile olan ilişkisine dair yazını tartışacak, ve bu literatüre katkıda bulunacak olan ampirik analizimize bağlam oluşturacaktır.

TÜRKİYE’DE “ORTA SINIF”LAR VE TOPLUMSAL HAREKETLİLİK DİNAMİKLERİ:

Türkiye’deki sınıf deneyimine gösterilen sınırlı ilgiden en çok nasibini alan “orta sınıf”lar olmuştur. Hem akademik gündemde, hem popüler kültürde, farklı vurgular ile “orta sınıf”ların içindeki bölünmeler ve bu bölünmelerin muhtemel etkileri tartışılmıştır. Bir önceki bölümde tespit edilen ana temaları -yapısal ve siyasi pozisyon, tüketim ve hareketlilik yörüngesi- Türkiye’deki yazında da takip etmek mümkündür. Ancak bu çalışmaları anlamlandırabilmek için, Türkiye’nin demografisindeki, mesleki yapısındaki ve siyasal yapısındaki dönüşümleri de gündemde tutmak gerekmektedir.

Yapısal ve siyasi pozisyonun oluşturduğu kesitler:

Türkiye bağlamında, direkt olarak “orta sınıf”ların içindeki bölünmeyi sorgulayan ilk tartışmayı Nezi Neyzi 1973 yılında yayınladığı “Middle Classes in Turkey” (Türkiye’deki “orta sınıf”lar) başlıklı makalesinde yapmıştır. Ancak Neyzi tartışmasının başında, sınıf kavramını Batı Avrupa’daki gibi iktisadi alandaki çatışmacı ilişkilerin ürünü olarak değil, bir dizi mesleği, yönelimi ve çıkarı paylaşan gruplar olarak tanımladığını belirtmiştir. Bu tanımdan hareketle Neyzi, tarihsel olarak Türkiye’deki “orta sınıf”ların omurgasını devletin farklı kademelerinde memuriyet yapanların ve bürokratik elitin oluşturduğunu iddia etmektedir. Ancak 1950’lerde, tarım üretiminin azalması, endüstri ve hizmet sektörünün büyümesi ve iş gücüne yeni girişimcilerin, yöneticilerin, küçük üreticilerin ve iş adamlarının girmesiyle birlikte “orta sınıf”ların yapısı değişmiştir. Neyzi bu grubu ‘yeni orta sınıf’ olarak tanımlamış ve bu sınıfın Türkiye’nin kaderini 1950’lere kadar belirlemiş olan bürokratlar, memurlar ve entellektüellerden farklı bir siyasal yönelimi olduğunu belirtmiştir. Bu noktada, “orta sınıf”ların içindeki bölünmeyi, üretim ilişkileri veya kültürel karakteri yerine güç ilişkileri üzerinden okuma eğiliminin entellektüel dayanağının, Mardin’in öne sürdüğü ‘merkez-çevre’ paradigmasından geldiğini de not edelim (1990). Neyzi’den farklı olarak Boratav (2004, 2005), Marxist paradigmanın kategorilerini kullanarak, konu hakkında ampirik veri sağlamıştır. Çalışmasında İstanbul’daki sınıfsal yapının fotoğrafını çekmiş ve 80’lerdeki iktisadi ve politik dönüşümün “orta sınıf”lara etkisine değinmiştir. Boratav’a göre 24 Ocak 1980 kararları, devlet destekli kalkınma politikaları yerine özel sektörün ücretleri belirlediği bir yapıyı getirerek, sosyal güvenlik ve sendikalaşmaya darbe vurmuş ve sermaye-emek arasındaki dengeyi bozmuştur. Takip eden süreçte, tarıma dayalı gelirden yüzde 80’e yakın düşme olmuş, “orta sınıf”ları oluşturan memur kesimin gelirleri ise neredeyse yüzde 50 değer kaybetmiştir. 1985 nüfus sayımının verilerini kullanan Boratav, İstanbul’daki en geniş kesimi, tarım dışı iş gücünün %36.5’ini oluşturan beyaz yakalı “orta sınıf”ların oluşturduğunu göstermiştir. Yine aynı çalışma, o dönemde iş gücünün yüzde 27’sini işçi sınıfının, yüzde 25.7 sini de ücretsiz grupların oluşturduğunu ortaya çıkarmıştır. Ücretsiz grubun çoğunluğunu ise geleneksel küçük burjuva/geleneksel

“orta sınıf”ların oluşturduğu hesaba katılırsa, Batıda marjinal kalmış olan bu fraksiyonun 1980’ler Türkiye’inde öneminin halen devam ediyor olduğunu düşünmek mümkündür. Bahçe, Günaydın ve Köse’nin çalışması (2011), yapısal pozisyona dair sınıfların -ve de orta sınıfların- bugün nasıl ayrıştığı sorusuna kapsamlı cevap vermektedir. Marksist teorik arka planı ile uyumlu olarak bu çalışmada, orta sınıf kavramsallaştırmasından ziyade, bu kesimi oluşturan gruplar mülkiyet ilişkilerindeki pozisyonlarına göre ‘kentli profesyoneller’, ‘Küçük kapitalistler’, küçük burjuvalar’, kentli nitelikli emekçiler’ olarak ayrıştırılmıştır. Türkiye İstatistik Kurumu’nun düzenli yürüttüğü hane halkı bütçe anketlerini nicel olarak inceleyen yazarlar, orta sınıfları oluşturan bu katmanların büyüklükleri ve toplumsal hareketlilik deneyimlerine dair önemli bulgular sunmuşlardır.

Tüketim örüntülerinin oluşturduğu kesitler:

“Orta sınıf”ların içindeki farklılaşmaya değinen Türkiye’deki en geniş yazın, yaşam tarzı ve kültürel pratiklerin ayrıştırıcılına vurgu yapmaktadır. Örneğin Karadağ (2009), sözsel anlatılardan faydalanarak yaptığı çalışmasında, 20. yüzyılın erken dönemlerinden itibaren batılı yaşam tarzının ve beğenisinin “orta sınıf”lar içindeki ayrıştırıcı etkisine değinmiştir. Türkiye’nin batılılaşma serüveninden kaynaklanan Alaturka/Alafranga arasındaki hiyerarşi, yazarın ‘eski ve yeni servet’ olarak ayırdığı iki “orta sınıf” kesitinin arasındaki kültürel mücadelede ve yarışan sınıf kimliklerinin inşa sürecinde merkezi rol oynamıştır. Kültürel kaynaklar üzerinden benzer bir yatay bölünmenin günümüzde de etkin olduğunu gösteren çalışmalar vardır. Mesela, Üstüner ve Holt’un Ankara’daki üst “orta sınıf”ların tüketim pratiklerine ve değerlendirme şemalarını analiz ettiği çalışmasında ekonomik sermayesi benzer olan bu grup arasında, sahip olunan kültürel sermayenin niceliği ve niteliğine bağlı olan farklılaşmalar ortaya çıkmıştır (2010). Yazarlar, yüksek kültürel sermaye sahibi “orta sınıf”ın ‘batılı hayat tarzı’ olarak adlandırılabilir bir mit’i kendilerine referans alarak daha düşük kültürel sermayeli kesitten ayrıştırdığını gözlemlemişlerdir. Kültürel sermayesi daha düşük olan kesit ise, “orta sınıf” kimliklerini kurarken

kendilerine yerel kültürel alandan referans noktaları bulmakta ve ulus-içi sınıf kültürel hiyerarşide pozisyon almaya çalışmaktadırlar.

Orta sınıfların Türkiye’deki kesitlerinin birbirinden ne derecede ve hangi koşullarda ayrıştığına dair büyüyen bir yazın oluşmaktadır. Örneğin Zerrin Arslan (2011) Ankara’daki orta sınıfların ev dekorasyon beğenileri üzerine yaptığı kapsamlı çalışmasında, birbirinden ayrışan dört farklı kesit tespit etmiştir. Bu kesitler, görüşmecilerin yapısal koşulları, beğenileri ve sosyo-psikolojik ifadelerinin analizinden ortaya çıkmıştır ve yazar tarafından ‘Dar gelirli/Buruk’, ‘Orta/Tamahkâr’, ‘Üst/Kibirli’ ve ‘Müreffeh/Mutlu’ olarak isimlendirilmiştir. Yine benzer şekilde, Karademir-Hazır’ın yaptığı nitel çalışma, Ankara’lı orta sınıfların, kendilerini diğer sınıflardan ayırırken referans verdikleri kriterlere göre farklılaştıklarını göstermiştir. Yazar, kişilerin çizdikleri sembolik sınırların, yaşam tarzlarının ve sınıf geçmişlerinin örüntülenmesi sonucu oluşan dört farklı orta sınıf habitus’u tespit etmiştir (Karademir-Hazır 2014). Sadece bedene daire tüketim alanlarına yoğunlaştığı bir diğer çalışmasında, Karademir-Hazır (2014), sınıf pozisyonunun farklı orta sınıf kesitlerinde nasıl bedenleştiğini nitel ve nicel yöntemlerle haritalandırmıştır.

Yapısal/politik bağlamda daha önce farklı şekilde kullanımına değindiğimiz yeni “orta sınıf”lar-eski “orta sınıf”lar kavramsallaştırması, 1990’lardan sonra kültürel alanı inceleyen “orta sınıf”lar literatürüne damgasını vurmuştur. Bu kavramsallaştırmayı kullananlara göre, bu yeni yarılmayı belirli sosyo-ekonomik dönüşümler ortaya çıkarmıştır. 1980’lerdeki özelleştirme dalgası özel sektörü büyüttükçe; refah düzeyi önceki orta kesimlere göre oldukça yüksek, daha eğitilmiş, küresel ilişkilere bağlı olan, Batılı yaşam tarzını içselleştirmiş genç kentli profesyonel (yuppies) bir kesim ortaya çıkmıştır. Bu kesim, Şimşek’in tabiriyle (2005), diğer “orta sınıf”lardan esneklikleri, girişimcilikleri, ağır bürokrasiye ve verimsiz devlet kurumlarına ters düşen özellikleri ile ayrılmaktadırlar. “Yeni orta sınıf” bireyler, kimliklerini vurgulamak için, ise dışa dönük olmak, tüketim ile ilgili olmak, geleneksel “orta sınıf”ın abartılı gösterişine alternatif bir tarz geliştirmek ve eğitim ile edinilen pozisyonu vurgulamak gibi stratejiler geliştirmişlerdir.

“Yeni orta sınıf” olarak nitelendirilen bu kesit, kentte göç sebebiyle artmakta olan kalabalıktan uzaklaşmak için mekânsal sınırlar çizmiş ve uydu kentlere doğru coğrafi bir hareketlilik deneyimlemiştir. Ayata’nın Ankara’da bir uydu kentte yaptığı saha çalışmasına göre, “yeni orta sınıf” görüşmeciler düzen, öngörülebilirlik, rasyonellik, bireysel bağımsızlık, sekülerlik, açık fikirlilik, çevreye duyarlılık gibi değerleri önemsemektedirler (2002). Bu kesimin, balkona çamaşır asmak, ya da kapının önünde ayakkabı bırakmak gibi ‘alt kültür’ü imleyen alışkanlığı olanlar ile aralarına çizdikleri kültürel sınırlar, uydu kent tercihleriyle mekânsal sınırlara dönüşmektedir. Yine Ayata ve Ayata’nın yaptığı bir diğer çalışma (1996), bu kesimlerin aile ve komşuluk ilişkileri, çocuk yetiştirme pratikleri, toplumsal cinsiyet rollerine mesafeleri gibi birçok başlıkta farklılaştıklarını göstermektedir. Benzer bir “yeni orta sınıf” kültürel profilini Öncü’nün, 90’larda kurulan ‘kültürel öteki’ stereotipleri çözümlendiği çalışmasında da görmek mümkündür (2000). Öncü’ye göre, ‘maganda’, “yeni orta sınıf”ların, göç sebebiyle sınıf-kültürel karakteri gittikçe heterojenleşen İstanbulluluk hallerinde, kendini diğerlerinden ayırtırmak için dolaşıma soktuğu karakterlerden biridir. Şimşek’e göre, duygusal olarak kötü tutumlu, estetik olarak arızalı, cahil ve kaba olarak tarif edilen maganda stereotipi kadar, yurdum insanı stereotipi de “yeni orta sınıf”ın kimliğinin sınırlarının çizilmesinde kullanılmıştır. Genellikle “geleneksel orta sınıf”ların kültürel pratiklerinin -piknik yapmak gibi-, yerelliğin ve Türklüğü imleyen beğenilerin aşağılanması, bu stereotiplerin mizah aracılığıyla dolaşımda kalmasıyla popüler kültürde kemikleşmiştir.

Toplumsal hareketlilik yörüngesinin oluşturduğu kesitler:

Türkiye’de dinin gündelik hayattaki belirleyiciliğinin “orta sınıf”ları sosyolojik olarak anlamlı bir şekilde böldüğünü iddia eden ve giderek büyüyen bir yazın mevcuttur. Bu çalışmalar genelde tüketim pratikleri üzerinden seküler ve mütedeyyin ayrımının izlerini sürmektedirler. “İslami orta sınıf” kavramsallaştırması hem akademik hem popüler kültürde hızla yayılmasına rağmen, işaret edilen fraksiyonel bölünmenin aslen direkt bir iktisadi referansı yoktur. Ancak Türkiye modernleşmesinde, seküler-mütedeyyin ayrımının

kendisinin bir sınıf perspektifi olduğu da yaygın bir görüştür. Ayrım bu şekilde okunduğunda, bu çalışmalarda sosyal hareketlilik yörüngesi vurgusunu ayrıştırmak mümkündür. Çünkü yeni bir islami “orta sınıf”ın oluştuğunu iddia eden çalışmalar, dindarlık ile alt sınıf arasındaki korelasyonun azaldığına, yani “orta sınıf”lara yukarıya doğru sosyal hareketlilik deneyimleyerek katılan yeni ve mütedeyyin bir sosyolojik grup olduğuna işaret etmektedirler (Buğra, 1998; Özcan and Turunç, 2011; Yavuz, 2003). Birçok yazarın da değindiği üzere, 1980’lerdeki ekonomik yeniden yapılanma, küçük ve orta ölçekli şehirlerde girişimcilerin sermaye birikimi yapmasını mümkün kılmıştır. Ekonomik sermaye birikimi ile “orta sınıf”lara yükselen bu yeni grup, bir önceki bölümde değinilen, eğitim ve küresel ilişkiler üzerinden yükselen kesitten farklı olarak, daha yerel ve dindardırlar. “Orta sınıf”larda oluşan bu yeni kesim ile beraber yeni tüketim stilleri oluşmuştur. Dindar tüketiciler için tatil mekânlarından restoranlara, kıyafetten, dekorasyon ürünlerine her ürünün ve servisin ‘İslami’ versiyonu piyasaya sürülmüştür (Göle, 1997; Navaro-Yashin, 2002; White, 1999, 2002). Özellikle, türban modası üzerine yapılan çalışmalar, “orta sınıf”lara yeni yükselen kadınların, geleneksel-kırsal-yerel sıfatlarıyla özdeşleşen daha alt sınıftaki dindar kadınlardan ayrışmanın bir aracı olarak kullanıldığını göstermiştir (Sandıkçı ve Ger, 2010).

Toplumsal hareketliliğin, İslami-seküler ekseninde, “orta sınıf”ları nasıl böldüğüne dair başka bir bulgu Karademir-Hazır’ın Ankara’da yaptığı çalışmada ortaya çıkmıştır (2014). Bu çalışmada, sahip oldukları sermayenin nicelikleri birbirine yakın olan “orta sınıf” arasında, çizdikleri sembolik sınırların niteliği açısından farklılaşmalar olduğu görülmüştür. Özellikle yukarıya doğru hareketlilik yaşayarak bugünkü pozisyonuna erişmiş kişilerin, diğer kişilerden kendilerini ayrıştırmak için kültürel varlıklara değil, edinilmesi yapısal koşullardan bağımsız olan ahlaki değerlere referans verdiği görülmüştür. Aşağı doğru hareketlilik yaşamış ve kültürel sermayesi ekonomik sermayesine göre daha yüksek olan kesimlerde ise, sahip olunan kültürel varlığı vurgulamak için, bu kaynakların varlığı yokluğu üzerinden sınırlar çizdiği gösterilmiştir. Özetle, toplumsal hareketlilik yörüngesi, bugünkü “orta sınıf”lık deneyimini etkileyerek,

aynı “sınıf” içinde ama birbiriyle rekabet halinde olan “orta sınıf” kimlikleri yaratabilmektedir. Esasen, “orta sınıf”larının hareketlik ekseninde nasıl farklılaştığı, Türkiye bağlamında önemle sorulması gereken bir sorudur; çünkü Türkiye’deki katmanlaşma yapısı çok dinamiktir. Kavramsal olarak ne kadar açıklayıcı olabildikleri başka bir tartışmanın gündemi olmakla birlikte, bugün sıkça referans verilen “yeni orta sınıf” da, “islami orta sınıf” da yakın zamanda yaşanan hızlı yapısal dönüşümler sonucu oluşmuştur. Hatta “orta sınıf”ların demografik olarak katmanlaşma yapısında önemli yer kaplamaya başlaması bile gelişmiş Batı ülkelerine kıyasla çok yakın zamandır.

Profesyonel iş gücü ihtiyacını arttırarak, orta statü grubunu oluşturan mesleklerde artışı mümkün kılan sektörel dönüşüm 1980’lerden sonra hızla ivme kazanmıştır. Net rakam vermek gerekirse, 1988 ile 2005 arasında Türkiye’de sanayi yüzde 46.5’ten yüzde 29.5’e düşmüş, hizmet sektörü yüzde 37.7’den yüzde 51.1’e yükselmiştir. Yeni büyüyen hizmet sektörünün kalifiye çalışan ihtiyacına, yaygınlaşan eğitim olanakları cevap vermiştir. 1935’de yüzde 19.2 olan okuma-yazma oranı, 2000 yılında yüzde 87.3’e çıkmıştır. 1950 ile 2005 arasında, üniversite seviyesindeki okullaşma oranı yüzde 1.3’ten yüzde 43.4’e çıkmıştır. Bu orana göre, 2005 yılında, üniversite okuma çağında olan her 100 gençten 43.4’ü bir üniversitede eğitim görmektedir. Tüm bu süreçlerle eş zamanlı olarak kent nüfusu hızla artmış, kır nüfusu 1970 ile 2006 arasında yüzde 71.3’ten yüzde 37.3 e düşmüştür. Mesleki yapı, eğitimde yükselen nitelikler, şehirleşme gibi alanlardaki bu hızlı dönüşümler katmanlaşma dinamiklerini etkilemiş, “orta sınıf”ların genişleyebileceği ortamı yaratmıştır. Dolayısıyla, Türkiye’deki “orta sınıf”lar oldukça genç, hareketlilik yörüngesi bağlamında da heterojendir. Hareketlilik dahil olmak üzere, bu kısımda değindiğimiz tüm “orta sınıflarda” farklılaşma dinamiklerini mercek altına alabileceğimiz bir veriseti Türkiye ölçeğinde malesef bulunmamaktadır. Sunulan bu çalışmada ise, katmanlaşma üzerine yapılan bir çalışmanın verileri kullanılarak genel bir portre çizilecek ve literatürdeki boşluğu doldurma yolunda bir adım atılacaktır.

ARAŞTIRMA VE ANALİZ YÖNTEMİ

Sunulan çalışma, Ankara kent merkezi genelinde toplumsal tabakalar, toplumsal tabakaları belirleyen temel kriterler ile tabakalar arası hareketliliğin örüntülerinin belirlenmesini amacıyla toplanan bir verisetinin ikincil analizine dayanmaktadır. Faydalanılan projede, örnekleme tasarımı olarak çok aşamalı küme örnekleme kullanılmıştır ve Ankara kent merkezinde, temsil kapasitesi olan 2400 haneden oluşan bir çalışma örnekleme belirlenmiştir. Kent merkezinde 1769 haneye ulaşılarak belirlenen örneklemin %73,7'sine ulaşılmıştır. Soru kitapçığı hane halkı ve birey olmak üzere iki kısımdan oluşturulmuştur. Haneye ait bilgiler, evde bulunan 18-69 yaş aralığında, bilgi verebilecek durumda olan ve görüşmeyi kabul eden herkes ile doldurulmuştur. Üç kuşak geriye giden eğitim ve meslek sorgulaması ile yaşam tarzına ilişkin sorular ise, birey soru formu aracılığı ile toplanmıştır. Haneden seçilecek ve birey soru formunu dolduracak hane üyesinin seçimi için literatürde Kish tekniği olarak bilinen teknik kullanılmıştır. Bu teknik, seçilen bireyler arasında cinsiyet, yaş ve hanehalkı soru formunu dolduran kişiye yakınlık açısından dengeli bir dağılım olmasını olanaklı kılmıştır. Bu kapsamlı birey soru formunu çalışmada 1293 kişi doldurmuştur⁹. Sunulan çalışma için görüşülen bireyler arasından mesleği literatürde yaygın olarak “orta sınıf” kategorisinde sayılan bireyler seçilmiştir (n: 368).¹⁰ Seçilen meslek grupları hem ücretli profesyonelleri ve nitelikli beyaz yakalıları hem de kendi hesabına çalışan orta/küçük ölçekli tüccar ve işverenleri içermektedir. Bir başka deyişle, bu çalışmada kullanılan “orta sınıf”lar tanımlaması, literatürde “yeni orta

⁹ Detaylar için: Kalaycıoğlu, S., Çelik, K., Çelen, Ü., & Türkyılmaz, S. (2010). Temsili bir örneklemede sosyo-ekonomik statü (SES) ölçüm aracı geliştirilmesi: Ankara kent merkezi örneği. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 13(1).

¹⁰ Seçilen kategoriler: **Kendi hesabına profesyonel** (kendi hesabına çalışan doktor, avukat, mühendis, mimar, hukuk müşaviri, mali müşavir, noter, mütercim tercüman, programcı, tasarımcı vb.), **Memur Maaşlı** – profesyonel, üst düzey yönetici, profesyonel ordu mensubu (kamu yöneticileri, kamuda profesyonel meslek sahipleri ve profesyonel ordu mensupları –astsubay ve er dahil değil.), **İşçi, düzenli ücretli, beyaz yakalı** (yönetici/profesyonel), **Memur, maaşlı - orta düzey memur** (ara eleman, öğretmen, devlet dairelerinde kamu çalışanı memur.), **Küçük işveren** (1-10 kişi çalıştıran), **Kendi hesabına küçük ticaret, Çiftçi** (toprak sahibi).

sınıf” ve “geleneksel orta sınıf” kavramsallaştırması üzerinden oluşan yatay kesitleri de, gelir ve statü bakımında üst-orta-alt olarak ayırılan dikey kesitleri de içermektedir.

Literatür bölümünde de değinildiği üzere, “orta sınıf”ların kendi içindeki heterojenlik sıklıkla, mesleki yapıdaki pozisyonları, kültürel pratikleri ve toplumsal hareketlilik yörüngeleri açısından değerlendirilmiştir. Sunulan bu çalışmada, bu değinilen örüntülerin Türkiye’de nasıl işlediğini görmek için en uygun analizin, Bourdieu’nün ve Bourdieu’cü araştırmacıların kullandığı çoklu mütetekabiliyet analizi (ÇMA) olduğuna karar verilmiştir. ÇMA, analize sokulan değişkenler arasındaki ilişkiyi çok boyutlu bir alana yayarak görselleştirir. Bu işlem sırasında analiz herhangi bir a-priori kategorilendirmeye dayanmaz (i.e. mesleki yapıdaki pozisyon, kültürel pratikler ve toplumsal hareketlilik yörüngeleri) ve veri setinin özgün dinamiklerine göre örüntülerin açığa çıkmasını sağlar. Analizin öncesinde araştırmacıyı bağımlı-bağımsız değişken ayrımı yapmak zorunda bırakmayan ÇMA, açıklayıcı (*explanatory*) ve tüme varım özelliği olan bir yöntem olarak tanımlanır (Bennett et al., 2009; Le Roux and Rouanet, 2004, 2010). Haritalarda değişkenler nokta şeklinde görünür; noktalar arasındaki uzaklık, ilişkiselliğin boyutunu gösterir. İki nokta birbirine yaklaştıkça, o iki değişkenin ölçtüğü pratiklerin birlikte eyleme ihtimali yükselir. İlişkiselliği sorgulanan aktif değişkenlere ek olarak, analizdeki dağılımı etkilemeyecek şekilde alana sonradan destekleyici değişkenler (yaş, eğitim statüsü, gelir vs. gibi) eklenebilir. ÇMA yürütmek için bu çalışmada kullanılan program, SPAD, kurulan alan içerisindeki örüntüleri tespit etme imkânı da vermektedir. Tespit edilen kümeler, ÇMA sırasında kurulan x-y alanına yerleşir ve kümeleri birbirinden ayıran değişkenlerin listesi aracılığıyla yorumlanabilir. Sunulan çalışmada “orta sınıf”lar içindeki örüntüler ve toplumsal hareketliliğin rolü, hem ÇMA hem de kümeleme analizi aracılığıyla incelenecektir. Analiz için, birey soru formunda yöneltilen sorulardan Tablo 1’de görülenler değişken olarak seçilmiştir.

Tablo 1: Analize giren değişkenler

Aktif Değişkenler	Destekleyici Değişkenler (Supplementary Variables)
Komşu ziyaretine gitme	Bireyin Eğitim Durumu
Büyük alış-veriş merkezine gitme	Bireyin Yaşı
Dini toplantılara katılma	Bireyin Mesleki Statüsü
Gönüllü kuruluşların aktivitelerine katılma	Bireyin Babasının Eğitim Durumu
Müze ve sergilere gitme	Bireyin Babasının Mesleki Statüsü
Bale, opera, klasik müzik konserlerine gitme	Bireyin Dedesinin Eğitim Durumu
Düzenli spor yapma	Bireyin Dedesinin İş Statüsü
Tiyatroya gitme	
Havuza gitme	
Eğlence mekanlarına gitme	
Pazara gitme	
Dini Pratikler (Namaz kılma, Oruç tutma)	
Tatil Tercihleri	
Dışarıda Yemek Yeme Tercihleri	
Düzenli olarak kitap okuma	
Yurt dışına çıkma durumu	
Yabancı dil konuşma (İngilizce-Fransızca-Almanca)	

“ORTA SINIFLAR ALANI”NIN KURULMASI:

ÇMA analizine aktif olarak 17 değişken ve o değişkenlerin 60 kategorisi¹¹ ile 7 destekleyici değişken ve 46 kategorisi katılmıştır. Bu parametreler ile yapılan analiz, çok güçlü bir birinci eksen tanımlamıştır. Bu birinci eksen, verisetindeki varyansın yüzde 81’ini açıklamaktadır. Bir başka deyişle, birinci eksen (x-y), haritanın sağ ve sol yanına toplanan kategorilerin ayrımını yaratan ve takip eden bölümde analiz edilecek olan- sistematik her ne ise, değişkenler arasındaki en büyük zıtlığı oluşturmaktadır. Bu şekilde yorumlanabilecek eksen sayısının tespiti için, modifoye edilmiş özdeğerler (*eigenvalues*) tablosuna bakılması tavsiye edilmektedir (Le Roux and Rouanet, 2010 p.51). Tablo 2’de görüldüğü üzere, ikinci

¹¹Değişkenin ölçtüğü her bir farklı cevap ayrı bir kategori olarak adlandırılır. Örneğin, Tatile gitme tercihi bir değişken iken, otel/motel tatili bir kategoridir. Dolayısıyla, her değişkenin, kendine verilen cevabı belirleyen ayrı kategorileri vardır. ÇMA haritalarında nokta olarak temsil edilenler esasen bu kategorilerdir.

eksen de yorumlanırsa (0.117) verisetinin içindeki çeşitliliğin yüzde 90’ından fazlası açıklanmış olacaktır. Bu sebeple, çalışmada bu iki eksen de değişkenlerin hangi mantıkla dağıldığı, yani eksenin iki bölgesinin hangi niteliklerle etiketlenirebileceği anlaşılmaya çalışılacaktır.

Tablo 2. Beş Eksen İçin (Özdeğerler) Eigenvalues:

Axes	1	2	3	4	5
Eigenvalue	0.188	0.106	0.084	0.072	0.070
Modified rates %	0.814	0.117	0.037	0.070	0.095

Şekil 1, birinci eksene anlamlı olarak katkıda bulunan kategorilerin¹² dağılımını (soldan sağa) göstermektedir. Kategorilerin isimlerinin yanına eklenmiş olan artı ve eksi simgeleri, işaret edilen pratiğe katılma ve katılmama durumunu simgeler.

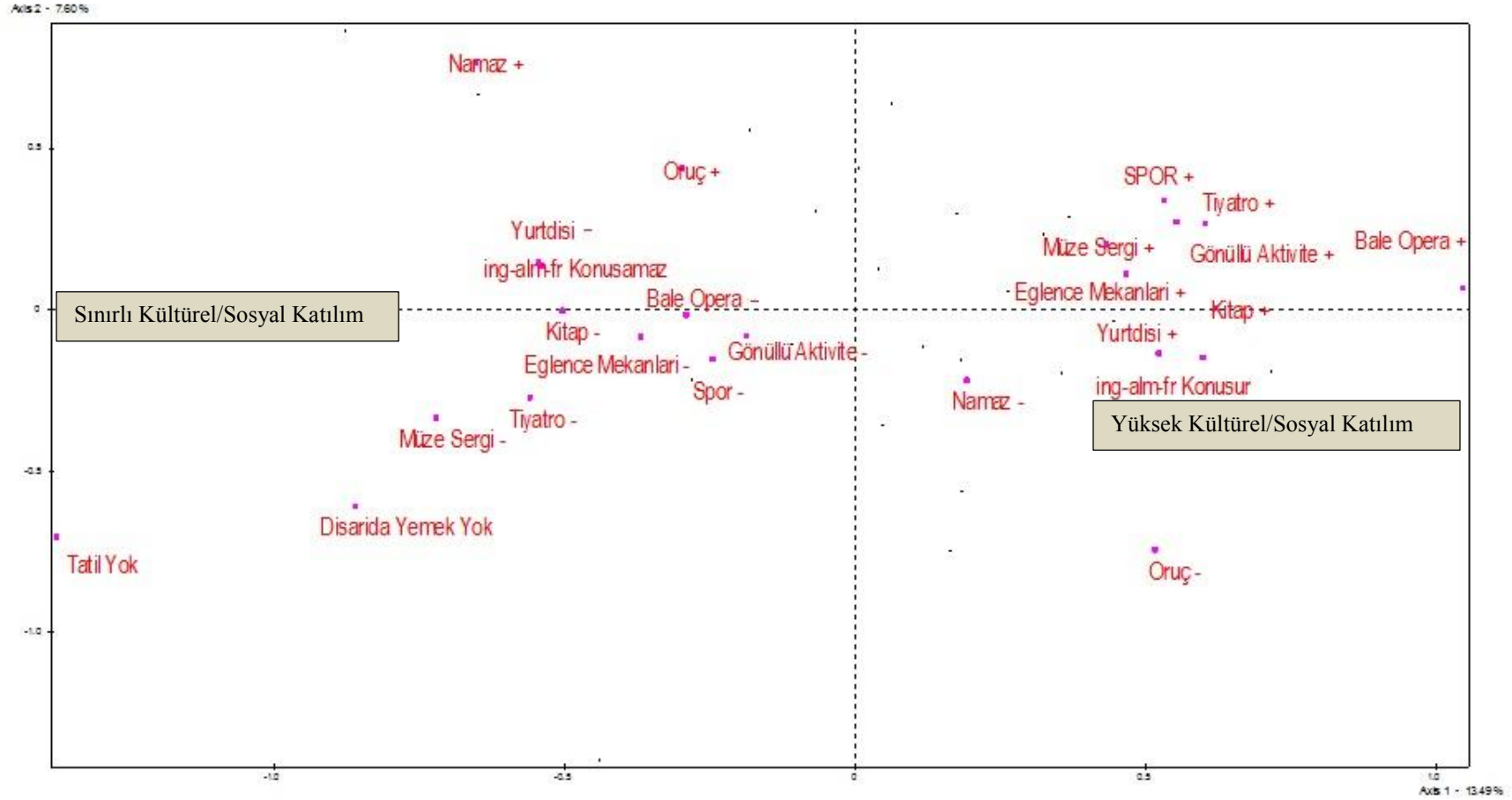
Birinci eksenin sol tarafında ilk bakışta göze çarpan nokta, hem kültürel hem sosyal pratiklere katılmama durumunu gösteren kategorilerin çokluğudur. Dışarıda yemek yemek, tatile gitmek, eğlence mekânlarına gitmek, gönüllü kuruluşların etkinliklerine katılmak, düzenli spor yapmak gibi değişkenler hep negatif değerleriyle temsil edilmişlerdir. Aynı şekilde, bale ve operaya gitmek, müze ve sergi ziyaret etmek, tiyatroya gitmek, kitap okumak, yabancı dil konuşmak, yurtdışına çıkmış olmak gibi, yüksek kültürel sermaye ile ilişkilendirilen kültürel pratiklerin de sınırlı olduğu görülmektedir. Dini pratikleri ölçen değişkenler ise, pozitif göstergeler ile haritanın sol üst köşesine doğru konumlanmıştır. Sağ tarafta ise, kültürel pratiklere ve sosyal faaliyetlere sıkça katılmayı simgeleyen değişkenler yayılmıştır. Bu profile yakın konumlanan negatif değerli dindarlık değişkenleri göstermektedir ki kültürel sosyal katılımı yüksek

¹² Haritaların daha okunur olabilmesi için, tespit edilen ayrışmaya katkısı en çok olan kategoriler görselde sergilenir. Katkısı ortalamanın üstünde olan kategorilerin sayısı, katkısı olan kategorilerin toplamına bölünerek bir yüzde elde edilir. Değişkenlerin sadece tespit edilen bu yüzde kadarının haritada gösterilmesi komutu verilir.

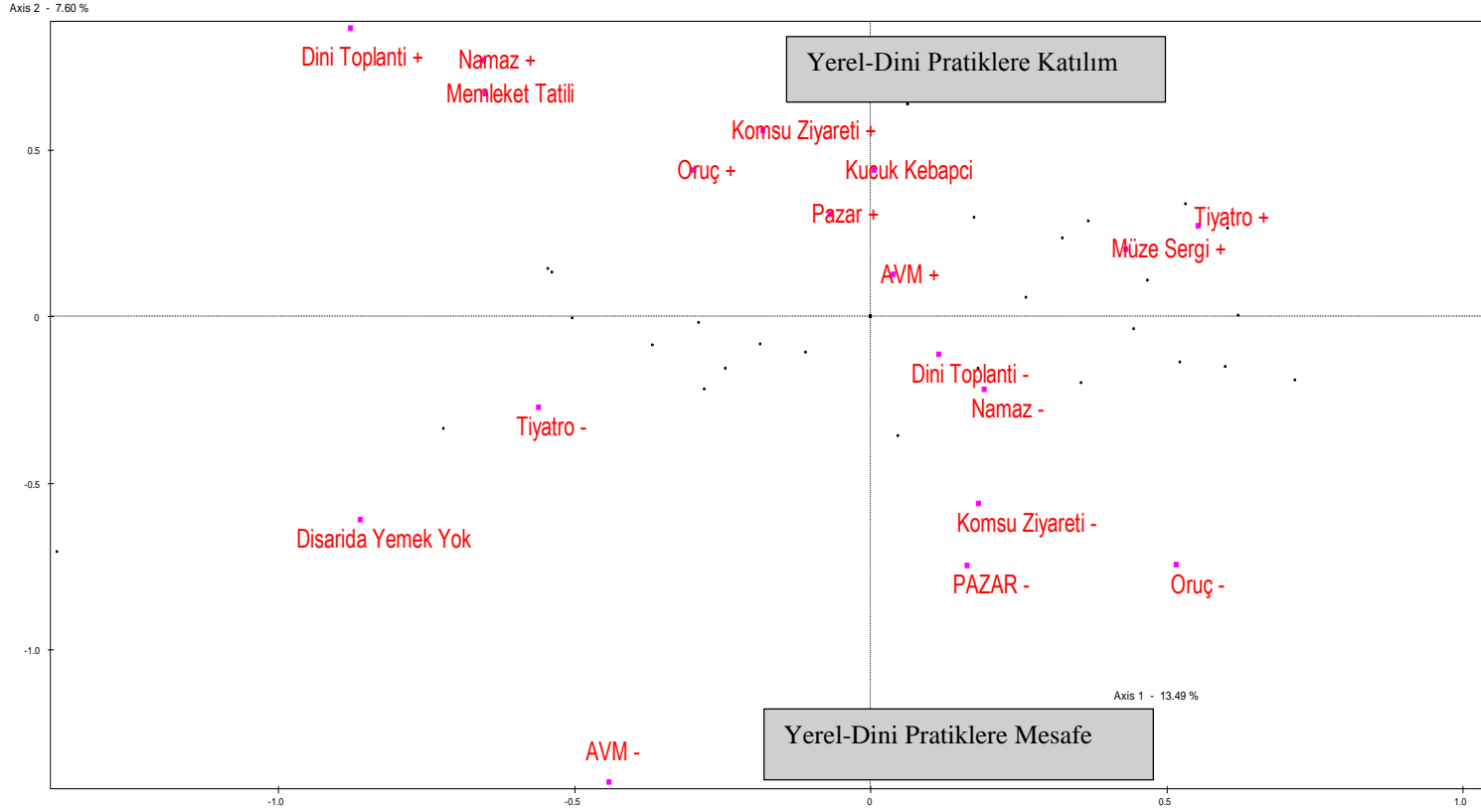
olan “orta sınıf”ların gündelik hayatlarında dinin rolü daha sınırlı olma eğilimindedir. Ancak dindarlık soruları sağ ve sol kısmı ayırmaktan ziyade, daha ortada toplanmış gibi görünmektedir; yani birinci eksenin oluşmasındaki katkısı çok da yüksek görünmemektedir. Bu okumadan hareketle, “orta sınıf”lar verisetindeki varyansın yüzde 81’ini açıklayan ve en temel zıtlığı oluşturan dinamiğin sınırlı kültürel/sosyal katılım ile yüksek kültürel/sosyal katılım ölçeğinde olduğu söylenebilir.

İkinci farklılaşma eksenine en çok katkı yapan değişkenler Şekil 2’nin üst ve alt yarısını ayıracak şekilde gösterilmiştir. Eksenin üst kısmında dini pratiklere katılımı ölçen değişkenlerin pozitif halleri (dini toplantılara katılmak, oruç tutmak, namaz kılmak), alt kısımda ise negatif halleri yerleşmiştir. Üst kısımda aynı zamanda memleket tatiline gitmek, komşu ziyaretine gitmek, mahalle pazarına gitmek, küçük kebabçılarda yemek yemek gibi, daha yerel ve geleneksel pratikler bulunmaktadır. Alt kısımda ise aynı değişkenlerin zıt halleri bulunmaktadır. Bu sebeple, “orta sınıf”lar arasındaki ikinci zıtlığın, dini/yerel pratiklere katılım ile bu pratiklere mesafeli olma arasında olduğu şeklinde yorumlanabilir.

Şekil 1. Birinci eksene katkısı olan kategoriler:

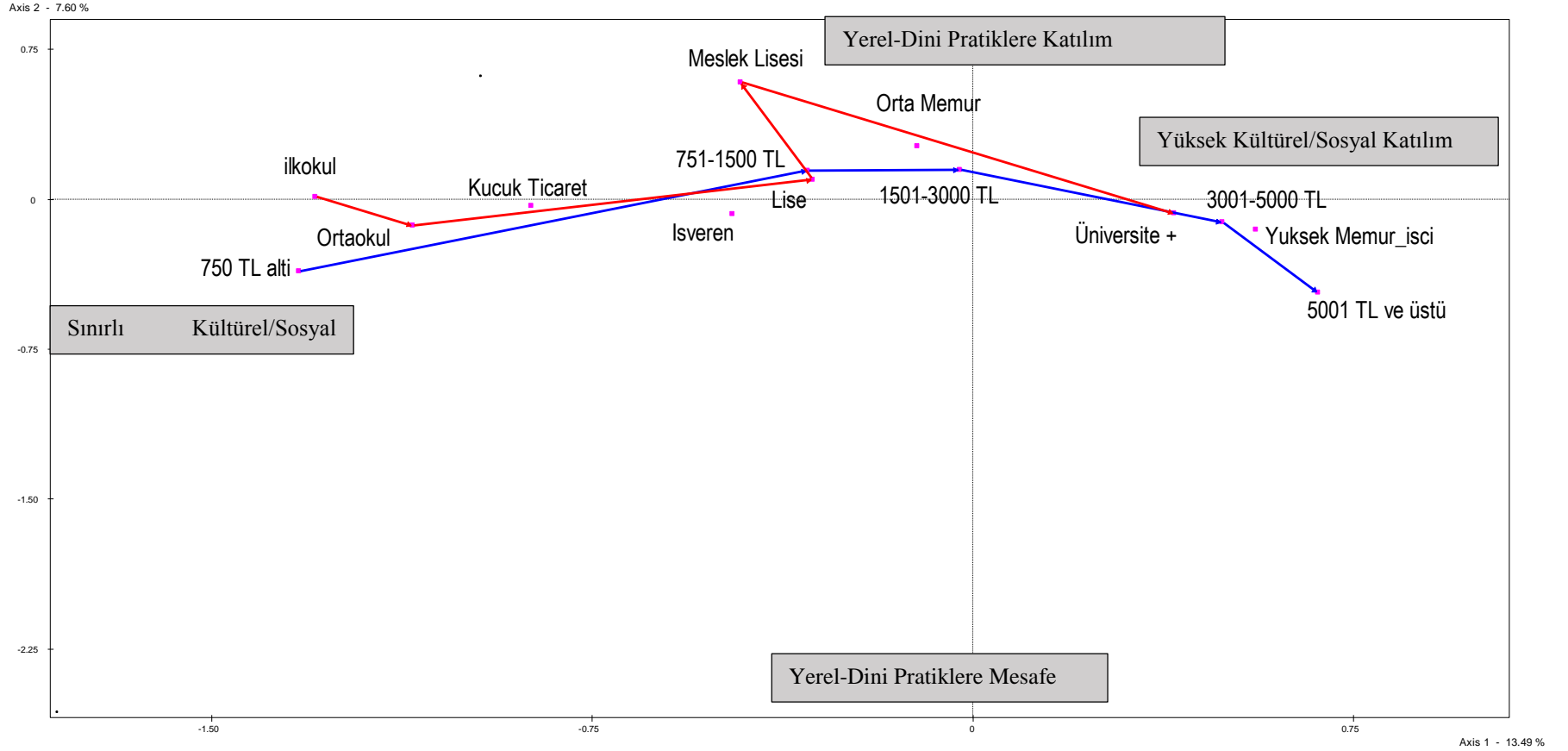
Şekil 2: İkinci eksene katkısı olan kategoriler.

Bu aşamada, boyutları tümevarım yöntemiyle isimlendirilen alanın üstüne destekleyici olarak bireyin eğitimi, gelir ve meslek değişkenlerini koyulduğunda ortaya **Şekil 3** çıkmaktadır. Gelir değişkeni doğrusal olarak soldan sağa değerleri artan kategoriler halinde temsil edilmiştir. Aynı şekilde eğitim durumu da en düşükten en yükseğe olacak şekilde soldan sağa doğru dizilmiştir. Meslek statüsü açısından küçük ticaret, küçük/orta büyüklükteki işveren, orta düzey memur, soldan merkeze kadar olan bölümü işaretlemiştir.

Sağda ise sadece yüksek düzeyde memur/işçi kategorisi belirlemiştir. Yani sınırlı kültürel/sosyal katılım ile yüksek katılım arasındaki gerilim ile hem gelirin hem de bireylerin eğitim düzeyinin doğrusal bir ilişkilmesi vardır. Sınırlı katılım alanını işaretleyen meslek ve gelir kategorileri çeşitlidir ancak yüksek katılım sadece eğitim/gelir ve iş statüsünün en yüksek kategorileri ile yakın dağılmıştır. Yani, “orta sınıf”ların en üst kesiminin diğerlerinden kültürel/sosyal katılım ve beğenileri açısından açıkça farklılaştığı görülmektedir. “Orta sınıf”ların içerisindeki mesleki statü ve yaşam tarzı değişkenlerini a-priori bir kategorileştirmeye tabii tutmadan haritalandırdığımızda ortaya çıkan tablo bize, Türkiye’deki “orta sınıf”lar arasındaki en temel yarılmamanın katılım ekseninde olduğunu ve bu yarılmamanın “orta sınıf”ların yapısal özellikleriyle ilişkili olduğunu göstermiştir. Ancak ÇMA yapısı gereği ilişkiselliğe dair genel bir tablo çıkartmaktadır ve bu tablo bize tek başına “orta sınıf”ların içindeki örüntüleri göstermemektedir. Bu sebeple, SPAD yazılımının özelliğinden yararlanarak kümeleme analizi yapılması, bu kümelerin kurulan x-y alanındaki pozisyonunun değerlendirilmesi uygun görülmüştür.

Şekil 3. Destekleyici değişkenlerin konumu.

“ORTA SINIF”LAR VE TOPLUMSAL HAREKETLİLİK GEÇMİŞİ: KÜMELEME ANALİZİ

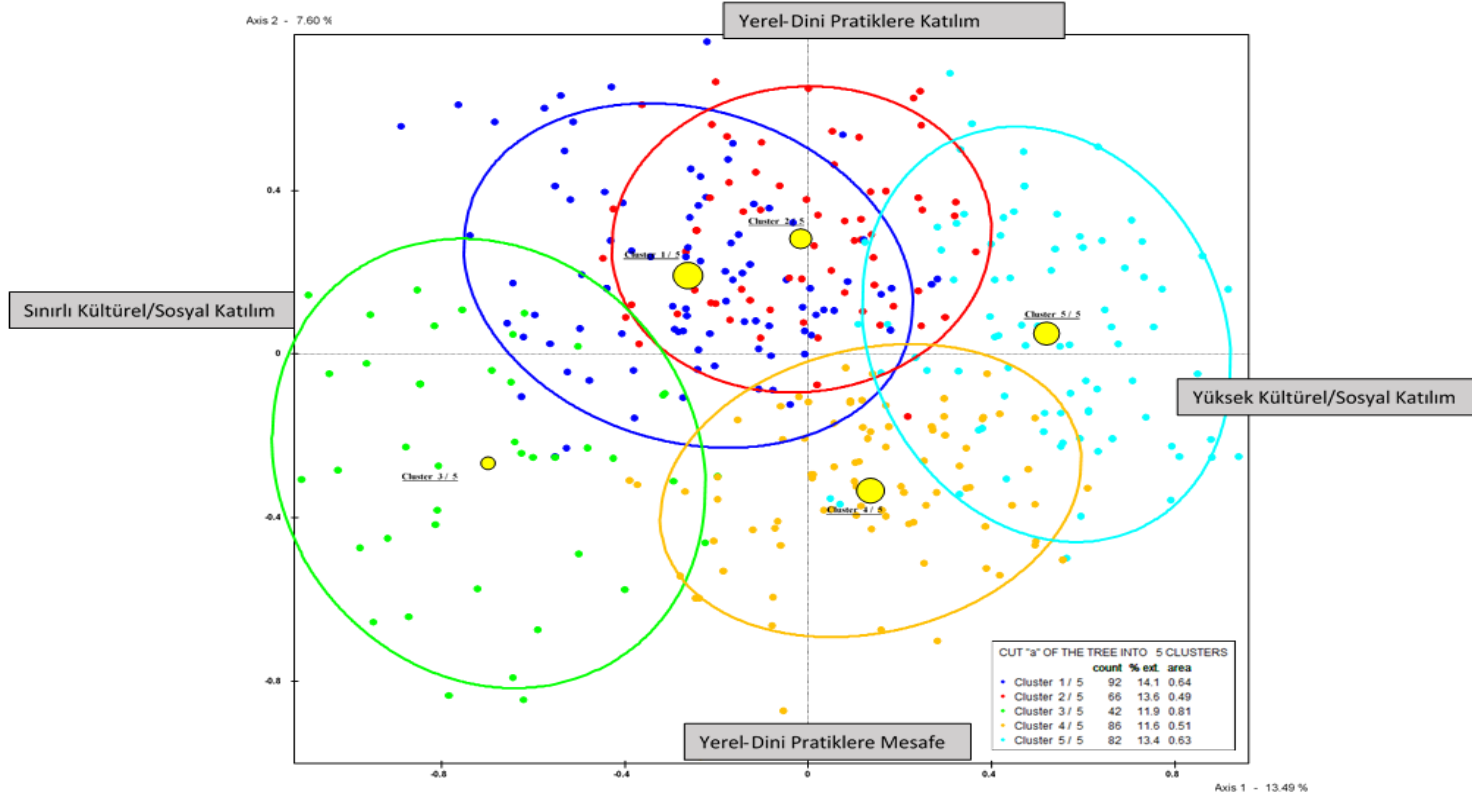
Kümeleme prosedürü, verisetine dahil edilen değişkenlerin içinden göreceli olarak homojen örüntüleri tespit eder. Bu çalışma özelinde ise, yaşam tarzı, mesleki pozisyon ve toplumsal hareketlilik geçmişı açısından bakıldığında, “orta sınıf”ların birbirinden hangi şekilde ayrıştığını gösterme işlevi vardır. Birbirinden ayrışan örüntüler tespit edilirken destekleyici değişkenler de hesaba katılır. Yani kümeleme prosedürü, gelir, eğitim durumu, toplumsal hareketlilik geçmişı gibi alan analizinde destekleyici olarak kullanılan değişkenlerin de “orta sınıf”ları nasıl böldüğünü ortaya çıkarabilmektedir.

SPAD yazılımı, “orta sınıf”lar içerisinde optimum olarak beş adet örüntü önermiştir. **Tablo 3**’te beş kesiti ayrıştıran kategoriler listelenmiştir. Bu kategoriler, altında listelendikleri küme içerisinde anlamlı derecede fazla sayıda temsil edilmişlerdir. **Şekil 4**’te bu 5 kümenin yukarıda özellikleri tespit edilen “orta sınıf”lar alanında nasıl yerleştiği görülmektedir. Takip eden bölümde, birinci eksenin iki ucuna yerleşmiş kümeler öncelikli olmak üzere, bu farklı “orta sınıf” kesitleri tek tek incenecektir.

Tablo 3: Kesitleri belirleyen kategoriler

Cluster 1/Küme 1	Cluster2/Küme2	Cluster 3/Küme 3	Cluster 4/Küme 4	Cluster 5/Küme 5
Oruç +	Komşu Ziyareti +	Tatil Yok	Komşu Ziyareti -	Bale Opera +
Bale Opera -	Tiyatro +	Yemek Yok	Pazar -	Tiyatro +
Tiyatro -	Müze Sergi +	Müze Sergi -	Oruç -	Kitap +
Memleket Tatili	Pazar +	Havuz -	Namaz -	İng-Alm-Fr +
Yurtdışı -	İng-Alm-Fr -	Tiyatro -	İng-Alm-Fr +	Yurtdışı +
Kitap -	Oruç +	Kitap -	Yurtdışı +	Eğlence Mekanları +
Dini Toplantı +	Memleket Tatili	Yurtdışı -	Dini Toplantı -	Spor +
İng-Alm-Fr -	Yurtdışı -	İng-Alm-Fr -	Yazlık Tatili	Müze Sergi +
Havuz +	Havuz -	Eğlence Mekanları	Spor -	Gönüllü Aktiviteler+
AVM/Fast food	Kamp Tatili	AVM -	Gönüllü Aktiviteler-	Havuz +
AVM +		Bale Opera -	Tiyatro -	Tur/Paket Tatiller
Namaz +		Spor -	Otel/Motel Tatili	Oruç -
Müze Sergi -		Gönüllü Aktiviteler-	Bale Opera -	Büyük Et/Balık Restor.
Küçük Kebapçı		Namaz +		Namaz -
Spor -		Dini Toplantı +		Kurum/Lokal Yemek
Komşu Ziyareti +				
Gönüllü Aktiviteler-				
İşveren	Lise Mezunu	İlkokul Mezunu	Üniversite Mezunu	Üniversite Mezunu
1501-3000 TL	Meslek Lisesi	Ortaokul Mezunu	Yüksek Memur/İşçi	Yüksek Memur/İşçi
Baba alt mem/işçi	Orta Düzey Memur	Küçük Ticaret	3001-5000 TL.	3001-5000 TL.
	Baba İlkokul	750 TL ve altı	5001 TL ve üstü	5001 TL ve üstü
	Baba Çiftçi	750-1501 TL	Baba Üniv. ve üstü	Baba üniv. ve üstü
	Dede Eğitim Yok	Baba Eğitim Yok	Baba Yüks/Orta Me/işçi	Baba Yüks/Orta Me/işçi
		Baba İlkokul	Dede Lise ve üstü	
		Baba Çiftçi		

Şekil 4: “Orta sınıf” kesitlerinin alandaki pozisyonları

“Orta sınıf”lar alanının en soluna yerleşmiş üçüncü küme’de hem yüksek kültürel aktivitelere (opera/bale, tiyatro) katılım hem de popüler kültürel aktivitelere katılım (alışveriş merkezleri ve eğlence mekanları) belirgin bir şekilde sınırlıdır. Tatile gitmek, spor yapmak, dışarıda yemek yemek gibi evdışı rutin sosyal alışkanlıkların “orta sınıf”ların bu kesitinde yaygın olmadığı görülmektedir. Öte yandan dini pratikler düzenli olarak gerçekleştirilmektedir. Destekleyici değişkenler incelendiğinde, ilkokul ve ortaokul mezunu bireylerin ağırlıklı olarak bu kesiti oluşturduğu görülmektedir. En düşük gelir kategorisi (aylık 750 TL ve altı) ile onun bir üstündeki kategori (750-1501) bu kesit içerisinde anlamlı bir şekilde birikmiştir. Mesleki olarak ise, küçük ticaret ile uğraşan bireylerin bu profilde daha çok temsil edildiği görülmektedir. “Orta sınıf”ların eğitim ve gelir yönünden en dezavantajlı olan ve sosyal/kültürel katılım ekseninde en sınırlı bölgesine yerleşmiş bu kümedeki bireylerin birinci kuşak “orta sınıf”lar oldukları görülmektedir. Eğitimi olmayan, ilkokul mezunu ve kır kökenli çiftçi babalar belirgin şekilde bu örüntüde birikmiştir. Bu kesit, yukarıya doğru hareketlilik sağlayan kırdan kente göç deneyimini ya kendi kuşağında ya da babalarının kuşağında deneyimlemişler fakat “orta sınıf” pozisyonları sermaye açısından en dezavantajlı kesiminden yakalayabilmişlerdir. İlerleyen kısımda da görüleceği üzere, bu kesitin yaşam tarzı açısından da oldukça ayrıksı bir yapısı bulunmaktadır. Dindarlık belirgin gibi görünmektedir ancak bu değişkenler örüntüyü diğerlerinden ayıran değişkenler sıralamasının sonlarındadır. Yani bu “orta sınıf” kesitini diğerlerinden öncelikli olarak ayıran dine ilişkin değişkenler değildir. Bu sebeple “orta sınıf”ların bu kesiti, **‘ilk kuşak, sınırlı kültürel katılım’** (first generation, culturally disengaged) olarak isimlendirebilir.

Beşinci küme ise, *ilk kuşak, sınırlı kültürel katılım* kesitinin tam karşısında, eksenin sağına yerleşmiştir. Türkiye’de yüksek kültür olarak tanımlanan aktivitelerin bu kesiti diğerlerinden ayırtırmakta önemli rolü olduğu gözlemlenmektedir. Bale/opera’ya gitmek, düzenli kitap okumak, müze/sergi gezmek gibi pratikler ağırlıklı olarak temsil edilmiştir. Yabancı dil bilmek ve düzenli olarak yurtdışında bulunmak kategorileri de “orta sınıf”ların bu kesitinin küresel olarak hareketli olduğunu ve Batı’daki yaşam tarzı ile tanışık

olduğunu göstermektedir. Eğlence mekanlarına gitmek, spor yapmak, gönüllü aktivitelere katılmak gibi değişkenler, sosyal hayata katılımın da oldukça yüksek olduğunu açığa çıkartmıştır. Yeme içme beğenisi olarak, yerel restoranlar veya AVM’ler gibi popüler ve erişilebilir mekanlar yerine, müzikli, içkili büyük et-balık restoranlarının ve kurum lokallerinin tercih edilmesi de, bu kesiti diğerlerinden farklılaştırmaktadır. Yine, diğer kesitlerde görülen memleket tatili ve yazlık ev tatili opsiyonlarından ziyade, yurtiçi ve yurtdışı turlar ve herşey dahil paket tatiller öne çıkmıştır. Hem kültürel hem sosyal pratikleri oldukça ayrık olan bu kesitte dinin gündelik hayattaki yerinin de oldukça sınırlı olduğu görülmektedir. Bu kesitte, mesleki statüsü üst düzey profesyonel (memur-işçi) olanların, geliri en yüksek dilimde olanların ve eğitim düzeyi en üst dilimde olanların daha çok temsil edildiği görülmektedir. Bu kesitin bir diğer ayırt edici özelliği toplumsal hareketlilik geçmiştir. Babalar orta/üst düzey profesyonel (memur-işçi) meslek sahibi olma ve üniversite ve üstü düzeyde eğitim görmüş olma eğilimindedirler. Bir başka değişle, kültürel/sosyal katılımı yüksek, küresel olarak hareketli, beğeni anlamında ayrık bu kesit, oldukça köklü bir “orta sınıf” kültüründen (established) gelmektedir. Herhangi bir kırsal geçmişi veya yakın kuşakta göç deneyimini imleyecek (babada çiftçilik statüsü, memleket tatiline gitme gibi) değişkenler temsil edilmemiştir. Bu sebeple bu fraksiyon ‘**köklü, etkin kültürel katılım**’ (established-culturally engaged-secular) kesiti olarak adlandırılabilir.

Dördüncü küme, kültürel/sosyal katılım ekseninde ortalarda, ancak yerel/dini katılım ekseninin sınırlı gözlemlendiği alt yarısında yer almıştır. Hem yüksek kültürü (tiyatro-bale opera), hem sosyal hayata katılımı (gönüllü aktiviteler, düzenli spor) imleyen pratiklere katılımı sınırlıdır. Bu kesitin en belirgin özelliği ise yerel/geleneksel aktivitelere (komşu ziyareti yapmak, pazara gitmek ve dini pratiklere (oruç/namaz/dini toplantı) mesafeli olmasıdır. Tatil için, Türkiye bağlamında daha yaygın olan yazlık ve otel tatili tercihi öne çıkmıştır. Bu küme de, tıpkı ‘köklü, etkin kültürel katılım kesiti gibi, yabancı dil bilgisi ve yurtdışında bulunma kategorileriyle diğerlerinden ayrılmaktadır. Bireylerin eğitim, mesleki statü ve

geliri en üst seviyedeki kategorileriyle temsil edilmiştir. Toplumsal hareketlilik deneyimi açısından baktığımızda, bu kesitin bir önceki kuşağının da eğitilmiş ve “orta sınıf” statüsünde meslek sahibi olduğu görülmektedir. Ayrıca, diğer bütün kesitlerden farklı olarak, dedelerde lise ve üstü eğitim kategorisi ortalamasının üstünde temsil edilmiştir. Yani, bu kuşak da yakın zamanda yukarıya doğru hareketlilik ve kırdan kente göç yaşayan değil; kültürel sermayesini ve mesleki statüsünü bir sonraki kuşağına aktarabilmiş bireylerin çocuklarından oluşmuştur. Ancak diğer üst “orta sınıf” kesitinden farklı olarak, kültürel/sosyal hayata katılım anlamında bir ‘ayırım’ (distinction) sergileme eğilimi yoktur, yerel-mahalli-geleneksel-dini olan ile arasına koyduğu mesafe ile diğer ayrılmaktadır. Bu sebeple, “orta sınıf”ların bu kesiti **‘köklü, mesafeli kültürel katılım’**(established, distant cultural engagement) olarak adlandırılabilir.

‘Köklü, mesafeli kültürel katılım’ kesitinin tam zıttı pozisyonda konumlanmış ikinci kümede, küresel kültüre yakınlığı imleyen kategoriler negatif değerleriyle (yurtdışında bulunma, yabancı dil konuşma), yerel pratiklere katılımı imleyen pratikler (pazara gitme, komşu ziyareti yapmak) artı değerleriyle temsil edilmiştir. Bu kesitte, opera/bale gibi ayrıştıracı yüksek kültür aktivitelerinden ziyade, yine bir derece kültürel katılımı gösteren tiyatroya ve müze/sergiziyaretine gitme kategorileri görülmektedir. Tatil tercihi olarak, daha ekonomik olan kamp tatilleri ve memleket tatilleri göze çarpmaktadır. Dinin gündelik hayattaki yerinin de ılımlı olduğu görülmektedir, dini toplantılara katılmak ve namaz kılmak değişkeni yerine, sadece düzenli oruç tutmak değişkeni belirleyici olmuştur. Yani hem sosyal, hem kültürel, hem dini pratikler anlamında bir ‘orta direk’ portresi çizilmiştir. Bu orta pozisyonun izleri kültürel ve ekonomik sermaye ölçeğinde de izlenebilir. Bu grupta kümelenmiş bireylerin, meslek lisesi ve düz lise diplomasına sahip olma ve orta düzeydeki beyaz yakalı iş kategorilerinde çalışma eğilimi vardır. Bu ortamın ortası katmanın toplumsal hareketlilik geçmişi, diğer üst orta kesimlerden de oldukça farklılaşmaktadır. İlkokul mezunu ve çiftçilikle uğraşan babalar ortalamasının üzerinde temsil edilmiştir. Yani, bu kesitteki bireylerin babaları hayatının büyük bölümünü kır ölçeğinde geçirmiş olma ve kente göçü ancak bireylerin kendi yaşantılarının

içinde deneyimlemiş olma eğilimi vardır. Bu bireylerin iki kuşak gerisinde ise, herhangi bir eğitim sertifikasına sahip olmayan dedelerin çoğunlukta olduğu görülmektedir. Bu birinci kuşak “orta sınıf” kesitindeki bireyler, üç kuşak boyunca yukarıya doğru hareketlilik deneyimleyip ancak ortanın ortalarına kadar gelebilmişler ve sosyal/kültürel aktivitelere kültürel ve ekonomik sermayelerinin izin verdiği ölçüde mütevazı katılım göstererek diğer “orta sınıf” kesitlerinden ayrılmışlardır. Bu sebeple bu kesit ‘**ilk kuşak, ılımlı kültürel katılım**’ (first generation, moderate cultural engagement) olarak tanımlanabilir.

Küme 1 “orta sınıf”lar alanının sol üst kısmında yerleşmiştir. Bu kesitte bale/opera’ya gitme, tiyatroya gitme, müze sergi gezme, kitap okuma gibi yüksek kültür olarak sayılabilecek aktivitelere katılım gözlemlenmektedir. Küresel hareketliliğe ve Batılı yaşam tarzına yakınlığa işaret edebilecek yurtdışına gitme alışkanlığı ve yabancı dil bilme durumu da görülmemektedir. Ancak ‘birinci kuşak kültürel/sosyal inaktif’ kesitteki bireylerde olduğu gibi sosyal/kültürel hayata topyekün bir mesafelilik hali yoktur. Gönüllü aktivitelere katılım yoktur, ama komşu ziyareti ve alışveriş merkezi gezme alışkanlığı ortalamanın üstünde temsil edilmiştir. Dışarıda yemek alışkanlığı da vardır, ancak tercihler alışveriş merkezlerindeki restoranlar, kafeler ve küçük kebabçılar gibi popüler ve yaygın opsiyonlardan yana yapılmaktadır. Aynı zamanda bu kesitte dinin gündelik hayatta oldukça önemli bir yer tuttuğu gözlemlenebilir. Oruç tutmak, namaz kılmak, dini toplantılara katılmak artı değerleriyle temsil edilmiştir. Popüler katılım profili gösteren bu müteveyyin “orta sınıf” kesitindekilerin meslek kategorisi olarak işveren olma eğilimi vardır. Eğitim değişkenlerinden de, profesyonel meslekleri mümkün kılacak düzeyde bir eğitim kategorisi bu kümede temsil edilmemiştir. Bir başka değişle, bu grubu oluşturanlar, ‘geleneksel “orta sınıf” olarak tanımlanan, kendi hesabına çalışan, küçük esnaf veya küçük/orta büyüklükteki tüccarlardır. Gelir durumları ‘birinci kuşak kültürel/sosyal inaktif’ ile üst orta profillerinin ortasında yer almaktadır. Babalarının eğitim durumu, bu grubu diğer gruplardan ayırıştırıcı bir rol oynamamıştır. Ancak mesleki kategori olarak, babalarda alt düzey memur/işçi olma durumu ortalamanın üstünde temsil edilmiştir. Yani, babaların tarım üreticisi olma

geçmişi yoktur. Babalar eğer göç ile Ankaraya geldiler ise gelmelerinden önce, eğer göç deneyimleri yoksa da Ankara’daki iş hayatlarının çoğunda kent merkezinde mavi yakalı işlerde çalışma eğilimlerinin olduğu görülmektedir. Bu kesit de, yukarıya doğru hareketlilik ile “orta sınıf”ların orta-alt kısmına yerleşmiştir. Ancak yukarıya hareketlilik yörüngesini sağlayan strateji, ‘Birinci kuşak, orta direk’ kesitinde olduğu gibi, kültürel sermayeyi arttırma suretiyle beyaz yakalı mesleklere yerleşmek değildir. **‘İlk kuşak, geleneksel kültürel katılım’** (first generation-traditional cultural engagement) olarak adlandırılabilen bu kesitteki bireylerin babaları kültürel sermaye aktarımını başaramamıştır ancak, bu bireyler kendi yaşamlarında ekonomik sermaye biriktirerek “orta sınıf”lara erişebilmişlerdir.

TARTIŞMA VE SONUÇ

“Orta sınıf”ların kendi içindeki heterojenliği sıklıkla, mesleki yapıdaki pozisyonları, kültürel pratikleri ve toplumsal hareketlilik yörüngeleri açısından değerlendirilmektedir. Bu çalışmada, bu örüntülerin Türkiye’de nasıl işlediğini görmek için çoklu mütakabiliyet analizi (ÇMA) gerçekleştirilmiştir. Yapılan analizin sonunda 5 fraksiyon ortaya çıkmıştır:

Tablo 4: Özet

Fraksiyon	Küme No	Yüzde	Hareketlilik Yönü
1. ‘Köklü, Etkin Kültürel Katılım’	Küme 5	23.37	→
2. ‘Köklü, Mesafeli Kültürel Katılım’	Küme 4	22.28	→
3. ‘İlk Kuşak, İlimli Kültürel Katılım’	Küme 2	17.93	↑
4. ‘İlk Kuşak Geleneksel Kültürel Katılım’	Küme 1	25.01	↑
5. ‘İlk Kuşak, Sınırlı Kültürel Katılım’	Küme 3	11.41	↑
Toplam		100	

Bu örüntülenmeye göre, beş kesitin üçü yukarıya doğru toplumsal hareketlilik yoluyla “orta sınıf”lara dahil olmuştur. Toplumsal hareketliliği olan bu üç grup ile kendini yeniden üreten grubun toplam içindeki yüzdeleri incelendiğinde yerleşik “orta sınıf”ların oranı %45.5 iken hareketlilikle “orta sınıf”lara gelen kesitin oranı %54.5’dir. Bu oran toplumsal hareketlilikle “orta sınıf”lara gelmiş olanların lehinedir ve yukarıya doğru hareketliliği mümkün kılan değişkenler toplumsal yeniden üretim, göç ve eğitimle ilgili görünmektedir. Literatürde de değinildiği üzere, bu oran üzerine düşünülmesi gereken bir orandır çünkü Goldthorpe’den Giddens’a birçok düşünür, orta sınıfların demografik bir kapanma yaşayıp yaşamamış olma durumunu, bir orta sınıf oluşumundan bahsedebilmenin önkoşulu olarak görmüşlerdir. Ankara örneği, Savage vd. (1992)’nin, orta sınıfların içerisinde, farklı kapanma dinamikleri gösteren kesitler olduğu tezini doğrular niteliktedir. Profesyonel meslek gruplarının daha çok temsil edildiği kesitler, kendini yeniden üretebilmiş, köklü gruplardır. Ancak bu kesitlerin orta sınıfların sadece yüzde 45.5’ini oluşturduğu düşünülürse, Goldthorpe’un, hizmet sınıfının henüz işçi sınıfı gibi kendini çoğunlukla yeniden üreten bir sınıf olamadığı tezi de Ankara’daki orta sınıflar için açıklayıcı görünmektedir.

Bu tabloya bakarak, literatür kısmında değindiğimiz, Türkiye’de toplumsal hareketliliği oluşturan süreçler ile ilgili de çıkarımlar yapmak mümkündür. “Orta sınıf”lara yukarıya doğru hareketlilikle erişmiş kesitin vardığı pozisyonun görece düşüklüğü göz önüne alındığında, eğitim ve göç gibi unsurların yukarı doğru hareketliliği desteklemekle birlikte bireyleri ancak ortanın altına kadar yükseltebildiği görülmektedir. Bir başka deyişle, Türkiye modernleşmesi süresince yükselen eğitim oranları ve kırdan kente göç ile sosyal konumu değiştirmek mümkün olmuştur ancak gelinen yer toplumsal yeniden üretim boyutundan bağımsızlaşma sağlayamamıştır. Köklü iki grubun ise babalarının ve hatta dedelerinin sosyal konumlarından faydalandıkları, yani bu kesitlerin mevcut pozisyonunda yeniden üretimin belirleyici olduğu görülmektedir. Bu iki kesitin orta sınıflar içerisindeki avantajlı konumu, mirasın -yani bir bireye aileden aktarılan ekonomik, toplumsal ve kültürel sermayelerin- toplumsal yeniden üretimde ne kadar belirleyici olduğunu göstermektedir. Bu kesitin dededen aldığı yüksek eğitimi, baba ve birey kuşağında arttırarak koruduğu ve eğitimle kazanılan statüyü ekonomik güce dönüştürerek yerleşik bir kesit olmayı başardığı söylenebilir. Ancak diğer üç kesitin özellikleri, Türkiye’de toplumsal hareketliliğin orta sınıfların demografik büyümesinde ve kültürel olarak heterojenleşmesinde önemli bir rol oynadığını göstermektedir.

Toplumsal hareketlilikle “orta sınıf”ların farklı kesitlerine yerleşmiş olanların yaygınlaşan eğitim imkanından yararlanmış olduğu görülmektedir. Ancak hareketlilikle gelen bu üç kesitte de eğitim artışının birey düzeyinde gerçekleşmiş olduğu açıktır. Bu kesitteki bireylerin babalarına göre eğitimleri artmıştır ancak bunu eğitimin kitleselleştiği ve iş piyasasının daha rekabetçi olduğu bir dönemde başarmışlardır. Yani, bu bireylerdeki eğitim başarısı, profesyonel mesleklere erişimin zorlaştığı ve yeni erişilen eğitim statüsünün iş piyasasında ancak orta düzey işlere denk geldiği bir dönemde gerçekleşmiştir. Bu sebeple de, orta sınıfların alt kesimlerine yerleşmek durumunda kalmışlardır. Dolayısı ile, yukarıya doğru hareketlilik deneyinlemiş kesitin “orta sınıf”lığı eğitimden ziyade eğitim dolayımı ile dahil olunan iş piyasası ekseninde kurulmuş gözükmektedir. Bir başka deyişle, iş piyasasında dahil olunan işler ve işlerin statüleri

daha belirleyici gözükmektedir. Köklü “orta sınıf”lar açısından eğitimin ise profesyonel meslek bağı dolayımı ile etkili olduğu görülmektedir

Sosyal avantajların miras bırakılması yeniden üretimi belirleyici gözüktüğünden, toplumsal hareketlilikle “orta sınıf”ların farklı kesitlerine köklü grupların bir sonraki kuşaklarına nasıl bir miras bırakacağı önemli görülmüştür. Eğitimin iş piyasasında karşılık geldiği iş/mesleklerin daha belirleyici olma niteliği azaldıkça “orta sınıf”lara dahil oluşu ve bu geniş yelpaze içinde yer işgal etmeyi belirleyici olan iş piyasası olacağı öngörülebilir. İş piyasasının mevcut hali dikkate alındığında, sürekli işlerin azaldığı, güvencesiz, değişken, geçici ve belirsiz işlerin çoğaldığı gözlemlenmektedir. Bu piyasa içinde ise işlerin toplumsal hareketliliğe yol açma potansiyeli de gitgide zayıflamaktadır. Aynı zamanda işlerin böylesi ortak paydalar altında yoğunlaşmasının, özellikle “orta sınıf”ların alt eteklerine tutunmaya çalışan ve/veya buraya gelmeye çalışanların önünde engel oluşturacağı düşünülebilir. Bu grupların kendi ailelerinden sosyalleşme süresince içselleştirdikleri bir orta sınıf habitus’unun olmaması, “orta sınıflar” a atfedilen değerler ve yaşam tarzı ile özdeşleşmelerini de zora sokacaktır. Bu özdeşleşememe halinin, edinmiş oldukları yeri hem korumalarını hem de kuşak içi yeni edinimler sağlamalarını güçleştirebilecek niteliktedir. İşlerin benzer olduğu bir iş piyasasında, değeri düşen bir eğitim birikimi ve oturmamış bir habitüs ile toplumsal konumu değiştirmek ve bir sonraki kuşağa güvenle aktarmak kolay gözükmemektedir.

Kurulan “orta sınıflar” alanındaki en belirgin gerilimin kültürel ve sosyal katılım ekseninde (x-y) ölçülmüştür. Bu bulgu, Featherstone, Savage, Bourdieu gibi birçok yazarın işaret ettiği şekilde, geleneksel yeni orta sınıflar ayrımının anlamlı ancak tek başına açıklayıcı olmaktan uzak olduğunu göstermiştir. Zira, kültürel katılıma dair bu farklılaşmalar, sadece yeni (profesyonel) ve eski orta sınıflar (esnaf, küçük ticaret) gibi meslek üzerinden bir ayrışma izlememektedir. Ankara örneğindeki farklılaşmayı toplumsal hareketlilik dinamiklerinden bağımsız olarak anlamlandırmak mümkün değildir. Kümeleme analizi de göstermiştir ki, bu en belirgin ayrışma esasen hareketlilik sayesinde “orta sınıf”lara yükselmiş olanlar ve iki-üç kuşaktır

orta sınıflık deneyimi yaşayanlar arasında devam etmektedir. Orta sınıfların kültürel ve sosyal katılımı sınırlı kesitleri toplumsal hareketlilikle bu pozisyona yükselmiş olanlardan oluşmaktadır ve henüz orta sınıflara atfedilen (ve literatür kısmında da değindiğimiz) kültürel pratikleri içselleştirip, alışkanlıklarına eklemlememişlerdir. Orta sınıfların orta kesitlerine yükselmeyi başaran, üç kuşaktır düzenli bir yukarıya doğru hareketlilik deneyimleyen ve diğer orta sınıflarla çalışma ortamı sebebiyle (orta düzey memur) ortaklık deneyimleyen kesimlerde ise yaşam tarzı belirgin bir şekilde farklılaşmaktadır. Bu kesitin gelirken getirilen yaşam tarzına ana hatları ile sadık ama yeni bir kimlik oluşturmaya katkı sağlayıcı olabilecek çekingem, sınırlı girişimde buldukları izlenmektedir.

Mütedeyyin kesimin orta sınıflar içerisindeki pozisyonuna dair bulgular ise, ilgili literatür ile hem benzerlikler hem farklılıklar içermektedir. Bulgular, mütedeyyin kesimlerin toplumsal hareketlilik geçirdiğine dair üretilen bilgiyi desteklemektedir ancak bu kesimlerin iddia edildiği üzere, orta sınıfların üst kesitlerinde kendilerine henüz istatistiki olarak tespit edebilecek yoğunlukta bir yer açamamış olduğu görülmüştür. Bu sonuçta, sunulan çalışmanın sermayedarların daha yoğunlukta yaşadığı İstanbul’da değil, ücretli çalışan ve atanmış memurların çoğunlukta olduğu Ankara’da yapılmış olmasının da, verilerin 2007 yılında toplanmış olmasının da etkili olduğu da varsayılabilir. Öte yandan, her ne kadar orta sınıfların üst kesimleri seküler yaşam tarzı ile işaretlenmiş olsa da, gündelik rutinlerin yerelliği ve dini pratiklere katılım orta sınıfları bölen ikinci önemli unsur olarak ‘alan’da açığa çıkmıştır.

Bir diğer önemli bulgu da, “orta sınıfların” üst kesitleri içindeki farklılaşmaya ilişkindir. Üst kesitler, önceki kuşaklardan getirdikleri orta sınıflık geçmişi, seküler değerler ve yüksek kültürel/ekonomik sermaye konusunda ortaklaşmalarına rağmen, kültürel/sosyal katılım konusunda farklılaşmaktadır. Bir kesit, artık stereotipleşen orta sınıf kültürel aktif yaşam tarzını sürdürürken, bir diğer kesit ise, yüksek kültür aktiviteleri yerine popüler zevkler ve ayrıştırmayan sosyal pratikler ile yetinmektedir. Bir başka deyişle, stereotipleşen ‘yeni orta sınıf’ popüler kullanımına rağmen, Türkiye’deki 2-3 kuşaktır oturmuş “üst orta sınıf”ın bile,

kültürel yüzey okuması yapıldığında, çoğul eki almaya ihtiyacı olduğu ortaya çıkmıştır. Literatürde de değinildiği üzere, orta sınıfların üst kesitlerindeki bu tip ayrışmalarda meslek grubu farklılaşmasının (profesyonel vs. yönetici) etkin olduğunu bulan bir takım ampirik çalışmalar mevcuttur (Savage vd. 1992). Bu sebeple, Türkiye ulusal bağlamını inceleyen yeni sınıf çalışmalarında, orta sınıflardaki mesleki ayrışma daha detaylı incelenip, farklı orta sınıf mesleklerinin farklı kimlikler ve farklı sosyal hareketlilik şansları yaratmadaki etkileri sorgulanabilir. Bu bakış açısına ek olarak, -yüksek kültürel tüketime katılmayan üst orta kesitin, yerel-mahalli ilişkilenelemelere de mesafeli olduğu da akılda tutularak- onun kentsel mekanını (uydu kent-kent merkezi) nasıl tükettiği, veya yaşın bu örüntülenmede etkili olup olmadığı da incelenebilir.

Ancak çalışmanın sınırlılıklarını da göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Karşılaştırmalı olarak devam eden birçok kültürel katılı/beğeni çalışmasında, bu çalışmada kullanılan saha ve analiz yöntemleri kullanılmaktadır. Fakat, analiz edilen grupların kültürel pratiklerini ilişkin ortaya çıkan örüntüler, sorulan soruların kapsadığı kültürel pratikler ile sınırlıdır. Şüphesiz ki, bu çalışmada sınırlı kültürel katılım yaptığı görünen orta sınıf kesitlerinin, Başka kültürel değeri olan sosyal katılımları vardır; ancak anket o aktiviteleri kapsamadığı için yakalanamamaktadır. Yani, verileri yorumlarken, kültürel katılımdaki sınırlılık tespitinin, yöneltilen soruların ölçtüğü alanlara katılım ile sınırlı olduğunu akılda tutmak gerekmektedir.

Sonuç olarak, literatürde sıkça uygulanan şekliyle, orta sınıflar mesleki yapı üzerinden tanımlandığı zaman, ekonomik ve kültürel kaynak seviyeleri çok çeşitli, demografik olarak heterojen ve toplumsal yapıda yeri rakamsal olarak oldukça büyük bir kitle ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple, hareketlilik geçmişi ve yaşam tarzı gibi etkenlerin orta sınıflığı nasıl böldüğünü incelemek, “orta sınıf”ların diğer sınıflarla kuracakları muhtemel ilişkilenemeleri, sınıf aidiyetlerini, ve sınıf deneyimi-siyasi yönelim ilişkisini anlamak için de önemlidir. Sunulan çalışma, hareketlilik dinamiklerini merkezde tutarak, bu yönde gelişmekte olan araştırma gündemine katkıda bulunmayı amaçlamıştır.

SUMMARY

Under both developing and developed national contexts, the formation and transformation dynamics of middle classes and their socio-political and cultural characteristics have received scholarly attention. The literature on the heterogeneity of middle classes is vast; yet still, we can identify three main agenda: structural/ideological differentiations, cultural and consumption based differentiations and differences based on social mobility trajectories. After discussing the Euro-American and Turkish literature on these agendas and referring to the demographic conditions that fostered the growth of middle classes in Turkey, this research scrutinises its research questions (see the abstract) empirically by the use of correspondence analysis and cluster analysis. It uses the data gathered within the framework of a project which aimed to develop a status index and to measure the mobility Dynamics in Ankara. The sample of this project was representative (n: 1293); but the data drawn from it for our focus, only consists of those with middle class occupations (n: 368). The middle class sub-sample includes, professionals, white-collar workers, small scale traders and small scale employers, therefore it includes both the vertical and horizontal potential differentiations.

18 active variables, (with their 60 modalities) and 8 supporting variables (with their 46 modalities) are included in the analysis. Within these parameters, a very strong first axis, accounting for the 81 percent of the variation, is identified. Figure 1 shows the contributing variables to the first axis. The variables contributing to x-y axis is then interpreted, and the axis is labeled as cultural/social engagement and cultural/social disengagement. Figure 2 shows the second axis, which accounts for the 11 percent of the variation. The interpretation of the contributing variables reveals that the second most important distinction is between participation and non-participation to religious/local practices. After constructing the middle classes subspace, cluster analysis is integrated to the map. SPAD software reveals that five different patterns can be identified. The characteristics of these five clusters are discussed in detail.

Table 5. Summary

Fractions	Cluster	Percentage	Direction of Mobility
1. ‘Established,highly engaged’	5	23.37	→
2. ‘Established,culturally distant’	4	22.28	→
3. ‘First generation, moderate engagement’	2	17.93	↑
4. ‘First-generationtraditional engagement’	1	25.01	↑
5. ‘First-generation,limited engagement’	3	11.41	↑
Total		100	

According to the distribution presented above, 3 out of 5 fractions that make up middle classes reached to their current position via upward social mobility. The established fractions on the other hand make up of 45 percent of the whole sample. It seems that, migration and education has allowed lower classes to climb the stairs.

The most significant opposition within the data stems from cultural and social participation routines of participants. This finding is consistent with a number of researchers (Featherstone, Savage, Bourdieu) who argued that middle classes are internally diversified with respect to their cultural dispositions. However, without taking the mobility trajectories into account, the dynamics within the middle classes cannot be understood fully. Tracing the trajectories and the sizes of different middle class fractions enable us to see the repercussions of changes that took place on many grounds, including demography, politics and economy in modernising Turkey.

KAYNAKÇA

- Arslan, Z. (2011). Urban Middle Class, Lifestyle and Taste in Keçiören and Çankaya, Ankara: Distinction Through Home Furniture, Furnishing and Decoration. (Basılmamış doktora tezi). Orta Doğu Teknik Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Ayata, S., Ayata, G. A. (1996). Konut, Komşuluk ve Kent Kültürü. T.C Başbakanlık Toplu Konut İdaresi Başkanlığı Dizisi, ODTÜ: Ankara.
- Ayata, S. (2002). The New Middle Class and the Joys of Suburbia'. Kandiyoti, D. ve Saktanber, A. (Eds.), Fragments of Culture: The Everyday of Modern Turkey içinde (s. 25-73). New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.
- Bahçe, S., Günaydın, F.Y. ve Köse, A.H. (2011). Türkiye’de Toplumsal Sınıf Haritaları: Sınıf Oluşumları ve Sınıf Hareketliliği Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma. S. Şahinkaya ve İ. Ertuğrul (Ed.), Bilsay Kuruç’a Armağan içinde (s. 359-392), Ankara: Mülkiyeliler Birliği Yayınları No. 2011/1.
- Bennett, T., Savage, M., Silva, E., Warde, A., Gayo-Cal, M. and Wright, D., (2009). Culture, Class, Distinction. Routledge: London.
- Boratav, K. (2004). İstanbul ve Anadolu’dan Sınıf Profilleri. İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Boratav, K. (2005). 1980’li Yıllarda Türkiye’de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm. İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Bourdieu, P. (1984). Distinction: A Social Critique of the Judgment of Taste. Harvard University Press: U.S.A.
- Bourdieu, P. (1990). The Logic of Practice. Stanford University Press: California.
- Buğra, A. (1998). Class, Culture and State: An Analysis of Interest Representation by Two Turkish Bbusiness Associations. International Journal of Middle East Studies, 30, 521-39.
- Carchedi, G. (1977). On the Economic Identification of Social Classes. Routledge: London.
- Dahrendorf, R. (1959). Class and Class Conflict in Industrial Society. Stanford Uni.Press: California.

-
- Ehrenreich, B., & Ehrenreich, J. (1979). The professional-managerial class. *Between labor and capital*, 5-45. Featherstone, M. (1991). *Consumer Culture and Postmodernism*. Sage: London.
- Glassman, R. (1997). *The new middle class and democracy in global perspective*. Springer.
- Goldthorpe, J. (1983). Women and Class Analysis: in Defence of the Conventional View. *Sociology*, 17(4), 465-488
- Goldthorpe J. (1987). *Social Mobility and Class Structure in Modern Britain*. Clarendon Press: Oxford.
- Göle, N. (1997). The Quest for the Islamic Self Within the Context of Modernity. S. Bozdag, R. Kasaba (Ed.), *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey içinde* 81-95. University of Washington Press, Seattle.
- Kalaycıoğlu, S., Çelik, K., Çelen, Ü., & Türkyılmaz, S. (2010). Temsili Bir Örneklemde Sosyo-Ekonomik Statü (SES) Ölçüm Aracı Geliştirilmesi: Ankara Kent Merkezi Örneği. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 13(1)
- Karademir-Hazır, I. (2013). Boundaries of Middle-Class Identities in Turkey. *The Sociological Review*, 62(4), 675-697.
- Karademir-Hazır, I. (2014). How Bodies are Classed: An Analysis of Clothing and Bodily Tastes in Turkey. *Poetics*, 44, 1-21.
- Karadağ, M. (2009). On Cultural Capital and Taste. *European Societies*, 11 (4), 531-551.
- Koo, H. (1991). Middle Classes, Democratization and Class Formation. *Theory and Society*, Vol: 20, 485-509
- La Mont, M. (1992). *Money, Morals, Manners: The Culture of the French and American Upper-Middle Class*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Le Roux, B., Rouanet, H., (2004). *Geometric Data Analysis: From Correspondence Analysis to Structured Data Analysis*. Kluwer, Dordrecht.
- Le Roux, B., Rouanet, H., (2010). *Multiple Correspondence Analysis*. Sage, Thousand Oaks.

-
- Liechty, M. (2003). *Suitably Modern: Making Middle Class Culture in a New Consumer Society*. Princeton University Press, New Jersey.
- Mardin, Ş. (1990). *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*. İletişim Yayınları.
- Marx, K. and Engels, F. (2004). *The Communist Manifesto*. Broadview Press, Canada.
- Mendez, L.M., (2008). Middle Class Identities in a Neo-Liberal Age: Tensions Between Contested Authenticities. *The Sociological Review*, 56 (2): 220–237.
- Moore, B. (1966). *Social Origins of Dictatorship and Democracy*. Beacon Press.
- Navaro-Yashin, Y. (2002). *Faces of the State: Secularism and Public Life in Turkey*. Princeton University Press, Princeton.
- Neyzi, N. (1973). Middle Classes in Turkey. Kemal Karpat (Ed.), *Social Change and Politics in Turkey içinde* (123-151.), Brill, Leiden
- Öncü, A. (2000). İstanbullular ve Ötekiler: Küreselcilik Çağında Orta Sınıf Olmanın Kültürel Kozmolojisi. Çağlar Keyder (Ed.), *İstanbul: Küresel ile Yerel Arasında içinde* (117-145). Metis Yayınları, İstanbul.
- Özcan, G.B. ve Turunç, H. (2011). Economic Liberalization and Class Dynamics in Turkey: New Business Groups and Islamic Mobilization. *Insight Turkey*, 13 (3), 63-86.
- Poulantzas, N. (1974). *Classes in Contemporary Capitalism*. Lowe&Brydone Printers Ltd., Britain.
- Sandıkçı, Ö., Ger, G. (2010). Veiling in Style: How Does a Stigmatized Practice Become Fashionable?. *Journal of Consumer Research*, 37, 15-35.
- Savage, M., Barlow, J., Dickens, P. ve Fielding, T. (1992). *Property, Bureaucracy and Culture: Middle Class Formation in Contemporary Britain*. Routledge, New York.
- Şimşek, A. (2005). *Yeni Orta Sınıf*. L&M Yayınları, İstanbul.
- Üstüner, T., Holt, D. (2010). Toward a Theory of Status Consumption in Less Industrialized Countries. *Journal of Consumer Research*, 37 (1), 37-56.

-
- Weber, M. (1958). Class, Status, Party. H.H. Gerth and C. Wright Mills (Ed.), From Max Weber: Essays in Sociology içinde (180-196). Oxford University Press, New York.
- Weber, M. (1978). Economy and Society: An Outline of Interpretative Sociology, Volume 2. Guenther Roth and Claus Wittich (Ed.) California Press, U.S.A
- White, J. (1999). Islamic Chic. Keyder, C., (Ed.), Istanbul: Between the Global and Local içinde (s. 77-91). Rowman & Littlefield, New York.
- White, J. (2002). Islamist Mobilization in Turkey: A Study in Vernacular Politics. University of Washington Press, Seattle.
- Wright, E. O. (1989). The Debate on Classes. Verso, London.
- Wright, E. O. (2005). Foundations of Neo-Marxian Class Analysis. Erik Olin Wright (Ed.), Approaches to Class Analysis içinde (4-30). Cambridge University Press.
- Yavuz, H. (2003). Islamic Political Identity in Turkey. Oxford University Press, Oxford.

KÜRESELLEŞME VE TÜRKİYE’DE KIRSAL KADININ ÜCRETLİ EMEĞİ: RAPANA VENOSA ÜRETİM ZİNCİRİ ÜZERİNDEN BATI KARADENİZ BÖLGESİNDE BİR VAKA ANALİZİ

Ayőe GÜNDÜZ HOŐGÖR¹
Miki SUZİKİ HİM²

ÖZET

Karadeniz Bölgesi’nin kırsal kesimlerinde kadınlar işgücüne genellikle yoksulluğu hafifletmek adına katılmaktadır. *Rapana Venosa* (deniz salyangozu) üretimi, özellikle kırsal kadınların istihdam edildiği sektörlerden biridir. Bu çalışmada deniz salyangozu üretim zincirinde toplumsal cinsiyete dayalı işbölümü olgusu ve ücretli işin kadın işçilerin toplumsal statüsü üzerindeki etkisi feminist bir yaklaşımla incelendi. Veriler *Sinop-Dikmen* ve *Samsun-Çarşamba* ilçelerinde iki salyangoz işleme fabrikasının sahipleri, yöneticileri ve kadın işçileri ile yapılan derinlemesine mülakatlar ve katılımsız gözlem yoluyla derlendi. Bulgular, küresel üretim zincirinin, ücretli işlerde çalışarak kendilerine özerk alan yaratmaya yönelik yeni stratejiler geliştiren kırsal kadınların esnek, görünmeyen - dolayısıyla ucuz - emeğine dayandığına ve kadın emeğin değersizliğine yönelik toplumsal algıyı yeniden ürettiğini yansıtmaktadır

Anahtar Kelimeler: Kırsal Kadın, Kadın Emeği, Kadın İstihdamı, Deniz Salyangozu Üretimi, Karadeniz, Türkiye

¹ Prof. Dr., Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü

² Yrd.Doç.Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü

ABSTRACT

In rural Black Sea communities in Turkey, women are often engaged with paid work to mitigate poverty. *Rapana Venosa* (veined rapa whelk) production is one of the sectors that rural women are especially employed. In this study, gender division of labour in the global production chain of veined rapa whelk and its implication for women’s social status were examined from a feminist perspective. Data were collected through in-depth interviews with owners, managers and women workers of whelk-processing factories in two villages of *Sinop-Dikmen* and *Samsun-Çarşamba* districts and non-participatory observation. Research findings suggest that the flexible global production chain of rapa whelk depends on rural women’s informal and cheap labour and thus reproduces the invisibility of women’s labour and women’s secondary status.

Key words: Rural Women, Women’s Labour, Women’s Employment, *Sea Snail Factory Production*, Black Sea, Turkey

TEŞEKKÜR

Yazarlar, yapıcı geribildirimleri için anonim hakemlere teşekkür eder. Bu makalede sunulan araştırma AB fonlu FP7 Avrupa Denizleri İçin Bilgiye Dayalı Sürdürülebilir Yönetim (KnowSeas-226675) Projesinin bir parçasıdır.

GİRİŞ

Kırsal kalkınma bölgesel ekonomik büyümeden bireysel refaha kadar geniş bir anlam yelpazesi barındırır; ekonomik, sosyal, kültürel ve çevresel değişimlerden oluşan geniş bir süreci ifade eder (Kambhampati 2005). Bir başka yönüyle, kırsal kalkınmanın kent dışında yaşayan toplulukların yaşam standardını ve kalitesini yükseltmeye yönelik planlar ve girişimler öngören ideolojik bir kavram olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim kırsal kalkınmanın yaygın tanımlarından biri “daha az arzulanandan daha çok arzulan bir topluma dönüşüm ve değişim süreci olgusu – kısaca, *ilerleme* olgusu”dur (Thomas ve Porter, 1992). Öte yandan, bir topluluktaki tüm bireylerin “ilerlemeye yönelik” değişimden aynı şekilde yararlanmadığı gerçeği çoğu zaman unutulur. Özellikle kadınlar kalkınmadan erkeklerden daha az faydalanma ya da olumsuz etkilenme sıkça görünen durumdur (Boserup, 1970). Bu nedenle, kalkınma politikalarının toplumsal cinsiyet eşitliği perspektifinden bakılarak tasarlanması gerekir.

Günümüzde birçok kalkınma politikası yoksulluğun azaltılması ve kırsal kesimde yaşayan insanlara yönelik eğitim ve istihdam fırsatları yaratılmasına odaklanır. Tarımın tek başına kırsal yoksulluğu bertaraf edemeyeceği düşünüldüğünden, bu politikalar daha çok tarım dışı istihdamın arttırılmasını amaçlar (Dünya Bankası 2007). Oysa birçok durumda, kırsal alandaki tarım dışı istihdam, küresel talep miktarı giderek yükselen işlenmiş gıda sektörü gibi, başka sektörlerin başlıca ara girdi tedarikçisi olarak tarımsal üretim ile yakın ilişkisini sürdürür. Dünya Bankası raporu bazı ülkelerde başta gıda olmak üzere kırsal ticaret ve ulaşım faaliyetlerinin tarım dışı istihdamın yaklaşık yüzde 30’unu oluşturduğuna işaret eder (Dünya Bankası 2007). Örneğin, balıkçılık ve balıkçlıkla ilişkili ticaret alanları, ihracat eğilimini ve ülkeler arası ortak girişimleri yoğunlaştıran küreselleşme sürecinde, kırsal kesimlerde yeni istihdam fırsatları yaratan sektörlerden biri olarak karşımıza çıkar (Neis 2005). Küreselleşmenin hızlanması, üretimdeki işbölümü

organizasyonunu radikal şekilde dönüştürmüştür. Yeni uluslararası işbölümünde toplumsal cinsiyet ve mekân önemli rol oynar (Folker, Heinrichs, ve Kreye 1980). Ucuz emek - özellikle de kadın emeği - arayışında, üretim sahaları küresel kuzeyden küresel güneye doğru kaymıştır. Özellikle, gıda üretimi, vasıfsız kadın emeğinin yoğunlaştığı sektörlerden biridir. Gelir getirici yeni faaliyetler, kadınlara para kazanma olanağı sağlamasına rağmen, kadınlar çoğu zaman sosyal güvenceleri olmadan uzun saatler çalışmak ve kazandıklarını evin erkeklerine vermek durumunda kalmaktadırlar. Kırsal kadınlar ücretsiz ev ve tarım işlerine ek olarak daha fazla iş yükü altına girmektedir.

İşte bu toplumsal cinsiyet ve kalkınma kavramsallaştırmasından hareketle, makalede *Rapana Venosa* ürününün küresel boyuttaki üretimi bağlamında, toplumsal cinsiyete dayalı işbölümünün varlığı ve istihdamın kırsal kadınların toplumsal statüsü üzerindeki etkisi incelenmektedir. *Rapana Venosa*, 1990’ların başlarından itibaren Karadeniz bölgesinden çıkarılan ve işlenen ve Doğu Asya ülkelerinde pazarlanan nispeten yeni bir metadır. Deniz salyangozları Karadeniz kıyı köylerindeki fabrikalarda işlem gördükten sonra ihraç edilir. Emeğin en yoğun olduğu işlem aşaması kadınların çalıştırıldığı “ayıklama/temizleme” işidir. Çalışmamızda, kırsal kadınların Türkiye’nin Karadeniz bölgesinde yer alan deniz salyangozu fabrikalarında ücretli işe katılımlarını; farklı sosyal çevrelerin küresel deniz salyangozu üretimi üzerinden birbirleriyle ilişkilerini yeni üretim süreci organizasyonunun kırsal kadınlar üzerindeki etkisini araştırarak anlamaya çalıştık. Türkiye’nin Karadeniz bölgesi kırsal kesimlerinde Doğu Asya pazarlarına yönelik deniz salyangozu üretimi üzerinde vaka analizinin, cinsiyetler arasındaki asimetric iş bölümü ayrımı ve yeni uluslararası iş bölümü konularına katkı yapacağı varsayımı, araştırmanın özgünlüğünü oluşturmaktadır.

KIRSAL KALKINMANIN KADINLARIN TOPLUMSAL STATÜSÜNE ETKİSİ

Kadın/toplumsal cinsiyet ve kalkınma alanında yapılan çalışmalar kırsal kalkınmanın kadınların ekonomik statüsü üzerindeki olumlu ve olumsuz etkilerine dikkat çekmiştir. Diğer yandan, modernleşme yaklaşımı, erkekler gibi kadınların da ekonomik kaynaklara erişimlerinin arttığını,

dolayısıyla kalkınma programlarından yararlandıklarını varsayar. Özellikle, kadınların emek piyasasına entegre edilmesiyle kadınlar özgür kılınabilir (Moghadam 1992). Öte yandan, çatışma kuramları, ekonomik kalkınmanın ya kadınların üretimden uzaklaştırılması ya da ucuz işgücü olarak sömürülmesi sonucunu doğuracağını vurgular (Boserup 1970). Aslında kadınların ekonomik statüsü ve kırsal kalkınma arasındaki ilişki, sanayileşme stratejisine göre değişir (Tiano 1987). İthal ikameci sanayileşme, kadınları üretimden uzaklaştırma eğilimindeyken, ihracata yönelik sanayileşmede kadınların “düşük ücretli” ve “düşük vasıflı” emek-yoğun sektörlere aktif bir biçimde entegre oldukları görülür. Özellikle de, düşük ücret ve esnek çalışma koşulları altında vasıfsız kadın emeğiyle üretim maliyetlerini azaltmanın mümkün olduğu enformel sektörde, ihracata dayalı üretim yapan işletmeler hızla çoğalmıştır (Berik ve Çağatay 1991).

İhracata yönelik sanayileşmedeki üretim ilişkilerini sıklıkla irdeleyen sömürü yaklaşımı, “kalkınmanın gelişmekte olan ülkelerdeki kadınları üretim faaliyetleri açısından daha önemli bir pozisyona getirdiğini”, fakat kadınların hem emek piyasasında işçi hem aile kurumu içerisinde ücretsiz emek kaynağı olarak sömürüye açık olmaları nedeniyle, bu katılımın “kadınların gerçek statülerine yarardan çok zararı olduğunu” (Tiano 1987) öne sürer. Çoğu zaman, kadınların ev içerisinde yerine getirdikleri işler, ücretli işgücü alanında tekrar eder. Örneğin, balık temizleme ve pişirme gibi evdeki işlerden sorumlu olan kadın, balık fabrikalarındaki deniz ürünleri işleme işi için de tercih edilen işçidir. Bu gibi durumlarda, yapılması istenen iş kültürel açıdan bir “kadın işi”, yani ücretsiz ev içi emeğin bir uzantısı olarak kabul edildiğinden, kadınları istihdam etmenin maliyeti genelde erkeklerinkinden daha düşük olmaktadır. Bu şekilde toplumsal cinsiyet ayrımcılığı kadını emek piyasasında ucuz işgücü kaynağı haline getirir. Dahası, kadınların etkin bir sendikal örgütlenme ile çalışma koşullarını değiştirme girişiminde bulunmalarına çok ender rastlanması, onları işveren gözünde erkeklere kıyasla daha itaatkâr ve tercih edilir kılar.

Sömürü yaklaşımına göre, günümüz ataerkil toplumunda kadının yeri ev olarak görüldüğü için kadınlar yedek emek ordusunda önemli bir yer tutar. Yedek ordu “gerektiğinde işgücü saflarına çağrılan ve gereklilik kayb olduğunda geri gönderilen artık nüfus”tur (Braverman 1974: 386). Bu göreceli artık nüfus, yani yedek sanayi ordusu, modern toplumda çeşitli biçimler alır. Örneğin, çoğu ev işçisi olan kadın nüfusu, “kadın meslekleri” için yedek ordu teşkil eder. (Braverman 1974). Yedek emek ordusunun en bariz işlevi genel ücret seviyesini düşürmektir. Ucuz işgücü arayışı, emek ordusunun manipüle edilmesi ve yoksulluğun devamı, ücretlerin düşük seviyelerde tutulması sürecinin ayrılmaz parçalarıdır. Kapitalizm ile birleşen ataerkil düzen, kadınları evde ve işyerinde boyun eğen konumuna yerleştirerek kadın işçilerin sömürüsüne yönelik etkin bir mekanizma görevi görür (Hartman 1981). Ataerkil kurumlar ve toplumsal cinsiyete dayalı işbölümü ideolojisi, kadın işgücünün sömürülmesini haklı çıkarmaya yarar. Aşağıda detaylı sunulacağı gibi, sömürü yaklaşımı küresel deniz salyangozu üretiminde çalışan kadınların durumlarını anlamaya yardımcı olmaktadır.

YÖNTEM

Bu çalışma feminist yöntembilimin yön verdiği yorumlayıcı bir çalışmadır. Feminist yöntembilim, kadınlar için politik ve etik kararlılıktan ilham alan, kadınların tecrübelerine dayanan, feminist kuramların ışık tuttuğu ve kadınlara karşı sorumlu olan bir yöntembilim türüdür (Ramazanoğlu Caroline ve Janet Holland 2002). Öte yandan feminist yöntembilim, erkek odaklı bilgi yerine kadın odaklı bilgi üretmeye yönelik bir çaba değil, toplumsal cinsiyet ilişkilerindeki sistematik eşitsizliğini anlatan feminist bilgiyi üretme girişimidir (Harding 1986). Bu yönüyle kadın ve erkek arasında daha insani bir ilişki kurulmasına yönelik “dönüştürücü değişim” için çalışma olanağı sağlar (Ertürk 2004).

Çalışmada Batı Karadeniz sahil köylerindeki deniz salyangozu üretiminde görülen kadın istihdamını irdelemek adına bir “vaka” analiz edildi. Rapana küresel üretim zincirinde yer alan kırsal kadınların sosyo-ekonomik durumları ve küreselleşmenin sağladığı ücretli işin bu kırsal kadınların toplumsal statü üzerine

etkisini anlamak temel araştırma sorusunu oluşturdu. Kadınlar bu üretim zincirinde hangi koşullar altında istihdam ediliyorlardı? Ücret ve sosyal güvenlik koşulları nasıldı? Kadınlar çalışmayı nasıl algılıyorlardı? Çalışırken yarattıkları direnme stratejileri nelerdi? Ve son olarak gelecek beklentilerini istihdam nasıl etkiliyordu? Çalışma bu araştırma soruları ekseninde yürütüldü. Bu sorular ekseninde toplumsal cinsiyet ve kırsal kalkınma yazınında yer alan kuramsal örüntüler iredelendi.

2010 yılının Temmuz ayında Sinop-*Dikmen* ve Samsun-*Çarşamba* ilçelerinde bulunan iki deniz ürünü işleme fabrikasında araştırma gerçekleşti. Her iki fabrika da, bahar aylarından başlayarak sonbaharın son aylarına kadar deniz salyangozu, kış aylarında ise hamsi üretimi yapmaktaydı. *Sinop-Dikmen* ilçesindeki fabrikanın olduğu köy, Sinop ile Samsun il sınırına yakın, dağınık yerleşimin hâkim olduğu bir dağ köyüydü. Köy, daha çok İstanbul’a olmak üzere sürekli olarak göç vermektedir. Son on yıllık dönemlerde tarımsal üretim oldukça azalmıştı. Köylüler yok denecek kadar az miktarda geçimlik tarımla uğraşmaktaydı (buğday, mısır, yeşil sebze gibi). Ana sahil yoluna birkaç kilometre mesafede, köyün kuzey sınırı kıyısında, yatırım teşvik bölgesi olarak tayin edilen ve bir deniz salyangozu işleme fabrikasına ev sahipliği yapan küçük bir sanayi bölgesi bulunmaktaydı. Diğeri ise Samsun ilinin kuzey doğusunda yer alan *Çarşamba* ilçesine bağlı bir kasabadaydı. Buradaki fabrika ana sahil yolundan bir kaç kilometre içerideydi. Her iki fabrikada çalışan kadın işçiler farklı civar köylerden istihdam edilmekteydi. Kadınlar, fabrikadaki işlerine kendi köylüleri veya fabrika için yeni kadın işçi istihdamında mütemediyen aracı rolünü üstlenen köy muhtarları tarafından işletilen minibüslerle gidip gelmekteydi. Özellikle muhtarlar, köy dışı hayata erişimleri kısıtlı olan köylülerle hiçbir bağlantısı olmayan işveren ve kadın işçiler arasındaki bağı kurmak adına *aracı/elçi* rolünü üstlenmekteydiler.

Üretim süreci, kadınların çalışma koşulları, ödemeler ve sosyal güvenlik ile ilgili konulara dair veriler açık uçlu soru listesi eşliğinde gerçekleştirilen derinlemesine mülakatlar aracılığıyla derlendi. Üç fabrika yöneticisi ve fabrikalarda çalışan 31 kadın işçiyle mülakat yapıldı. Mülakat yapılacak kişiler kartopu

örnekleme ve kuramsal örneklemin karışımı bir yöntemle seçildi. Vaka analizinin bir genelleme ve betimleme amacı ve iddiası olmadığından, yapılan tam olarak “örnekleme” olmaktan ziyade kadınların gömülü olduğu sosyal düzen üzerine istatistiksel bilgiler derlemekten öte, kuramsal bir keşfe yönelik vaka seçimlerinden ibarettir. Bu nedenle, katılımcıların seçimi rastlantısal değil, amaca yönelik gerçekleştirildi ve bu yapılırken veri toplama aşamasında farklı yaş gruplarından kadınların seçilmesine özen gösterildi. Süreleri yarım saat ile üç saat arasında değişen mülakatlar, katılımcıların izniyle ses kayıt cihazıyla kaydedildi. Ayrıca, kadın işçilerin yaşadığı köyler ziyaret edilerek 10 eski işçiyle mülakat yapıldı. Fabrikalarda ve kadın işçilerin köylerinde yapılan gözlemler yoluyla etnografik veriler derlendi. Deniz salyangozu avcılığı ve üretimiyle ilgili bilgi toplamak adına Samsun Gıda Tarım ve Hayvancılık İl Müdürlüğünde görev yapan bir devlet yetkilisiyle de görüşüldü. Bu görüşme, alan araştırmasının son safhasında fabrikalardan toplanan verilerin değerlendirilmesinde yararlı oldu.

Mülakatlar sırasında fabrika yöneticileri “eşik bekçisi” rolünü üstlendiler. Bazı yöneticilerin görüşmelere katıldığı ve sohbetimize dahil olduğu zamanlar kadınların pek rahat olamadıklarını gözlemledik. Bu araştırmanın sınırlayıcı unsuruydu.

TÜRKİYE’NİN BATI KARADENİZ SAHİL KÖYLERİNDEKİ TOPLUMSAL CİNSİYETE DAYALI İŞBÖLÜMÜ

Türkiye’nin diğer kırsal topluluklarında olduğu gibi, Batı Karadeniz sahil köylerinde de topluluk yapısına nüfuz etmiş toplumsal cinsiyete dayalı bir işbölümü söz konusudur. Geçen yüzyılın ortalarında, geleneksel takas mekanizmalarının yerini ticaret piyasasının almasıyla beraber, erkekler köy sınırlarını aşan daha geniş ekonomik ilişkilere katılmaya başlarken, kadınlar söz konusu geleneksel sosyal içeriğe bağlı olarak sınırları bir hane veya köy olabilen özel alanlara çekilmiştir. Çoğu erkek şehirlerde mevsimlik veya geçici işçi olarak veya ek gelir elde etmek için tarımsal faaliyetlerin yanı sıra tarım ürünü nakliyesi ve dağıtım alanında çalışmıştır (Gündüz Hoşgör 2010). Batı Karadeniz köylerindeki küçük meta üreticileri, ekonomik

zorluklarla baş edebilmek için kaynak temellerini çeşitlendirmek ve “toprağa bağlı serbest dolaşan işgücüne (free floating labor force) katılmak zorunda kalmıştır (Ertürk 1998).

Büyüyen kamu/özel alan ayrımının toplumsal cinsiyete dayalı işbölümünde gözlenen asimetriyi ve dolayısıyla erkeğin kadın üzerindeki hâkimiyetini arttırdığı ileri sürülebilir. *Üretim* olarak nitelendirilen ev dışı ücretli işlerle sadece erkekler uğraşırken, kadınlar, *yeniden üretim* olarak adlandırılan ev-bahçe işleri ve çocuk bakımından sorumlu olmaya devam etmiştir. Netice itibariyle, kadın emeği hane içi üretimde “kullanım değeri” olarak kalırken, erkek emeği “değişim değeri” kazanmıştır. Bu yapı içerisinde kadınların yaptığı işler daha “aşağı” görülür ve erkeklerin kadınlara oranla daha “üstün” ve karmaşık işleri becerebileceği kabul edilir (Gündüz Hoşgör ve Smits 2007; 2008).

Dolayısıyla, kadınların kırsal ekonomi ve hane refahı açısından önemli bir rol üstlenmelerine rağmen, ekonomik katkıları gereken değeri görmemektedir. Erkekler köy dışında ücretli işlerde (balıkçı teknesi tayfası da dâhil olmak üzere) çalışıp tarımsal üretime sınırlı oranda katılırken, kadınlar hayvan bakımından tarla sürümüne, çocuk büyütmekten ev işlerine kadar çeşitli işler yaparlar. Nitekim Batı Karadeniz kırsal bölgelerindeki kadınların %50.5 oranındaki işgücüne katılımı %69’luk oranla birinci sırada bulunan Doğu Karadeniz bölgesinden sonra ikinci sırada yer alır (Dayıoğlu ve Kırdar 2010: 52). Bölgede kadınlar, tarımsal üretimle beraber ev içi yeniden üretimde önemli bir rol üstlenir. Yine de, kadınların kendi emek gücü üzerindeki hâkimiyetlerinin sınırlı olması nedeniyle, kadın emeği genellikle ücretsiz, gerçek değerinin altında yansıtılan, “görünmez” emektir. Örneğin, kocası iş için şehirde bulunan bir kadının sorumluluğu evin erkek üyelerine - genellikle kayınpedere - aittir. Bu da, tarımsal üretim ve ev idaresi gibi konuların yanı sıra, kadının kendisini ilgilendiren konular hakkında tek başına karar verebilmesini zorlaştırır.

Cinsiyetçi kamu/özel alan ayrımı ideolojisi balıkçılık faaliyetlerine de yansır. Avlanma erkek işidir. Kadınların özel alanda kalıp erkeklerin ekmek parası kazandıran işlerini destek amaçlı “yeniden üretim”

faaliyetleriyle uğraşması daha uygundur. Öte yandan, özel alanın sınırları değişkendir; bu ev olabilir, köy olabilir veya evin ya da köyün erkekleri kadınların yanında olduğu sürece herhangi bir yer olabilir. Zira söz konusu olan erkeklerin namusudur ve bu da kadınların korunmasına/kontrolüne ve “yabancılar”a karşı çizilen sosyal sınırlara dayanır. Bu bağlamda, kadınların ücretli işlerde çalışması ancak, deniz salyangozu üretim fabrikalarında olduğu gibi, işyerinin köy sınırları içerisinde olması, çalışma arkadaşlarının aynı köyden olması ve/veya işyerine gidiş-gelişlerin köyün erkek üyelerinin kullandığı araçlarla sağlanıyor olması halinde uygun görülür.

BATI KARADENİZ SAHİLİNDE BULUNAN DENİZ SALYANGOZU FABRİKALARINDAKİ KADIN EMEĞİ

Çalışma Düzeni ve Koşulları

Deniz salyangozlarının avlanması, balıkçılardan alınıp deniz ürünleri işletmelerine satılması, deniz salyangozlarını taşıyan kamyonların sürülmesi, limanlardan fabrikalara nakliyesinin yapılması, fabrikalarda kamyonlardan boşaltılması, büyük kaplarda kaynatılması, derin dondurucuda dondurulması, işçilerin gözetim ve idaresi, fabrikaların idaresi ve ürünlerin yabancı şirketlere satılması işlerinin tümü yalnızca erkekler tarafından yürütülür. Öte yandan, deniz salyangozlarının metaya dönüştürülebilmesi için derin dondurma işleminden önce elle ayıklanması, yıkanması, büyüklüklerine göre sınıflandırılması, sterilize edilmesi ve paketlenmesi gerekir. Deniz salyangozu etini kabuktan ayıklanma işlemi talebi av durumuna bağlı olduğu için mevsimsel ve düzensizdir. Güç veya teknik bilgi yerine sabır gerektiren bu emek yoğun ve düzensiz görevlerde ise sadece kadınlar çalışmaktadır (Tablo1).

Tablo 1. Deniz Salyangozu Üretiminde Toplumsal Cinsiyete Dayalı İşbölümü

Erkek	Kadın
Balıkçılık	
Komisyonculuk Ulaşım	
Fabrika sahipliği ve pazarlama Yönetim Denetim	
Haşlama Paketleme & derin dondurucuya taşıma Yükleme/boşaltma	Kabuklarından ayırma & Ayıklama Tasnif etme, sıralama & ilaçlama Paketleme

Geçmişte 250’den fazla kadın işçi çalıştıran Sinop-Dikmen ve Samsun-Çarşamba fabrikalarında, mülakatların gerçekleştirildiği dönemde sırasıyla 90 ve 100 kadın işçi çalışmaktaydı (Tablo 2). Yaş bakımından özellikle Sinop-Dikmen fabrikasında büyük farklar gözlene de, kadın işçiler arasında genç ve bekâr kadınların çoğunlukta olduğu söylenebilir. 20’li yaşlardaki bazı kadınlar 10, 12 yıldan beri bu işi yapmaktaydı. Bu da onların çalışmaya başladıklarında 15 yaşından daha genç oldukları anlamına geliyordu. Öte yandan, araştırmanın yapıldığı zaman itibariyle deniz salyangozu fabrikalarında çocuk işçi çalıştırılması nadir rastlanan bir durumdu. Zorunlu eğitim süresinin 5 yıldan 8 yıla çıkartılması, AB’ye katılım süreci dâhilinde çocuk emeğine karşı gerçekleştirilen diğer yasal ve idari reformlar, Türkiye’nin son on yıllık dönemlerinde çocukların ücretli işgücünden uzaklaştırılmasına katkıda bulunduğunu bu bulgu destekler nitelikteydi.

Sinop-Dikmen fabrikasında kadınların çalışma saatleri 07:00 ile 17:00, *Samsun-Çarşamba* ilçesinin köyünde ise 08:00 ile 18:00 arasındaydı. Bu süreler, zaman zaman fabrikalara normalden daha fazla ürün getirildiğinde gece geç saatlere kadar uzatılabilmekteydi. Kadınlar, fabrikaların ıslak ve pis kokulu bir bölümünde, sekiz saatten fazla ayakta durarak, deniz ürünlerini temizlemekteydi.

İki fabrika arasında çalışma şekilleri bakımından büyük bir fark gözlemlendi. *Sinop-Dikmen* fabrikasında kadınlar bireysel çalışarak günlük temizledikleri ürün miktarına göre kazanç elde etmekte ve bu nedenle,

rekabet içerisinde zamana karşı yarışmaktaydılar. *Samsun-Çarşamba* fabrikasında ise kadınlar gruplara ayrılarak işçilerin bireysel temizledikleri miktardan bağımsız sabit günlük ücret karşılığında kolektif çalışmaktaydılar. Bu sayede, kadınların rekabetin getirdiği stresten uzak bir ortamda çalıştıklarını gözlemledik. Yaşlılık, hastalık veya tecrübe ve beceri eksikliği dolayısıyla ürünleri hızlı temizleyemeyen kadın işçiler de diğerleri kadar kazanmaktaydılar. *Samsun-Çarşamba* fabrikasında çalışan kadınlar genel olarak bu kolektif çalışma şeklinin daha iyi olduğunu çünkü bu sayede hastalık veya herhangi bir nedenden yavaş olan “en zayıf” çalışma arkadaşlarını koruyabildiklerini belirttiler.

Hem *Sinop-Dikmen* hem de *Samsun-Çarşamba* fabrikalarında, kadınlar fabrikaların her köşesine yerleştirilmiş ve müdürlerin odalarındaki televizyon ekranlarına bağlı kameralarla izleniyorlardı. Bu durum bize Michel Foucault’nun modern gözetim kavramsallaştırması “Panoptikon”u hatırlattı. Kameralar yöneticilere kadın işçilerin bütünü (pan-) gözleme (optikon) fırsatı sunmaktaydı; izlenen kadınlar izlenip izlenmediklerinden emin olamamaktaydılar. Kameraların varlığı onları izlendiklerine ikna ederek sürekli gözetim altında tutulmaları için başka birinin görevlendirilmesine gerek bırakmamaktaydı. Bu durumun kadınlar üzerinde etkin bir özdenetim mekanizması yarattığını söyleyebiliriz. Görüşmeler sırasında kimi kadınlar kısmen ihtimaller üzerinden, kısmen yaşanan tecrübelerle dayanarak işverenden uyarı alma ya da en kötüsü işten kovulma endişesiyle birbirleriyle konuşmadıklarını veya dışarı çıkıp mola vermediklerini ifade ettiler. Fabrikanın her köşesinde izleniyor olmaları ihtimali kadınlar üzerinde ilginç ikinci bir etki yaratmıştı. Her iki fabrikada da işçilere vardiya öncesi ve sonrası duş alabilmeleri için iyi olanaklar vardı. Ancak, kadınlardan hiçbiri elbiseleri ve vücutlarına nüfuz eden kötü kokular ve kir lekelerinden arınmak için bu tesisleri kullanmıyordu. Mülakat sırasında duş tesislerinden kadın işçilerin neden yararlanmadıkları sorusuna “..orada kamera olmadığını nereden bileceksin!” şeklinde ki cevabı modern gözetim mekanizmalarının mahremiyet alanlarına nasıl endişeler yaratarak yansıdığını çarpıcı biçimde yansıtıyordu.

Sinop-Dikmen fabrikasında bireysel çalışan kadınlar temizlenmiş 1 kilo deniz salyangozu başına 2 Türk Lirası (0.68 euro) kazanmaktaydı. Bir günde ortalama 10 ila 15 kilo deniz salyangozu temizledikleri düşünüldüğünde, günlük ortalama kazançları 20 TL ile 30 TL arasında değişiyordu. Ortalama aylık kazançları 450 TL’ydi. *Samsun-Çarşamba* fabrikasında ise ortalama günlük ücret 15 TL olmakla beraber bu ücret miktarı fabrikada çalışan kadın işçilerin işverenle giriştiği kolektif ücret artış pazarlığının bir sonucuydu. Öte yandan, *Sinop-Dikmen* fabrikasında çalışan kadınlar arasında, muhtemelen bireysel ve rekabetçi çalışma ortamı nedeniyle, bu tarz kolektif bir eylemi mümkün kılabilen bir birlik anlayışı gözlemlenmedi. Her iki fabrikada da, işe gidiş-geliş ve öğle yemeği işveren tarafından karşılanmaktaydı. Diğer yandan temizleme/ayıklama dışındaki bölümlerde çalışanlar, yani çoğu erkek işçiler aylık maaşla çalışıp sigorta primleri işveren tarafından ödenirken, kadınlar deniz ürünü temizleme bölümünde sözleşmesiz, dolayısıyla sigortasız çalışmaktaydı. Aile bireylerinin çoğu da kadınlar gibi sigortasızdı.

Tablo 2: Karaağaç ve Ayvacık fabrikalarında çalışan kadın profili ve çalışma koşulları

	Sinop-Dikmen Fabrikası	Samsun-Çarşamba Fabrikası
Kadın işçi sayısı	80-90	100
Yerleşim alanı	Civar dağ köyleri	Civar dağ köyleri
Yaş dağılımı	15 ile 60 arası	18 ile 30 arası
Eğitim seviyesi	İlkokul	İlkokul ve sonrası
Medeni hal	Bekâr kadın sayısı evli kadın sayısından fazla	Çoğunlukla bekâr
En uzun çalışma tecrübesi	12 yıl	10 yıl
Doğum tecrübesi	Geçmişte bazıları	Geçmişte bazıları
Ürettikleri ürün	Rapana Dondurulmuş hamsi	Rapana Dondurulmuş hamsi
İşe alınma yolu	Köyün önde gelenleri	Köyün önde gelenleri
Çalışma şekli	Sözleşmesiz, esnek	Sözleşmesiz, esnek
Çalışma saatleri	07:00- 17:00 Gerektiğinde gece vardiyası	08:00- 18:00 Gerektiğinde gece vardiyası
Çalışılan gün ve aylar	Ayda 20 gün; yılda 9 ay	Ayda 20 gün; yılda 10,5 ay
Çalışma koşulları	Bireysel, rekabetçi üretim Taşıma bandı önünde ayakta durarak	Kolektif üretim Ayakta ve oturarak Monoton, tekrara dayalı ve kirli

	Sinop-Dikmen Fabrikası	Samsun-Çarşamba Fabrikası
	Monoton, tekrara dayalı ve kirli Erkek şef tarafından kontrol Kameralarla gözetim	Erkek şef tarafından kontrol Kameralarla gözetim
İşçiler arası dayanışma	Dayanışma yok	Dayanışma var. Kolektif pazarlıkla zam alma başarısı
Ücret	Parça başı ücret (bireysel) 2TL/kg Yaklaşık günde 20-30 TL Aydan aya ödeme	Parça başı ücret (küçük grup) Günlük 15 TL Aydan aya ödeme
Sosyal haklar	Ulaşım, öğle yemeği	Ulaşım, öğle yemeği
Sosyal güvenlik	Yok	Yarı sigortalı

Bir Kadın İşi Olarak Deniz Salyangozu Ayıklamak ve Temizlemek

Salyangoz temizlemesinin ‘kadın işi’ olmasının birçok nedeni vardı. Birinci neden kültürel faktördü, yani cinsiyetçi önyargıydı. Deniz salyangozu ve hamsi ayıklaması ve temizliği oldukça monoton, tekrar eden ve uzun süren işti. Böyle “basit” bir işin erkeklere göre olmadığı düşünülmekteydi. Araştırma sırasında erkek şeflerden biri kadınların tercih edilmesinin sebebi olarak “*erkekler uzun saatler ayakta durup, bunun gibi rutin işlerde çalışamaz, çalışsa bile sıkılırlar*” şeklinde ki yorumu durumu açıklar nitelikteydi. Ayrıca, “*kadınların deniz salyangozu temizliğine çok uygun küçük parmakları var*”dı. Gıda ile ilgili, basit ve tekrar eden ve vasıfsız iş, toplumda kadın işi olarak nitelendirilmekteydi.

Diğer bir neden ise, ekonomik faktördü, yani kadının “yedek emek ordusu” oluşturma konumundan dolayı benzer sosyoekonomik statündeki erkekten bile daha çok sömürüye açık olmasıydı. Deniz salyangoz işlemindeki işler, avlanma ve yurtdışı piyasalara dayalı olduğundan dolayı mevsimlik, düzensiz ve güvensizdi. Kadınlar da diğer sorumlulukları, yani ev ve bahçe/tarla işlerini de yerine getirebilmek için sözleşmesiz, esnek ve güvencesiz çalışmayı kabul etmekteydiler. Kadınların düşük ücretle esnek çalışması ne toplumsal cinsiyete dayalı ev içi işbölümü düzenini ne de erkek otoritesini tehdit ediyordu. Kadın, evi geçindirmek” için değil, tıpkı tarlada çalıştığı gibi evine katkıda bulunarak “eşine/babasına yardımcı” olmak

için çalışıyordu. Oysa birçok durumda evin tüm geçimini tek başlarına kadınlar sağlıyordu. Ancak kadının emeği yine görünmezdi.

Kırsal kadınlar için yaşadıkları köyde veya köyün yakınında bulunan bir deniz salyangozu fabrikasında çalışmaları, para kazanmak ve yoksulluğa karşı savaşmak adına önemli bir yaşam stratejisiydi. Fakat bazı kadınlar yaklaşık 15 senedir köylerinde tarım dışı deniz salyangozu üretiminde çalışıyor olmalarına rağmen, yaptıkları işi yine de “iş” olarak görmemekteydi. Kadınlar, sözleşmesiz ve günlük çalışıyorlardı. Her ne kadar birçok kadın yıllardır işlenecek ürün oldukça haftanın her günü fabrikalarda çalışmışsa da, işin mevsimsel, esnek ve enformel niteliği, kadınların fabrika işi temelinde bir kimlik oluşturmalarını engellemiş ve işin “geçiciliği”ni pekiştirmişti.

Erkekleri evi geçindiren konumda ücretli işlere, kadınları ise ev işlerini yapmaya yönelten toplumsal cinsiyete dayalı işbölümü, kadınların yoksulluk sebebiyle fabrikalarda çalıştığı yönünde yerel bir algı yaratmıştı. Bir işçinin dediği gibi, “*kadınlar aileleri yoksul diye çalışıyor*”du. Kırsal topluluklarda fabrikada çalışmak kadınların yapabileceği “gerçek” işlerden sayılmamaktaydı; kadın ancak aile yoksul duruma düştüğünde çalışıyordu. Ve bu çalışma bazen yıllarca sürüyordu yine de algı değişmiyordu.

Gıda işlemleri, basit ve monoton ve vasıfsız işin “kadın işi” olarak nitelendirilmesi, ataerkil toplumdaki kadın emeğinin değersizliği ve kadının toplumsal açıdan düşük statüsüne dayanıyordu. Bu dezavantajlı konumdan dolayı kadınların gerçekten monoton, kirli, düşük ücretli ve güvencesiz işte esnek çalışması, kadın emeğinin değersizliği ve düşük statüsünü pekiştiriyordu. Böylece, ataerkil ideoloji yeniden üretiliyordu.

Kadın Fabrika İşçilerinin Çalışma Algıları ve Başa Çıkma Stratejileri

Toplulukta kadının deniz salyangozu fabrikasında yaptığı ücretli işi onun geleneksel olarak yaptığı her hangi görevler gibi “aileye destek” olarak nitelendirilmekteydi. Dolayısıyla, kazandığı parayı hane reisi olan baba veya kocasına vermek “doğal” kabul ediliyordu. Yine de, kadın işçilerin kazandıklarını kendisi için

biriktirme becerisi, dâhil oldukları aile yapısına ve ailelerinin ekonomik durumuna bağlıydı. Genellikle, evlenmemiş kadınlar çeyizleri için para biriktirmekteydiler. Oysa gerçekte, kadınlar - özellikle *Sinop-Dikmen* fabrikasında çalışanlar - kazandıkları parayı anne-babalarına veriyorlardı. Bir kadın işçi yaptığı işi ve kazandığı parayı nasıl harcadığını şu şekilde ifade etti:

İşletmede 13 yaşında çalışmaya başladım. Şimdi 21 yaşındayım. İşte önce eti kabuğundan ayırırız, bağırsaklarını temizleriz, yıkarız. Sonra kızlar büyüklüklerine göre sınıflandırılır. Fabrikada çalıştığım zamanlar ev işi yapmam. Genellikle sabah 08:00 de geliriz, akşam 6’ya kadar çalışırız. Geçmişte gece vardiyası yaptığımız da oldu. Vardiya zamanı genellikle sabah saat 05:00’e kadar çalışırdık. Bazen aynı gün öğlene kadarda devam ederdik. Şimdilerde geceleri çalışmıyoruz zira Rapana tutamıyorlar miktarı azaldı. Yeterince iş olmuyor. Ortalama günlük 15 TL kazanıyorum. Kendi ihtiyaçlarımı karşılıyorum. Geçmişte kazancımı aileme verirdim ama. Önce, mobilya aldık, sonra bu evi yaptık. Bütün kız kardeşlerim benim gibi çalışırdı. Babam şoför, annem evde ya da findığa gider. Ama artık çalışmak istemiyorum, hastalandım...”

Erkekleri ev dışında ücretli işlere yönelten, kadınlarıysa ev işlerine tayin eden toplumsal cinsiyete dayalı işbölümü, kadınların yoksulluk sebebiyle fabrikalarda çalıştığı yönünde yerel bir algı yaratmıştı. Bir işçinin dediği gibi, “kadınlar aileleri yoksul diye çalışıyor”du. Kırsal topluluklarda fabrikada çalışmak kadınların yapabileceği “gerçek” işlerden sayılmamaktaydı; kadın ancak aile yoksul duruma düştüğünde çalışıyordu.

Deniz ürünlerinden kaynaklanan “kötü koku” kadınlar açısından bir tür olumsuz etiketleme (stigma) unsuruydu. Kadınlar kötü kokunun evlilik şanslarını azalttığı yönünde endişe duymaktaydı. Araştırmanın yapıldığı dönemde *Sinop-Dikmen* fabrikasında deniz salyangozu, *Samsun-Çarşamba* fabrikasında hamsi üretimi yapılmaktaydı. Biz araştırmacılar açısından, deniz salyangozu üretiminden kaynaklı kokunun daha dayanılmaz ve ağır olmasına rağmen, işçi kadınlar giysilerini yıkadıklarında daha kolay çıkan deniz salyangozu kokusunu hamsi kokusuna tercih ettiklerini belirttiler.

Son olarak, kadın işçiler sağlık durumlarından da endişe ettiklerini ifade ettiler. Bazı kadınlar, sağlık problemlerinin kötü fabrika koşullarında senelerce uzun saatler çalışmalarıyla ilişkilendiriyordu. Bu işe onların “iyi bir gelin” adayı olarak görülmelerini engellemekteydi. Fabrikada çalışmayla özdeşleşen bu olumsuz çağrışımlar, kadınların fabrikada yaptıkları işin toplum nezdinde olduğundan az değerde algılanmasına katkıda bulunmaktaydı.

Bekâr genç kadınlar için zor çalışma koşulları ve olumsuz etiketlemeyle başa çıkma stratejileri arasında en önde geleni, tercihen şehirli bir erkekle evlenip köyden ayrılma umuduydu. Göç, kadınlar arasında kırsal hayattan kurtulma stratejilerinden biriydi. Bulguyu Dünya Bankası tarafından yayınlanan bir rapor destekliyordu. Bu Rapora göre, göç eden kadınların göç etmeyen kadınlara oranla çok daha genç olduğuna ve Türkiye genelinde göçün çoğunlukla koca veya baba kaynaklı olması nedeniyle, göç eden genç kadınların büyük olasılıkla köy dışından bir erkekle evlenerek göç ettiğine işaret etmekteydi (Dünya Bankası 2007).

Öte yandan, *Samsun-Çarşamba* fabrikasında çalışan bazı kadınlar arasında güçlenmeye yönelik bilinc yüksekti. Örneğin, nispeten ileri yaşta olupta evlenmemiş kadınların kendi hayatları üzerinde önemli ölçüde güçlendiklerini ve haneleriyle ilgili kararlarda söz sahibi olduklarını gözlemledik. İstihdama katılan kadınlar, ailelerinin bir şey hakkında karar vermeye çalıştıklarında kendilerine danıştıklarını ifade ettiler. Otuzlu yaşlarında olan bu kadınlar sosyal çevrelerinde evlenmek için yaşlı kabul edildiklerinden kolay kolay evlenemeyeceklerini düşünüyorlardı. Bu nedenle bazıları, geleceklerini teminat altına almak için kendi işlerini kurmayı planlıyordu. Öte yandan bu kadınlar, “*ev işi ve çocuk bakımından mesul evli kadınlar aynı zamanda balık fabrikasında çalışamaz*” görüşündeydiler. Kısmi oranda güçlenme gözlemlese de, ataerkil ideoloji temelli toplumsal cinsiyete dayalı işbölümü kadın işçiler arasında varlığını sürdürmekteydi.

SONUÇ

Bu araştırmanın bulguları toplumsal cinsiyet ve kalkınma yazınındaki sömürü yaklaşım varsayımlarıyla örtüştü. Kırsal kadın; düşük maliyeti, esnek ve kolayca vazgeçilebilir emeği nedeniyle deniz salyangozu üretiminde istihdam ediliyordu. Kırsal kadınların deniz salyangozu üretiminde üstlendiği rolü değersizleştiren bazı faktörler bulunuyordu. Karadeniz *Rapa* salyangozu Japon deniz ürünleri sektörünün küresel kaynak yaratma çabaları sonucunda metalaşmış bir üründü. Deniz kaynaklarının tükenmesi, demografik değişimler, yerleşik geleneksel roller ve kadınların iş ve ev ikili yükünden pazar doygunluğu, deflasyon ve gıda endüstrisinde rekabet artışına kadar çok çeşitli dinamikler Japon tüccarların düşük maliyetlerle hammadde tedarik edebilecekleri ve bunları işlemden geçirtebilecekleri yerler için rekabetçi bir arayış içerisine girmesine ve Japonya’da kaliteli ve makul fiyatlı paketlenmiş gıdaların gelişimine katkıda bulunmuştu (Suzuki Him ve Gündüz Hoşgör, değerlendirmede).

Türkiye’nin Karadeniz sahil kısmında yer alan deniz salyangozu işleme fabrikaları, üretimin mevsimselliği ve *Rapana* piyasasının değişken karakterini esnek üretim ve esnek istihdamla dengelemekteydi. Kış sonuna doğru avlanmanın durmasıyla birlikte deniz salyangoz üretimide iki ay duruyordu. Fabrikalar kışın veya *Rapana* piyasasında durgunluk söz konusu olduğunda, deniz salyangozu üretimi için kullandıkları aynı tesis ve işçiler vasıtasıyla hamsileri satın alıp işlemekteydi. Deniz salyangozu fiyatları dalgalanırken, durumla başa çıkmak için fabrika sahipleri özellikle tarımsal üretimde azalma yaşayan köylerden vasıfsız kadınları günlük işçi olarak çalıştırmaktaydı.

Kadınları özel alanda ev içi yeniden üretim ve tarım işleriyle, erkekleri ise kamusal alanda ücretli iş ve ticari tarımla görevlendiren toplumsal cinsiyete dayalı işbölümü ideolojisi, deniz salyangozu fabrikalarındaki kadın emeğinin “geçiciliği”ne katkıda bulunmaktaydı. Zira kadınlar, fiilen ailelerinin geçimine destek oldukları durumlarda bile aslen ailenin geçimini sağlayan fert olarak görülmemekteydi. Kadın işçiler genelde ev ve tarım işlerine öncelik vermekteydiler. Esnek çalışarak, evde veya tarlada işleri olduğunda işe

gitmemektedirler. Deniz salyangozu üretimiyle bağdaşan olumsuz çağrışımlar da kadınları işlerine yabancılaştırmakta ve yaptıkları işi “geçici” olarak görmelerine sebep olmaktadır. Her ne kadar grup olarak çalışma Samsun-Çarşamba fabrikasındaki kadın işçiler arasında bir nebze dayanışma bilinci yaratmış olsa da, geçicilik algısı çalışma koşullarını iyileştirmeye yönelik kolektif eylem yapma konusunda caydırıcı bir etken olarak karşımıza çıktı. Birçok kadın senelerce fabrika işçisi olarak çalışmış olmasına rağmen, işverenler de onlara asli görevleri ev işi olan ve boş zamanlarında ekstra para kazanmak için gelen “geçici” işçi muamelesi yapmayı tercih etmekteydi. Toplumsal cinsiyet rollerine yönelik ideolojiden yararlanarak kadınları parça başına çalıştırmaya böylece devam ediyorlardı.

Balıkçılık, çevre ve kırsal kalkınma alanlarında bütünleşik uzun vadeli politikaların olmayışı, aşırı avlanmaya, kıyı ve deniz dibi ekolojik ortamının bozulmasına ve deniz salyangozu üretimi sektörünün değişken ve fırsatçı bir hal almasına neden olmuştu. Dahası, bütünleşik olmaktan uzak bu kırsal politikalar aynı zamanda cinsiyetsizdi ve küresel deniz salyangozu üretiminin kadın ve erkekler üzerindeki farklı etkilerini göz ardı ediyordu. Gelişen uluslararası işbölümü, sadece küresel eşitsizlik değil, aynı zamanda son derece cinsiyetçi bir temel üzerinde işliyordu. Bu araştırmanın bulguları, uluslararası işbölümü kamusal alana nüfuz etmek, para kazanmak ve ekonomik olarak güçlenmek adına kırsal kadınlara daha önce görülmemiş fırsatlar tanımayı vaad etsede, toplumsal cinsiyet eşitliği perspektifinden yoksun her türlü kırsal kalkınma politikası, kadının ucuz emeğinden faydalanan küresel sermayeye fırsat vererek ataerkil cinsiyet düzeninin varlığını sürdürmesine imkân tanıyarak kadınların sömürülme riski taşıdığını da yansıtıyordu.

SUMMARY

Neoliberal economic policies in the last decades have affected many rural communities in Turkey but in different ways according to their geographical and socioeconomic characteristics. While villages in some areas prosper, mountain villages in the Black Sea region face agricultural decline in recent years. Many households in the villages we study suffer impoverishment over the last decades. An increasingly prevalent household strategy for coping with economic hardship is wage work in export-oriented seafood factories which employ women for their cheap and flexible labour. This is an interpretive study directed by feminist methodology. As a method, or a strategy, case study was chosen in order to illustrate a specific case of women employment in sea snail production in Western Black Sea coastal villages in Turkey. Women workers’ socio-economic characteristics were investigated through in-depth interviews with owners, managers and women workers of whelk-processing factories in two villages of *Sinop-Dikmen* and *Samsun-Çarşamba* districts. Data were collected by in-depth interviewing equipped with a list of open-ended questions regarding production process, women’s working conditions, work experiences, and issues related with payments and social security. Interviews were conducted with three factory managers and 31 women workers at the factories. The interviewees were selected by a combination of snowball and theoretical samplings. As the case study does not aim and claim for generalization and representation, what was done is not exactly ‘sampling’ but a selection of cases for a theoretical, not statistical, purpose of exploring social arrangement in which women workers are embedded. Hence, participants were not selected randomly but purposefully with the care of including women of different age groups at the time of data collection. Our case study shows that many households rely on women’s precarious wage work. Research findings suggest that the flexible production chain depends on rural women’s flexible, invisible and hence cheap labour while women develop new strategies to create a space of autonomy through paid work.

KAYNAKÇA

- Berik, G. ve Çağatay, N. (1991). Transition to Export-led Growth in Turkey: Is There a Feminisation of Employment. *Capital and Class*. 43: 153-177.
- Boserup, E. (1970). *Women's Role in Economic Development*. New York: St. Martin's Press.
- Braverman, H. (1974). *Labour and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twentieth Century*. New York: Monthly Review Press.
- Dayıoğlu, M. ve Kırdar, M. (2010). Determinants of and Trends in Labour Force Participation of Women in Turkey. State Planning Organization of the Republic of Turkey and World Bank Welfare and Social Policy Analytical Work Program. Working Paper Number: 5. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı ve Dünya Bankası Yayınları. s.52.
- Dünya Bankası. (2007). (Dünya Bankası Raporu: Gelişim İçin Tarım. Washington: The World Bank Press.
- Ertürk, Y. (1998). Kırsal Türkiye’de Cemaat, Gelenek ve Değişme Eğilimleri. T. Bulutay (Der.) Türkiye’de Tarımsal Yapı ve İstihdam içinde (s. 95-123). Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü.
- Ertürk, Y. (2004). Considering the Role of Men in Gender Agenda Setting: Conceptual and Policy Issues. *Feminist Review*. 78: 3-21.
- Fröbel, F., Heinrichs, J. ve Kreye, O. (1980). *The New International Division of Labour: Structural Unemployment in Industrialised Countries and Industrialisation in Developing Countries*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gündüz Hosgör, A. ve Smits, J. (2007). The Status of Rural Women in Turkey: What is the Role of Regional Differences. Val Moghadam (Der.), *Empowering Women: Participation, Rights and Women's Movements in the Middle East, North Africa, and South Asia* içinde (s.180-202). Syracuse: Syracuse University Press.
- Gündüz Hosgör, A. ve Smits, J. (2008). Variation in Labor Market Participation of Married Women in Turkey. *Uluslararası Kadın Çalışmaları Forumu*. 31: 104-117.

- Gündüz Hoşgör, A. (2010). Türkiye’de Kırsal kadının Toplumsal Konumu: Bölgesel Eşitsizlikler, Yasal Müdahaleler ve Kısmi Kazanımlar. Koç Üniversitesi 2008 Toplumsal Cinsiyet Konferans Kitabı içinde (s. 295-314). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayını.
- Harding, S. (1986). The Science Question in Feminism. Ithaca, London: Cornell University Press.
- Hartmann, H. (1981). The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: Towards a More Progressive Union. Lydia Sargent (Der.), The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism içinde (s.1-3). Londra ve Sidney: Pluto Press.
- Kambhampati, U. (2005). Development and the Developing World. Cambridge: Polity Press.
- Moghadam, V. (1992). Development and Women's Emancipation: Is There a Connection? Development and Change. 23(4): 215-255.
- Neis, B. (2005). Changing Tides: Gender, Fisheries and Globalization. Canada: Fernwood Publishing.
- Ramazanoğlu, C. ve Holland, J. (2002). Feminist Methodology: Challenge and Choices. London: Thousand Oaks and New Delhi: Sage Publications.
- Suzuki Him M. ve Gündüz Hoşgör A.(değerlendirmede), Japonya Pazarı ile Türkiye Karadeniz arasındaki Küresel-Kırsal Bağlantı: Rapana Venosa’nın Metalaşma Süreci Vaka Analizi. Toplum ve Bilim.
- Tiano, S. (1987). Gender, Work, and World Capitalism: Third World Women's Role in Development. Beth Hess, vd. (Der.) Analysing Gender: A Handbook of Social Science Research içinde (s.93-8). Beverly Hills: Sage Publications.
- Thomas, A. ve Potter, D. (1992). Development, Capitalism and the Nation State. Tim Allen, Alan Thomas (Der.), Poverty and Development in the 1990s içinde (s.116-144). Oxford: Oxford University Press.

TÜRKİYE’DE SAĞLIK HİZMETLERİNİN DÖNÜŞÜMÜ

Aytül KASAPOĞLU¹

ÖZ

Bu makalede sağlık hizmet anlayışındaki değişmelerin toplumun içinde bulunduğu sosyo-ekonomik ve kültürel yapının yanı sıra bilimsel gelişmelerle de yakından ilişkisi bulunduğu varsayımından hareket edilmiştir. “Sağlık Emek Sürecinin Dönüşümü” olarak da adlandırılan süreci anlayabilmek için mevcut çalışmalar Weed’in (2005) “sistemik tarama” (systematic review) ve Elias’ın (1977; 2000) “yöntembilimsel ilişkiselcilik” (methodological relationalism) olarak belirlediği tarzda değerlendirilmiştir. Araştırma bulguları Türkiye’de 1980 sonrasında egemen olan rejimin “esnek sermaye birikimi” ve buna bağlı olarak sanayisizleşme ve özelleştirme olduğunu göstermiştir. Türkiye’de Neo-liberal politikalarla Güneydoğu Avrupa Modeli uygulanırken temel ilke özellikle sağlık alanında hizmet sunumu ile bunun finansmanının birbirinden ayrılmasıdır. İkinci temel özellik ise merkez-dış (adem-i merkezizetçi) yönetime geçilmesidir. Kuşkusuz tüm değişmeler, bazı ilkelere bağlanmışsa da hizmetin finansmandan ayrılması hizmet kalitesini olumsuz etkilemiştir. Çünkü harcamalarda kısıntı yapılması ve işletme mantığı ile maliyetin düşürülmesi beklenmektedir. Ancak hastanelerin bazı gerekliler yerine daha fazla karlı olan işlemlerde yoğunlaşmaları söz konusudur. Ayrıca teşhis ve tedavi sürecindeki denetleyici kısıtlamalar da hekimlik mesleğinin icrası kadar kalitesini de olumsuz etkileyebilmektedir. Hekimlerin gerekli gördüğu tetkikler fiyatlandırma yönetmeliği uyarınca kısıtlandığında ortaya çıkan sonuç hekimin mesleki özerkliğinin kısıtlanmasından başka bir şey değildir.

Anahtar kelimeler: Sağlık, Politikalar, Dönüşüm, İlişkisel Sosyoloji, Türkiye

¹ Prof. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü

TRANSFORMATION OF HEALTH POLICIES IN TURKEY

ABSTRACT

In this paper it is assumed that there is a close relationship between the health policy changes and socio-economic structural changes of the Turkish society. Certainly scientific developments and globalization process are also important on social transformations of any society. Therefore, at the beginning of this paper in order to understand the process that is called “Transformation of Health Work Process”, historical background of health system in Turkey is reviewed based on relevant literature. “Systematic review” method (Weed,2007) and process based sociology namely “methodological relationalism” (Elias,1977) are used to achieve study purposes. Findings revealed that we live in a period that is called “flexible” period in terms of capital accumulation. This period starting from 1990’s is characterized by non-industrialization and privatization. In Turkey Southern European Model is applied based on Neo-liberal Policies which mainly separates finance from health services. Second characteristic future is application of decentralization of administrative system. Majority of hospitals are transformed from social to economic organizations who run after profits by applying high numbers of operations to get money from insurances. Although there are some regulations to be followed, separation of services from finance also reduced the quality of health care. Besides some malpractices are observed regarding expensive unnecessary operations. Furthermore, some supervisory limitations on diagnostic and treatment processes can be interpreted lack of professional freedom of physicians.

Key words: Health, Policy, Transformation, Relational Sociology, Turkey.

GİRİŞ

Türkiye’de sağlık hizmetlerinin dolayısıyla sağlık politikalarının ilişkisel sosyolojik olarak ele alan çalışmaların yetersizliği bu çalışmanın temel problemidir. Tarihsel süreç içinde ilgili literatürü tarayarak sağlık politikalarını değerlendirmek bu çalışmanın temel amacıdır. Mevcut yazı ve belgelerin sıradan bir taramasını yapmak yerine, Weed’in (2005) özenle belirttiği gibi sistematik olarak literatür (systematic review) tarandıktan sonra Elias’ın (1977; 2000) uyguladığı tarzda “methodolojik ilişkisellik” (methodological relationalism), diğer bir ifade ile süreç temelli olarak sağlık politikalarının değerlendirilme girişimi ise çalışmayı özgün ve önemli kılmaktadır.

Türkiye’de sağlık hizmetlerinin tarihsel arka planını Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi olarak ikiye ayırarak incelemek eldeki bilgilerin kısıtlı olması yüzünden karşılaştırma amaçlı olmaktan çok bazı yapısal farkların anlaşılması açısından önem taşımaktadır. Çünkü sağlık hizmet anlayışındaki değişmelerin toplumun içinde bulunduğu sosyo-ekonomik ve kültürel yapının yanı sıra bilimsel gelişmelerle de yakından ilişkisi bulunmaktadır. Söz gelimi imparatorluktan ulus devlete geçiş başta eğitim ve sağlık olmak üzere kamu hizmet anlayışlarında köklü değişmelere yol açmıştır. Çünkü Osmanlı dönemindeki geleneksel şifahaneler ve şifacıardan Cumhuriyet döneminde bilimsel tıp ve mektepli hekimlerce verilen organize ve kamusal sağlık hizmetlerine geçiş söz konusudur. Bu amaçla aşağıda önce Osmanlı dönemi sağlık sistemi hakkında bazı kısa bilgiler sunulmuştur.

OSMANLI DÖNEMİNDE SAĞLIK

Osmanlı merkezi monarşi sistemiyle yönetilen bir imparatorluk olduğu için diğer kurumları gibi sağlık sistemi de saray ve ordu/asker merkezlidir. Osmanlı devletinin sağlık hizmetlerinin başında “Hekim Başı” bulunmaktadır. Hekim başı saray ve çevresindeki kamu kuruluşlarındaki başta hekimler olmak üzere sağlık personelinin atamasından sorumludur. Geniş halk kitleleri ise serbest çalışan hekimlerden ücret karşılığı hizmet almaktaydılar. Osmanlı’da da Selçuklular döneminde de sağlık hizmetinin belkemiğini oluşturan bazı hayır amaçlı dernekler, vakıflar vardı. Ayrıca askeri hekimler tarafından İstanbul, Bursa, Selanik gibi büyük kentlerde halka sınırlı olmakla birlikte ücretsiz hizmetler verilmekteydi. Sağlık devletin sorumluluğunda olan bir hizmet alanı olmaktan uzaktı (Akdur,1999).

Öte yandan Bardakçı'nın (2013) incelemelerine göre, Osmanlı'da sağlığın bir kamu hizmeti olarak sunulmaya başlaması ancak 19.yy da Batılılaşma hareketleri ile başlamıştır. Bu bağlamda ilk tıp eğitimi vermek üzere aynı yıl (1826) “Yeniçeri Ocağını” kaldırarak daha düzenli askeri sistem olan “Nizam-Cedit” e geçilmesini sağlayan II. Mahmut tarafından kurulan “Tıphane” den söz etmek mümkündür. Bundan beş yıl sonra cerrahiye bölümü açıldığında ise, okulun adı Mekteb-i Tıbbiye (1831) olarak değiştirilmiştir. Buradaki eğitimler için Avusturya'dan bir profesör getirilmiş, uygulamalı derslerde model yerine kadavraya geçmek büyük sorun olmuştur. Önceleri “Çürükhane” denilen kimsesizler mezarlığından kadavra temin edilmek istendiyse de halkın tepkisinden çekinilerek bundan vazgeçilmiştir (Bardakçı, 2013). Tüm bunlar sağlığın sadece teknik bir konu olmayıp sosyo-kültürel boyutları olduğunun da göstergeleridir. Daha sonra 1849'da Hekim Başı Kurumu kaldırılarak yerine 1850 yılında Tıbbiye Nezareti (Bakanlığı) kurulmuştur. 1862 yılında da diplomasız olanların hekimlik yapamayacağına dair yasa çıkarılmıştır.

Sonuç olarak sadece saraya ve askere sağlık hizmeti sunan zihniyetten Batıya yönelim ile birlikte daha geniş halk kesimlerine sağlık hizmeti sunmakla yükümlü bir devlet ve kamu yönetimine dönüşüm olmuştur. Nitekim 1867 de genel idari örgütlenme içinde artık sağlık da yer alırken; 1870 de ilk merkezi sağlık birimi (Nezareti Tıbbiye-i Mülkiye) kurulmuştur. Sonuç olarak Birinci (1876) ve İkinci Meşruiyet (1908) dönemleri sağlık alanında önemli gelişmelerin yaşandığı dönemler olmuştur. Özellikle İtalya örnek alınarak sağlık teşkilatı yenilenmiş ve 1914'de genel müdürlük statüsünde olan yapı bakanlık düzeyine yükseltilmiştir. İlk önce İçişleri ile birlikte anılan bakanlık (Dâhiliye ve Sıhhiye Nezareti) daha sonra 3 Mayıs 1920'de Sıhhiye ve Muavenat-ı İçtimaiye Vekâletine (Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı) dönüştürülmüş ve sağlık temel bir devlet görevi haline gelmiştir.

CUMHURİYET DÖNEMİNDE SAĞLIK

Cumhuriyet dönemindeki sağlık anlayışının temellerinin Osmanlı İmparatorluğunun Batılılaşma çabaları ile atıldığı açıktır. Bu yüzden birçok kaynak Cumhuriyetin 1923'deki ilanından önce 1920'de

TBMM Hükümetince Sağlık Bakanlığının kurulmasını Osmanlı sonrası dönemin başlangıcı olarak almaktadır (Akdur, 1998). Bu bağlamda Cumhuriyet sonrasını altıya ayırarak incelemek mümkündür:

Birinci dönem (1920-1938)

Bazı kaynaklar ilk dönemi 1923’den 1960’a kadar çok daha uzatarak, “Ulus İnşasında Araç: 1923-1960 dönemi” (Ulutaş,2011) olarak niteleseler de genellikle 1920’de Sağlık Bakanlığının kurulmasından Mustafa Kemal’in ölümüne kadar olan dönem ilk dönem olarak kabul edilmektedir. TBMM Hükümetinin ilk Sağlık Bakanı Adnan Adıvar atandığında sağlık alt yapısını düzenleyecek yasa ve yönetmelikler henüz çıkarılmış değildi. 1923 yılı itibariyle de ülkede sadece 6437 hasta yatağı 86 hastane bulunmaktadır. Ayrıca bunlardan çoğu özel vakıf veya yabancılar tarafından açılmış kuruluşlardır. 1921 atanan ve 1937 kadar görevde kalan Dr. Refik Saydam Batıdaki örnekleri gibi ilk halk sağlığı okulunu ve enstitüsünü kuran kişidir. Hıfzıssıhha Enstitüsü ve buna bağlı Hıfzıssıhha Okulu (School of Public Health) bulaşıcı hastalıklarla mücadelede araştırmaların yapılması ve gerekli aşuların üretilmesinde öncü rolü oynamıştır. O dönemdeki yöneticilerin çok yönlü bağımsızlık mücadelelerinin iyi bir örneği olarak tarihe geçen bu yaklaşımlar maalesef daha sonra terkedilmiş, 2000’li yıllarda kuş ve domuz gribi salgınlarında ithal aşı skandalları yaşanmıştır.

Cumhuriyetin ilk 15 yılında yapılan düzenlemeler ve çıkarılan kanunlar bugünkü sağlık hizmetlerinin de temelini oluşturacak şekilde ileri görüşlülükle hazırlanmıştır. Örneğin illerde il sağlık müdürlükleri, ilçelerde hükümet tabiplikleri kurulması, tedaviden çok birinci basamağı oluşturan koruyucu hekimlik anlayışının ön plana çıkarılan düzenlemeler hep bu dönemde gerçekleşmiştir. Özellikle 1930 yılında çıkarılan “Umumi Hıfzıssıhha Kanunu” tüm sağlık politikalarını düzenleyen bir anayasa olarak görülebilir. Ayrıca bir kamu hizmeti olarak sağlığın kabulü başta nitelikli hekim ve hekim dışı sağlık insan gücünün yetiştirme sorumluluğunu da beraberinde getirmiştir. Yatılı tıp öğrencisi yetiştirmek için

yurtlar açılmış, nüfusunun %90’ı köylerde yaşayan ülkenin kırsal kesimlerindeki koruyucu sağlık hizmetlerini teşvik için hükümet tabipliklerinde çalışanların ücretleri iyileştirilmiştir.

Kısaca ilk 1920-1937 dönemi, Cumhuriyet Türkiye’sinin en önemli atılımlarının yapıldığı parlak dönemdir denilebilir (Dirican,1970; Aydın,2002). Çünkü bu dönemde devletin sağlık örgütünü geliştirmek; doktor sayısını arttırmak; numune hastaneleri açmak; ebe yetiştirmek; sağlık memuru yetiştirmek; doğum ve çocuk bakımevi açmak, verem sanatoryumu açmak; sıtma mücadelesi yapmak, frengi ve diğer sosyal hastalıklarla mücadele; trahom ile mücadele, sağlık ve sosyal örgütlenmeyi köylere kadar götürmek, sağlık ve sosyal yasaları yapmak ve Merkez Hıfzıssıhha Mektebini açmak hedeflerine ulaşılmıştır (Berman ve Tatar,2004; Metintaş, Elçioğlu,2007).

İkinci dönem (1938-1960):

Cumhuriyet tarihimizde ikinci dönem içinde en önemli faaliyetlerin başında Sağlık Bakanı Dr. Behçet Uz tarafından 1946 yılında gerçekleştirilen ve onun adıyla da anılan “Birinci Sağlık Planı” gelmektedir. Söz konusu planın hazırlık çalışmaları oldukça uzun zaman almış ve 9. Milli Tıp Kongresinde kabul edildikten sonra yürürlüğe girmiştir. Bu plan çağdaş anlamda koruyucu ve tedavi edici hizmetleri bir bütün olarak aynı şemsiye altına toplamaktadır. Devlet artık yerel yönetimlere bıraktığı yataklı tedavi hizmetlerinin de sorumluluğunu üstlenmeye başlamıştır. Bu amaçla ülke yedi coğrafi bölge esasında sağlık hizmetleri açısında örgütlenirken, her 40 köy için 10 yataklı “Sağlık Merkezi” öngörmekteydi. Maalesef bu plandaki hedefler tam anlamıyla gerçekleşmemiş ve her ilçeye bir merkez veya hastane yapımı ve dolayısıyla tedaviye ağırlık veren anlayışa dönüşmüştür. Koruyucu sağlık hizmetlerini teşvik eden Sağlık Merkezlerinde çalışan hekimlerin maaşlarının düşmesine yol açan ücret politikalarına da bağlı olarak hizmet verecek hekim bulunamaz hale gelmiştir. Hekimlerin önemli bir kısmı geçimlerini sağlayabilmek için sağlık merkezlerinden ayrılarak serbest çalışmaya başlamışlardır. Ancak Behçet Uz dönemi Verem Savaş, Sıtma Savaş gibi dernekler aracılığıyla bulaşıcı hastalıklarla mücadelede önemli adımların atıldığı bir dönem olarak da tarihe geçmiştir (Dirican,1970).

Üçüncü dönem (1938-1960):

Cumhuriyet tarihinde sosyal amaçlı önemli kamu kuruluşlarının kurulması bu dönemde gerçekleşmiş ve sağlık alanına da önemli yansımaları olmuştur. Bunlardan ilki 1945 yılında yasası çıkarılan ve 1952 yılında aktif hale gelen Sosyal Sigortalar Kurumu (SSK) ile 1953 yılında kurulan Emekli Sandığıdır. Böylelikle hem işçiler hem de memurlar devlet güvencesindeki sosyal sigortaları bağlamında sağlık hizmeti almaya başlamışlardır. SSK’nın kurulması ve İş Güvenliği Yasasının yürürlüğe girmesi ile Türkiye’de emekçilerin sosyal ve sağlık hakları yasal güvenceye kavuşmuştur. Ayrıca 1954 yılında Sağlık Bakanlığının, yerel yönetimlere /belediyelere bağlı hastaneleri de kendine bağlaması ile sağlık hizmetlerinde devletin denetim alanı daha da genişlemiştir. Aslında devlet SSK, MSB (Milli Savunma Bakanlığı)ve üniversite hastaneleri dışındaki tüm hastaneleri denetler konuma gelmiştir.

Bu döneme damgasını vuran temel özelliklerin ilki, yataklı tedavi kuruluşu olan hastanelerin önem kazanması ve bunun karşılığında birinci basamak koruyucu hekimlik hizmetlerinin ikinci plana itilmesidir. Çünkü Demokrat Parti (DP) iktidarı Ankara ve İstanbul gibi büyük kentlerdeki hastanelere yığılını önlemek ve halka ihtiyacı olan hizmeti daha yakınında sunabilmek için tüm kentlerde ve büyük ilçelerde hastane açma politikası izlemiştir. İkinci temel özellik ise, 1950 yılında iktidara gelen DP’nin daha liberal politikalar izlemesi sonucunda sağlık alanında da özel sektörün gelişiminin teşvikidir. Bunun kaçınılmaz sonucu, bir yandan kamu bir yandan özel sektörün sağlık alanındaki faaliyetlerinin yarattığı belirsizlik ve hatta çok başlılık olmuştur. Örneğin bu dönemde SSK üyelerine daha iyi sağlık hizmeti sunmak üzere Sağlık Bakanlığına bağlı olmayan hastaneler kurmaya başlamıştır. Örneğin İlk olarak 1951 de İstanbul SSK hastanesi kurulmuştur. Ülkede 1946 yılı rakamlarına göre 16.100 yatak ve sadece 5500 civarındaki hekim ile Sağlık Bakanlığının çalışanlara yeterli sağlık hizmeti sağlayamaması SSK yı kendi hastanelerini kurmaya yöneltmiştir. Bu ise Sağlık Bakanlığının tekel olmaktan çıkması ve dolayısıyla sağlık hizmetlerinde çok başlılığa bağlı olarak ortaya çıkan koordinasyon/eşgüdüm eksikliği ve kaynak kaybı başta olmak üzere kalite ve denetim sorunlarının artmasına yol açmıştır. Bu dönemde Türk Tabipler Birliği (1953); Eczacılar ve Eczaneler (1953) ve Türk Eczacılar Birliği (1956) ve Hemşirelik (1954) yasaları çıkarılmış olması da önemli adımlar olmuştur (Dirican,1970).

Dördüncü dönem (1960-1980):

1950 yılında Türkiye tek partili dönemden çok partili dönem geçmiştir. Demokrat Partinin 10 yıl süren iktidarının son yıllarına doğru giderek yükselen muhalefet ise, 1960 askeri müdahalesi ile sonuçlanmıştır. Bu dönemin en önemli özelliği merkezi bir planlama teşkilatı olan Devlet Planlama Teşkilatının (DPT) kurulması ve ülkenin beşer yıllık planlar yapılarak yönetilmesidir. 1960 askeri darbesini takiben DPT aracılığıyla sağlık, eğitim başta olmak üzere ülke kalkınmasına yönelik olarak tüm sektörler arasında eşgüdüm sağlanmaya çalışılmış ve entegre projeler yapılmıştır. Askeri yönetim tarafından hazırlanan 1960 Anayasasında sağlık ve sosyal güvenlik 48 ve 49 maddelerde devletin temel görevi olarak tanımlanmıştır. Devletin bu görevlerini yerine getirebilmesi için aynı zamanda Hacettepe Üniversitesi öğretim üyesi olan Sağlık Bakanlığı müsteşarı Dr. Nusret Fişek’in Milli Birlik Komitesi üyelerinin de desteğini alarak hazırladığı “Sağlık Hizmetlerinin Sosyalleştirilmesi Hakkındaki Kanun” 1961 yılında yürürlüğe girmiştir (Fişek, 1983). En az gelişmiş yörelerden başlatılan hizmeti “Gökte Allah yerde Sosyalizm” şeklinde tanımlayan Muş’a bağlı köylerden bir vatandaşın sözleri döneme damgasını vurmuştur. Bu yasanın temel hükümleri şunlardır:

- a) Sağlık hizmetlerinin programa bağlanması. Diğer bir ifade ile planın gerekli koşullar sağlanmadan uygulamaya geçilmemesidir.
- b) Herkesin sağlık hizmetlerinden eşit şekilde yararlanması. Köylü ve kentliler, Doğu ve Batı illerinde yaşayan vatandaşlar eşit derecede sağlık hizmeti alacaktır.
- c) Sağlık örgütünün il içindeki yönetsel iş-bölümüne uymaması. Genel idare yerine sağlık personeli kendi amirlerine bağlı olarak çalışacaktır.
- d) Sağlık örgütünün temelini sağlık ocakları olması. Sağlık ocakları kurulan yerlerde hükümet tabiplikleri kaldırılacaktır. Sağlık Ocakları 5-10.000; Sağlık evleri de 2-3.000 kişiye etkili hizmet verecektir. Nüfusa göre örgütlenme sisteminin belirgin özelliğidir. Ev halkı Tespit Fişleri (ETF) ile ebeler tarafından hanelerin tek tek dolaşarak bölge nüfusu hakkında temel bilgilerin planlama yapmak üzere toplanması ön görülmüştür.

- e) Sağlık örgütünde çalışan personelin serbest meslek icra edemeyeceği. Hükümet sağlık personelinin sözleşme ile çalıştırırken ücret belirlemede serbest olacaktır. Hatta teşvik amaçlı olarak hekimlere yüksek ücret ödenecektir.
- f) Kamu sektöründen hizmet almak istemeyen kişilerin, ücretini ödeyerek serbest meslek icra eden hekimlere gidebilmesi. Hastanın hekim seçme özgürlüğüne saygı esastır.
- g) Sağlık örgütlenmesinde birkaç ilden oluşan bölgelerin kurulması. Merkezi yönetim yerine bölgelere yetki devredilmelidir.
- h) Halkla sağlık örgütü arasında ilişkilerin geliştirilmesi. Sağlık örgütlerinin halk tarafından benimsenmesine çalışılacaktır.
- i) Yönetime, ülkenin bir bölümünde önceden deneme amaçlı inceleme yapma olanağı sağlanması. Böylelikle yüksek maliyeti olan hataların yapılması önlenecektir.
- j) Türkiye’deki sağlık hizmet kuruluşlarının tek elde toplanması ve Sağlık Bakanlığına bunları denetleme yetkisi verilmesi. Her devlet kuruluşunun örneğin SSK veya DDY (Devlet Demir Yolları), PTT (Posta ve Telgraf Teşkilat) veya devlet bankalarının ayrı sağlık örgütünün olması ekonomik kayıplara yol açmaktadır. Sağlık hizmetlerinin tek çatı altında toplanması hedefi 45 yıl sonra gerçeklemiştir.
- k) Sağlık hizmetlerinin kademeli olarak sosyalleştirilebilmesi için gerekli personelin eğitime öncelik tanınması. Koruyucu hizmetlerin maliyetini düşürmek için uygulama bölgeleri dışındaki personel de devlete bağlanacaktır.
- l) Hastalara parasız olarak hangi ilaçların verileceğini belirleme yetkisinin Sağlık Bakanlığında olması. İlaç israfını önlemek sağlık bütçesini dengelemek için zorunludur.
- m) Belediyelerin sağlık alanındaki sorumluluklarının bütçe olanakları göz önünde bulundurularak azaltılması ve sadece çevre sağlığı hizmetleri ile sınırlanması.

- n) Tedavi ve koruyucu hizmet kuruluşları birbirini tamamlar biçimde ele alınması. Hatta tedavi kuruluşlarını modern ülkelerde olduğu gibi koruyucu hekimlik hizmetlerini destekleme sorumluluğu verilmiştir.
- o) Hastaların sağlık kuruluşlarına başvurma şekilleri ve ücretsiz hizmetten yararlanma olanaklarının bir düzene bağlanması. Tıbbi hizmetler dışında yemek ve yatak ücreti alınabileceği kararlaştırılmıştır.

Sağlıkta sosyalizasyon dönemi 1963 yılında Muş ilinden başlamış ve 1983’de tüm ülkeye yayılmıştır. Geniş bölgede tek yönlü hizmet anlayışı terk edilerek dar bölgede çok yönlü hizmet anlayışı getirilmiştir. Sağlık Ocaklarının sistemin bel kemiğini oluşturduğu sosyalleştirilmiş sağlık hizmetlerinin etkin bir şekilde verilebilmesi için ocak hekimlerin özel muayenehane açmasına izin verilmemiştir. Ancak uygulamalarda bu her zaman sağlanamamış ve sistem giderek aşınmaya başlamıştır. Sistemi desteklemek amacıyla hazırlanan Genel Sağlık Sigortası yasası ikinci beş yıllık planda yer almasına rağmen yasalasamamıştır. Buna karşılık 1978 de kamuda çalışan hekimlerin tam gün çalışması için özel muayenehane açması yasayla yasaklanmıştır. Daha sonra ise, 1980 askeri darbesi ile gelen hükümet hekimlere muayenehane açma serbestisi getiren düzenlemeler yapmıştır. Tüm bunlar sağlığın kamusal bir hizmet olarak sunumunda devlet politikalarındaki tutarsız kesintiler ya da süreksizlikler olarak tarihe geçmiştir. Çünkü 1960 askeri müdahalesi ve arkasından gelen 1961 Anayasası ülkede sosyal haklar ve iş barışı açısından önemli iyileşmeler sağlamışken; 1980 müdahalesi ve 1982 Anayasası hak ve özgürlüklerin kısıtlanması, başta Yüksek Öğretim Kanunu olmak üzere tüm alanlarda geriye adımlarla sonuçlanmıştır.

Sağlıkta sosyalleşme İngiltere’de uygulanan ulusal sağlık hizmetleri gibi (nationalized health services) temelde “Toplum Hekimliği” (Community Medicine) anlayışına dayanır. Fişek (1985) bu anlayışın temellerinin başında koruyucu, tedavi edici ve rehabilite edici hizmetlerin bütünsel (holistic) bir biçimde sunulmasının geldiğini belirtir. Ayrıca Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından önemle altı çizilen sağlığın bedensel, zihinsel ve sosyal yönden bir bütün olduğu toplum hekimliğinin de kabul ettiği temel

bir ilkedir. Sağlık hizmetinin sadece hekimlik değil bir ekip işi olması, herkese sağlık hizmeti götürülmesi ve son olarak sağlığın sosyo-ekonomik kalkınmanın bir parçası olduğunun kabulü toplum hekimliği yaklaşımının temel ilkeleridir.

Çok önemli bir adım olarak tarihe geçen sağlık hizmetlerinin sosyalleştirilmesi hedeflerine ulaşmadaki engeller modelin mimarı Fişek(1983) tarafından değerlendirilirken en başta bütçeden sağlığa ayrılan payın yeterli olmadığı ve dolayısıyla taşıttan, ilaçtan, personelden yoksun kalınarak en ücra köşelere en başta kırsal kesime verimli hizmet sağlanamadığı belirtilmiştir. Ayrıca hastaneler ile sağlık ocakları arasındaki bağ yeterli sayıda hekim atanamaması yüzünden kurulamamıştır. Hekimlerin sağlık ocaklarında çalışmalarını teşvik edecek ücretlerin ödenememesi kadar daha sonra muayenehane açmalarına izin verilmesi de sistemi işlemez hale getirmiştir.

1960’lı yıllarda sağlığın sosyalleştirilmesi onun metalaşmasını büyük ölçüde engellediği gibi sağlık çalışanlarının da haklarını alabilmelerine için örgütlenerek güçlenmelerini de sağlamıştır. Örneğin 1961’de “Türkiye Sağlık İşçileri ve Müstahdemleri Sendikası” 1962 yılında “Türkiye Sağlık İşçileri ve Personeli Sendikası” kurulmuştur. Ancak işçi-memur ayırımından kaynaklı dayanışma yetersizliği örgütlü mücadeleyi her zaman zayıflatmıştır. Bununla birlikte 1971 Askeri müdahalesi sırasında 657 sayılı yasa ile hak kayıplarına uğrayan sendikalar Türk Tabipler Birliği (TTB) önderliğinde kurulan “Türk Sağlık Hizmetleri Güçbirliği” platformunda bir araya gelmişlerdir. Bu birliktelikte TTB, Türkiye Hekimler ve Eczacılar Sendikası, SSK Hekim ve Eczacıları Sendikası, Türkiye Hekim Sendikaları Federasyonu, Türkiye Sağlık memurları sendikası, Türkiye Hemşireler Sendikası, Türkiye Ebeler Sendikası, SSK Hemşire, Laborantce Sağlık Memurları Sendikası katılmıştır. Veteriner Hekimleri Sendikası ile Türk Eczacılar Sendikası da destek vermiştir (Fişek,1997). Sendika sayısının çokluğu ilk bakışta sivil toplumun gelişmişliği adına umut kaynağıdır. Çünkü 1971’de Ankara ve İstanbul’da 20 hastanede acil vaka dışında hasta bakılmayan ihtar direnişlerine yüzde yüz katılım sağlanması meslekler arasında istendiğinde dayanışma sağlanarak hakların alınacağına iyi bir örnek oluşturmuştur. Öte

yandan SSK hastanelerinde meslek hastalıkları kliniklerinin 1976’da kurulması da önemli bir adım olmuştur.

Beşinci dönem (1980 -2000)

Sağlık Bakanlığı örgütlenmesi ve sorumlulukları hakkında çok sayıda çıkarılan Kanun Hükmünde Kararnamelerle bazı değişiklikler yapılmıştır. Bunlardan biri de bakanlığın adının değiştirilmesidir. 1989 yılında “Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı” (SSYB) yerine “Sağlık Bakanlığı” (SB) denilmeye başlanması bu dönemde gerçekleşmiştir. Bu düzenlemelere göre Sağlık Bakanlığı birinci ve ikinci basamak sağlık hizmetleri vermekten sorumlu temel kuruluştur. Birinci basamak hizmetler Bakanlık tarafından sağlık ocakları, sağlık evleri, ana ve çocuk sağlığı ve aile planlaması merkezleri, verem savaş dispanserleri, sıtma merkezleri, kanser savaş aracılığıyla sağlanırken; ikinci ve üçüncü basamak hizmetler diğer kamu kuruluşları, dernek, vakıf ve özel kişilerle birlikte SB tarafından verilir. Ayrıca SB merkezi düzeyde sağlık hizmetleri ile ilgili genel politikaları belirlemekten sorumludur. SB’nin Ankara merkez dışındaki taşra örgütlenmesinde ise yönetsel olarak ilin en yüksek yöneticisi olarak valiye, teknik olarak ise SB’ ye bağlı olarak görev yapan İl Sağlık Müdürlükleri vardır. Bu yüzden bakanlık il sağlık müdürlerini, valinin onayıyla atamak zorundadır.

Bilindiği üzere ülkede gerek gençleri gerekse işçileri direnişe sevk eden sosyal olayları önlemek için işverenlerin de desteğini alan askerlerin 12 Eylül 1980’deki müdahalesinin hemen ardından çıkarılan ve tarihe 24 Ocak Kararları olarak geçen ekonomi kadar sağlığın da liberalleşmesini hedefleyen politik kararlar alınmıştır. Akdur (1999) tarafından “Aktif Özelleştirme denilen bu dönemde sağlık ve sosyal güvenlik, kamunun sorumluluğundan çıkarılarak piyasanın insafına terk edilmiştir. Öyle ki 1982 Anayasasında “insan haklarına dayalı devlet” tanımı da değiştirilerek “insan haklarına saygılı devlet” haline dönüştürülmüş; sağlık devlet görevi olmaktan çıkarılmıştır. Bunun yerine devletin sağlık hizmetlerini gözeteceği ve düzenleyeceği maddeleri yazılmıştır. Böylelikle 1982 Anayasasında daha önce 1950 ve 1970’lerde başlayan sağlıkta özel sektörün yer alması görüşüne resmen değinilmiştir. Sağlık hizmetlerine erişimde eşitliği sağlamak görüşünden hareketle, özel sağlık kuruluşlarının hizmet

vermesi ve kamu ile rekabet etmeleri hedeflenmiştir (Berman ve Tatar, 2004). Bu dönemde de özellikle 1987’de Genel Sağlık Sigortasına geçilme girişimleri olmuşsa da gerçekleştirilememiştir. Aynı yıl “Sağlık Hizmetleri Temel Yasası” çıkarılmışsa da gerekli düzenlemeler yapılamadığı için fazlaca uygulanamamıştır. Daha sonra Anayasa Mahkemesi tarafından birçok maddesi iptal edilen bu yasanın temel amaçlarından bazıları şunlardır (Soyer,2000):

- a) Kamu kurum ve kuruluşlarına ait sağlık kuruluşları veya sağlık işletmelerinde her türlü hizmetin fiyatlandırılması
- b) Kamu sağlık kuruluşlarının kamu tüzel kişiliğine sahip işletmelere dönüştürülmesi
- c) Sözleşmeli yabancı uyruklu personel çalıştırılmasının önünün açılması
- d) Sağlık işletmelerinde görevli olan ve mesleklerini serbest icra etmeyen hekimlerin mesai dışında kuruluşa özel teşhis ve tedavi yapabilmesi. Bu madde özellikle üniversitelerin eğitim hastanelerinde öğretim üyelerinin çalışmaya devamını teşvik amaçlı olarak geniş çaplı uygulanmıştır.

Bu dönemde Türk Tabipler Birliği (TTB) dört yıl kapalı kalmıştır. Ayrıca üyelik sadece özel muayenehane hekimlerine zorunlu hale getirilerek birliğin etkisizleştirilmeye çalışıldığı açıktır.

Bu dönemin ikiye ayırarak, başlangıç yıllarını özellikle de 1980-1989 arasını “Sermeyenin Karşı Saldırısı ve Sağlıkta Metalaşma”; ve 1989-2002 yıllarını ise “Uluslararası Finans Kapitalin Gölgesinde Sağlık Reformları” olarak değerlendirenler bulunmaktadır (Ulutaş,2011). Önemli olan bu dönemde Altıncı Kalkınma Planı (1990-1994) ile paralellik içinde sağlık hizmetlerinin “rasyonalizasyonu” adı altında sağlık kuruluşlarının özelleştirilmesi hedefinin açıkça ortaya konmuş olmasıdır. Bu dönemde uluslararası teşvik ve zorlama ile alternatif yeni politikalar seslendirilmeye başlamıştır. Örneğin,1992’de yapılan Ulusal Sağlık Kongresi ile 1993’de düzenlenen İkinci Ulusal Sağlık Kongresinden ülke çapında yeni sağlık politikaları çıkmıştır. Özellikle sağlık hizmetlerinin yeniden yapılandırılması bağlamında hastanelerin özelleştirilmesine ve özzerkleştirilmesine yönelik kararlar hep bu kongrelerde alınmıştır.

Uluslararası finans örgütleri (IMF ve Dünya Bankası) tarafından tüm iktidarlara dayatılan reçeteler, sağlıkta reform iddiası ile sağlık hizmetlerini kamunun sorumluluğundan alarak özelleştirmeyi hedeflemekteydi. Neo-liberal politikalar gereği 1994 den itibaren uluslararası kuruluşların denetimine giren Türkiye ekonomisi, IMF ile “stand by” denilen anlaşmalar imzalamaktaydı. Bu anlaşmalar “acı reçete” olarak metaforik bir biçimde topluma anlatılırken esas büyük darbe sağlık alanında yaşanmış, iki büyük hastane (Ankara’da Yüksek İhtisas ve İstanbul’da Koşuyolu hastaneleri) 5 Nisan 1994 Kararları çerçevesinde birer işletmeye dönüştürülerek, Türkiye’de sağlık hizmetlerinin doğrudan özelleştirilmesinin ilk somut örneği verilmiştir (Soyer,2003).

Beşinci dönemde “Ulusal Sağlık Dokumanı “ olarak yayınlanan maddelerin, bundan 20 yıl sonra büyük ölçüde gerçekleştiği açıktır. “Yeşil Kart” ve “Aile Hekimliği” kavramlarını da içermesi açısından söz konusu dokuman son derece önemlidir ve şu hedefleri içermektedir:

- a) Herhangi bir sağlık güvencesine sahip olmayan nüfusun genel sağlık güvencesine alınması (Bu dönemde birinci basamak hizmetlerinde eşitlik ve ücretsiz hizmet modelini hayata geçirmek iddiasıyla 1992 yılında “Yeşil Kart” uygulaması başlatılmıştır).
- b) Birinci basamak hizmetler için kentsel alanlarda kişi başına ödeme ilkesini benimseyen “Aile Hekimliği” (Sağlık Ocaklarının kaldırılarak yerine muayenehane temeline dayanan sistemin yerleştirilmesidir).
- c) Mevcut Hastanelerin büyük ölçüde finansal özerklik ile birlikte özerk bir yapıya kavuşması (Devlet hastanelerinin önce özerkleştirilmesi zamanla da özelleştirilmesidir).
- d) Hizmeti sunanlarla satın alanların birbirinden ayrılması ve hizmet sunucuların aynı havuzdaki kaynaklar için birbiri ile rekabet ettiği bir dahili piyasanın oluşturulması (Genel Sağlık Sigortası üzerine oturtulmuş, özel sigortacılık ve cepten ödeme).

Altıncı dönem (2000 ve sonrası)

Bu döneme damgasını vuran hiç kuşkusuz Sağlık Bakanlığının 2003’de yayınladığı “Sağlıkta Dönüşüm Programı” (SDP) ile “Kürek Çeken Değil, Dümen Tutan Bakanlık” (Ulutaş,2011) şeklinde tanımlanan bir duruma gerilemiş olmasıdır. Tamamen serbest piyasa mantığıyla sağlık hizmetlerini metalaştırarak sağlık hizmet kuruluşlarını kar amaçlı işletmeye dönüştüren Sağlık Bakanlığı (2003) tarafından halkın sağlık düzeyini yükseltmek iddiası ile Dünya Bankası desteği ile hazırlanan ve ilk bakışta son derece cazip görünen SDP’ nin temel ilkeleri şunlardır (Akdağ,2007) :

- a) Sürdürülebilirlik (Sistemin bünyeye uygun olması; kendini beslemesi ve devam ettirebilmesi)
- b) Sürekli kalite gelişimi (Geri bildirimlerle sürekli daha iyiyi arama, hatalardan öğrenme)
- c) Katılımcılık (Kaynak birliğini sağlamak üzere tüm paydaların görüş ve önerilerinin alınması)
- d) Uzlaşmacılık (Çatışma yerine uyumlu çalışma için ortak noktaları arama)
- e) Gönüllülük (Hizmet alan ve veren kesimlerin zorunluluk yerine isteyerek sistemde yer alması)
- f) Güçler Ayrılığı (Sağlık hizmetlerinin finansman, denetim ve hizmet birimlerinin birbirinden ayrılması)
- g) Desantralizasyon (Yönetmel ve parasal bakımdan bağımsız birimler kendi kararlarını daha hızlı ve uygun olarak verecekler)
- h) Hizmette rekabet (Sağlığın tekel olmaktan çıkarılması, kaliteli ve verimli çalışma ortamı yaratılması)

Sağlıkta Dönüşüm Programının bileşenleri aşağıda sıralanmıştır (Akdağ,2007):

- a) **Sağlık Bakanlığı:** Planlama ve denetlemeden sorumlu stratejik bir örgüt olarak sağlık hizmetlerinin tek elden daha etkin bir biçimde yürütülmesini sağlayacaktır. Öncelik birinci

basamak/ koruyucu hizmetlere verilirken, kalitenin izlenmesi, kuruluşların akreditasyonu, uzmanlara lisans verilmesi v.b. sorumlulukları da yerine getirecektir.

- b) Genel Sağlık Sigortası:** SSK, Emekli Sandığı ve BAĞ-KUR gibi ayrı kuruluşlarca sunulan hizmeti aynı çatı altında toplayan Genel Sağlık Sigortası, programın vatandaşlardan ödeme gücü oranında katkıda bulunmalarını öngörmektedir.
- c) Yaygın, erişimi kolay ve güler yüzlü sağlık sistemi.
- d) Bilgi ve beceri ile donanmış, yüksek motivasyonla çalışan sağlık insan gücü.
- e) Sistemi destekleyecek eğitim ve bilim kuruluşları.
- f) Nitelikli ve etkili sağlık hizmetleri için kalite ve akreditasyon.
- g) Akılcı ilaç ve malzeme yönetiminde kurumsal yapılanma
- h) Karar sürecinde etkili bilgiye erişim: Sağlık Bilgi Sistemi
- i) Söz konusu bileşenlerin hepsinin çok önemli olduğu açıktır. Özellikle bilgi çağında sağlık bilgi sisteminin önemi büyüktür. Sağlık Bakanlığının satın aldığı gelişmiş bilgisayar programlarının daha etkili hizmet sunmak amacıyla görsel medyada yer alması kamuoyunu bilgilendirme olduğu kadar etkileme amacı da taşımaktadır. Ancak en yaygın şekilde halka dokunan hizmet Aile Hekimliği ve 2012’de sona eren Yeşil Kart’tır.

GENEL SAĞLIK SİGORTASI

1946 yılından beri çıkarılmaya çalışan “Genel Sağlık Sigortası” (GSS) yasası 2008’de yürürlüğe girmiştir. Ancak yine ilk başlangıç hedeflerinden çok uzakta tamamen özel sigortacılık temelinde bir sistem getirildiği için eleştirilmiştir. Çünkü sigortanın kapsadığı temel teminat paketi daraltılmış ve cepten ödemeler arttırılmıştır. Cepten ödeme gerektirmesi yoksulların yine sağlık hizmetine erişememesi ile sonuçlanmıştır. Kaldı ki kayıt dışı çalışanların çok yüksek oranlara ulaştığı ülkemizde prim ödeyerek çalışan sayısı çok sınırlı olduğundan, oranı %12’ye varan sigorta primlerinin ödenmesi

mümkün olamamaktadır. Sadece en yoksul olup “asgari ücretin üçte birinden daha az geliri olanların” primlerinin devlet tarafından ödenmesi söz konusudur (Yenimahalleli-Yaşar, 2008). Bu da aslında devlet yardımlarına bağımlı vatandaş sayısını arttırarak ekonomiye olumsuz etki yapmakla birlikte siyasal iktidarlara olumlu yansıdığından sürdürülmektedir. Öte yandan çalıştığı halde prim borcu olanların GSS’den yararlanması mümkün değildir. Bu da adaletsizlik yarattığı için eleştirilmek zorundadır.

5510 sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu, yürürlüğe girdiği 01.10.2008 tarihinde, mevcut SSK, Bağ-Kur ve Emekli Sandığı sigortalılarını; 15.01.2010 tarihi itibariyle de kamuda çalışanlarını kapsamına alırken; 1992 yılından beri uygulanan Yeşil Kart sistemine de 1 Ocak 2012’de son verilmiştir.

1995 yılında 1.7 milyon kişi yeşil kart sahibiyken, bu sayının 2010 yılında 10 milyonu aşması tüm iktidarların sağlık aracılığıyla oy devşirmeye çalıştıklarının göstergesidir. Çünkü iktidarlar, tüm vatandaşların vergisiyle toplanan paralarla istihdam yaratıcı yatırımlar yapmak yerine kendine bağımlı nüfus yaratma politikasını tercih etmektedirler. Öte yandan yoksulların tam tespit edilememesi nedeniyle kötüye kullanımlar da artmıştır. Bu nedenle çok sayıda Yeşil Kart iptal edilmiştir. Genel Sağlık Sigortası’nda yapılan düzenlemeler çerçevesinde, aslında 1 Ekim 2010’da kaldırılması öngörülen Yeşil Kart, genel seçim sonrasında ve 1 Ocak 2012 tarihine ertelenmiştir. Nitekim En son, büyük bir grup olan yeşil kartlıların 01.01.2012 tarihi itibariyle Genel Sağlık Sigortası (GSS) kapsamına alınmasıyla, kapsam dışı kalanların sayısı oldukça azalmıştır. Ayrıca 2013’de özel banka ve oda sandıklarının da Sosyal Güvenlik Kurumuna (SGK) devredilmesi öngörülmüştür.

Yeşil kart sahiplerinin bilgileri, olduğu gibi SGK veri tabanına aktarılmıştır. Böylelikle 01.01.2012 tarihi itibariyle GSS’li olan yeşil kart alan vatandaşların, yeşil kart vizeleri doluncaya kadar herhangi bir işlem yapmalarına gerek olmaksızın yeşil kart sağlık hizmetlerinden yararlanmaları mümkün kılınmıştır.

AİLE HEKİMLİĞİ

SDP ile birlikte 2004 yılında çıkarılan 5238 sayılı “Aile Hekimliği Pilot Uygulaması Hakkında Yasa” ile bazı illerde uygulanmaya başlamıştır. Bu uygulama başlangıçtan itibaren çeşitli nedenlerle eleştirilmiştir. Bu eleştirilerin başında kuşkusuz sağlığın metalaşması gelmektedir. Çünkü uygulama ile SSK ya bağlı 148 hastane ve 370 sağlık tesisi ve 56.000 sağlık personeli Sağlık Bakanlığına devir edilmiştir. Bir tür “Ver Kurtul” (Fişek,2004) mantığı ile “Sosyal Güvenlik Kurumu” (SGK) kurularak tüm sağlık hizmetleri tek bir şemsiye altında toplanmıştır. Aslında bu birleştirmenin özlenen bir şey olmasına rağmen, sağlık hizmetinin kamu hizmeti olmaktan çıkarılıp özelleştirilmesini desteklemek üzere gerçekleştirilmesi eleştirilmek zorundadır. Çünkü sağlığın serbest piyasanın acımasız koşullarına terk edilmesi, piyasada alınıp-satılan bir hizmet haline dönüşmesi, yani metalaşmasının önü tamamen açılmış olmaktadır.

Temel sağlık hizmetlerinin önemli bir ayağı da Aile Hekimliğidir. Daha doğrusu temel sağlık hizmetlerini güçlendirmek için aile hekimliği tasarlanmıştır. Amaç devletin sorumluluğu vatandaşla paylaşmasıdır. Bireylerin kendi seçecekleri doktorlar tarafından sağlık hizmeti alabilmeleri ve dolayısıyla daha sıkı ve iyi bir doktor hasta ilişkisi sağlanacağı temel savlardır. Aile Hekimliği sistemine Türkiye’de 2004 yılında ilk pilot bölge olan Düzce’de başlanmış ve zamanla tüm Türkiye’ye yayılmıştır. Bu sistemin sosyalleştirilmiş sağlık hizmetleri ile pek çok benzer yönü olmakla birlikte, aralarındaki en temel fark, nüfusa göre ekip halinde çok amaçlı hizmet vermektir. Hatırlanacağı üzere sağlık ocaklarında hekim, hemşire, ebe, sağlık memuru, tıbbi sekreter ve şoför kadroları bulunmakta iken adından da anlaşılacağı üzere aile hekimliği tamamen hekim üzerine oturtulmuştur. Bu sistemde temel olarak birinci basamak sağlık hizmetinin sunulması hedeflenmiştir. Etkili ve kaliteli sevk zincirinin oluşmasında hastanın seçtiği ve güvendiği bir hekimden birinci basamak hizmeti alması kuşkusuz önemlidir. Aile hekimliği sistemini desteklemek üzere ayrıca Toplum Sağlığı Merkezleri oluşturulmuştur. Bu merkezlerde koruyucu sağlık hizmetlerini etkin bir şekilde vermek üzere “halk sağlığı” uzmanlarının istihdamı oldukça önemlidir. Kişilerin yararlanabilmek için aile hekimlerine kayıt yaptırmaları gereklidir. Ortalama 3500 kişiye bir aile hekimi düşmektedir.

Aile hekimleri tam gün çalışmaktadırlar ve aile hekimliği uzmanlık derecesine sahiptirler. Başlangıçtaki pilot uygulamada sağlık bakanlığı personeli kamudaki memur kadrolarını koruyarak bu göreve atanmışlardır. Sistemin özünde aile hekimlerinin valiliklerle sözleşmeli elaman olmaları vardır ve bu aslında birinci basamak sağlık hizmetlerinden büyük ölçüde devletin çekilmesi anlamına gelmektedir. Öte yandan sözleşme ile çalıştırılan hekimlerin iş güvenceli istihdamı sona ermiş bulunmaktadır.

Aslında sistemin işleyişi, hekimlerin iş yükü fazlalığı ve düşük kalite hizmet sorunları yüzünden toplumda yeni sorun kaynağı olmaya başlamıştır. En son 2015 Haziran ayında aile hekimleri acillerde gece nöbeti tutma ve hafta sonu çalışma zorunluluğu getirilmesine tepki göstermişlerdir. Öte yandan kayıtlı hasta sayısı iki aydan uzun süre 1000’in altına düşen aile hekiminin uyarıya gerek duyulmadan sözleşmesinin fesih edilerek yerine sıradaki başka bir hekimin atanması da birçok durumda suiistimale açıktır. Çünkü halkın kabul etmemesi ve hizmet talep etmemesinin sebebi her zaman hekim olmayabilir. Nüfusun kompozisyonu kadar bölgenin konumu da aile hekimine başvuruları olumlu veya olumsuz etkileyebilir. Örneğin yaşlı ve yerleşik nüfus bölgelerinde kronik hastalıklar nedeniyle aile hekimine başvuru daha fazla olabilir. Buna karşılık genç ve aktif nüfusun yoğun olduğu yerlerde çalışanlar başka merkezlerden hizmet alma şanslarını kullanabilirler.

Aile hekimliği sisteminde yer alan diğer bir pozisyon ise, “Aile Sağlığı Elemanı” olmaktır. Ebe, hemşire ve sağlık memurları aile sağlığı pozisyonuna sözleşmeli olarak atanmakta ve hekimin astı konumunda çalışmaktadırlar. Bu hekimin işveren veya patron olarak aile sağlığı elemanlarına iş vermesi durumu kuşkusuz eleştiriye açıktır (Hamzaoğlu ve Yavuz, 2006). Çünkü sağlık ocaklarında hemşire, ebe, sağlık memuru, tıbbi sekreter ekip halinde çalışırken de hekimin işbölümü ve hiyerarşide üst olma konumu vardı ve fakat tüm çalışanlar memur olarak iş güvencesine sahip idiler. İşte hekimin ve sağlık elemanlarının hepsinin sözleşmeli çalışması sağlığın piyasalaşması yani sağlık hizmetlerinin piyasada alınıp satılmasıdır. Bu durum hekimler ve diğer personel ne kadar idealist olurlarsa olsunlar kendi çıkarlarını korumak için hastalara insan yerine müşteri olarak bakmak ve geleceklerini riske atmamak için çeşitli mekanizmalara ister istemez başvurmak demektir.

Öte yandan, halk sağlığı ve aile hekimlik uzmanlık alanları arasında rekabet olması da eleştiriye açıktır. Çünkü birinci basamak koruyucu sağlık hizmetlerinde de ikinci basamak tedavi hizmetlerinde olduğu gibi uzmanlıklar arası rekabetin hizmette verimliliği düşürme riski bulunmaktadır (Aydın, 2007). Sonuç olarak devletin sağlık hizmetlerini kamusal bir sorumluluk olarak gördüğü sağlık ocağı sisteminden aile hekimliğine geçiş, aslında piyasa mantığı ile yeni bir sağlık hizmet örgütlenmesidir. Hizmetler hemen hemen aynı kalırken hizmet verilmiş biçimi özelleştirilerek değiştirilmiş olmaktadır.

TOPLAM KALİTE UYGULAMALARI

2000’li yıllar Türkiye’de sağlık alanında sağlığın piyasalaşmasının ve hastaların müşteri olarak görülmesinin önemli işaretlerinin yaşandığı yıllar olarak tarihe geçmiştir. Bunlardan biri de hastaneleri işletme, hastaları da müşteri olarak gören zihniyetin hasta memnuniyetini ölçmesidir. Bu amaçla sağlık Bakanlığı 2001 yılında “Yataklı Tedavi Kurumları Kalite Yönetimi Hizmet Yönergesi” çıkarmıştır (Dinçer,2005). Sağlık kuruluşlarının gelir-gider dengeleri bir işletme gibi izlenmeye başlanırken teşhis ve tedaviden çok görünüşteki kolaylıklar örneğin telefonla randevu gibi uygulamalar başlatılmıştır. Hızlı hizmete erişim ise, sağlık hizmetine talebi ikiden dörde çıkararak yüzde yüz arttırırken, aynı derecede iyileştirilmeyen alt yapı ve yetersiz hekim sayısı yüzünden bazı kuruluşlarda başta şiddet olmak üzere istenmeyen olayların yaşanmasına yol açmıştır. Sağlıkta “Performans Sistemi” (PS) olarak kısaca anılan uygulamalar çok boyutlu etkileri nedeniyle sosyolojik açıdan son derece önemlidir.

Sağlık Bakanlığı hastanelerde hizmet kalitesini ölçebilmek için bazı çalışmalar sonucunda, 2005 yılında “Hizmet Kalite Standartları Ölçeği” geliştirmiş ve 2009 yılından itibaren kamu hastaneleri hizmet kalite standartları açısından yılda iki kez değerlendirmeye alınmıştır.

Konumuz açısından önemli dönüm noktası 2007 yılında Sağlık Bakanlığı tarafından çıkarılan “Sağlık Bakanlığı Yataklı Tedavi Kurumları Kurumsal Kaliteyi Geliştirme ve Performans Değerlendirme Yönergesi” ve bu değerlendirmelerde esas alınan dört katsayıdır (Ulutaş,2011):

- a) **Muayeneye Erişim Katsayısı:** Bu katsayı, kurumlarda poliklinik hizmetlerinde aktif olarak kullanılan ve her hekim için ayrı döşenen oda sayısı ile aktif olarak kullanılan dış ünite sayısı

toplamının hekim sayısına bölünmesi ile hesaplanır. Bundan amaç 2004 yılından itibaren uygulamaya konulan hastaların rekabet ortamında serbestçe hekim seçmelerinin ortamını hazırlamaktır.

- b) Kurum Alt-yapı ve Süreç Değerlendirme Ölçütleri Katsayısı:** Burada amaç hastanelerin alt yapılarını iyileştirmektir. Bu amaçla hastanenin bulunduğu ilin performans koordinatörlüğü tarafından her yıl “Değerlendirme Formu” doldurulur. İl çapındaki değerlendirmelerde kurumun aldığı puan onun alt-yapı açısından konumunu gösterir. Uluslararası bir standart olan JCI temelinde, kuruluşun, danışma ve hasta bekleme bölümleri, laboratuvar tetkik süreçleri değerlendirilmektedir. Ancak teşhis ve tedavi süreçlerinden memnuniyeti belirlerken bu alt yapı değerlendirmelerinin göz önüne alınmaması eleştiri konusudur. Hasta memnuniyetini belirleyici güce sahip olmasına rağmen performans değerlendirmelerinde göz önünde bulundurulmaması yine belirli bir mantığın, piyasa işleyiş mekanizmalarının gereğidir. Çünkü alt-yapının iyileştirilmesinin maliyeti çok yüksek iken, personelin cezalandırılması veya ödüllendirilmesi çok daha kolaydır.
- c) Kurum Verimlilik Katsayısı:** Bu katsayı temelde yatakların doluluk oranı ve hastaların ortalama yatma gün sayısı ile belirlenmektedir.
- d) Hasta ve Hasta Yakınları Memnuniyet Anket Katsayısı:** Sosyologların da katkılarıyla hazırlanan ve 2007’den bu yana uygulanan, memnuniyet anketinde hekim muayenesi, diğer sağlık görevlilerin ilgisi, polikliniklerdeki muayeneler, teşhis ve tedavi hakkında bilgilendirme ve son olarak genel memnuniyet değerlendirmesi ve cinsiyet, yaş, eğitim, meslek gibi demografik sorular yer almaktadır.

Aşağıda hekim muayenesinden memnuniyeti ölçmek için hazırlanan soruları yer almaktadır. Bu soruların daha çok zaman/süre ve iletişim odaklı olduğu anlaşılmaktadır. Daha az bekleyerek daha fazla hekimle birlikte olmak çok yüksek puanlarla değerlendirilmektedir. Ancak her sağlık kuruluşunda aynı performansın gösterilmesini mümkün görünmemektedir. Örneğin bir mesai gününde 140 hasta bakan

bir poliklinikteki hekimin hastalarla iletişim kurmaya ne vakti ne de gücü kalmadığı yapılan araştırmalarla ortaya konmuştur (Kasapoğlu, 2015).

- a) Hastaneye geldikten sonra muayene olmak için bürokratik işlemlere (hasta kabul ve kayıt) harcadığınız toplam süre ne kadardı?
- b) Hekimin sizi muayene süresi ne kadardı?
- c) Hekim şikâyetlerinizi dinleyip, hastalığınızla ilgili sorularınıza anlayacağınız şekilde cevap verdi mi?
- d) Aynı rahatsızlıktan dolayı başka bir hekime muayene olmayı düşünür müsünüz?
- e) Hekimler ve hemşireler size karşı için yeterince ilgili ve nazik miydi?

Tarihsel açıdan bakıldığında hasta hakları ile ilgili düzenlemelerin daha eski tarihlere kadar gittiği görülmektedir. Nitekim Sağlık Bakanlığı 1998 yılında “Hasta Hakları Yönetmeliği” çıkarmıştır. Bu yönetmelik maddeleri 2003’de “Sağlık tesislerinde Hasta Hakları ve Uygulamalarına İlişkin Yönerge” ile yenilenmiştir. Bu yeni yönergenin getirdiği en önemli katkı sağlık kuruluşlarında “Hasta Hakları Birimleri ve Kurullarının” oluşturulmasıdır. Bu yaklaşımın sosyolojik açıdan önemi, örgüt odaklı hizmet sunumunda “hasta odaklı” ya da hasta merkezli hizmete doğru bir dönüşümü hedeflemesidir (Tengilimioğlu v.d. 2010). Ancak bu durum yani hasta yönelimli yaklaşım da hastanın bir müşteri gibi görülerek, kar ve piyasa koşullarında hizmetin fiyatlandırılmasına aracılık etme amaçlı olduğu için eleştirilmelidir (Ulutaş,2011).

Öte yandan sermaye birikim rejiminin esnek olmasına bağlı olarak hekim dışındaki sağlık personelinin de sözleşmeli ve esnek istihdamı söz konusudur. Ancak onların durumu hak ihlaline daha fazla uğradıkları için daha da vahimdir. Çünkü başlangıçta yemek, temizlik ve güvenlik hizmetlerinde taşeronlaşma söz konusu iken daha sonra hastane temizlik ihalelerine hemşireler ve teknisyenler de dâhil edilmiştir. Üniversite hastanelerinde bile hemşireler, radyoloji ve laboratuvar teknisyenleri, hasta

bakıcılar taşeron işçi olarak istihdam edilmeye başlamıştır. Sertlek (2008) tarafından yapılan bir inceleme kadrolu ve kadrosuz yani taşeron işçi olarak çalışanlar arasında farklı statülerde ve dolayısıyla haklardan kaynaklı çatışma olduğu, kadroluların taşeron işçilerden her zaman daha iyi koşullarda olduğu ortaya konmuştur. Örneğin kadrolular en fazla haftada 40 saat çalışırken taşeron yani sözleşmeli geçici işçiler 45 saat çalışmaktadır. Bu durumun sağlık çalışanları arasında “parçalanma” yarattığı önemli tespitler arasındadır. Nitekim bu düzen iş barışını bozmakta, aralarında dayanışmayan işçiler birbirlerini suçlamaktadır (Acar,2010). 2004 yılında “Sağlık ve Yardımcı Sağlık Personeli Tarafından Yerine Getirilmesi Gereken Hizmetleri Satın Alma Yoluyla Gördürülmesine İlişkin Esas ve Usuller” hakkında kanun, bedeli döner sermayeden ödenerek sağlık hizmeti satın alınmasına olanak tanımıştır.

Bu kanun Türk Tabipler Birliği tarafından Danıştay’a yürütmenin durdurulması amacıyla dava edilmiştir. Daha sonra Danıştay’ın Anayasaya aykırılık olduğu için konuyu Anayasa Mahkemesine götürmesine rağmen, yüksek mahkeme sağlık hizmetlerinin sadece memurlar tarafından görülmesi zorunlu bir hizmet olmadığı ve özel hukuk sözleşmesiyle üçüncü kişiler yaptırılabilceği kararı verdiği için halen yürürlüktedir. Temmuz 2015’deki dersanelerin kapatılmasını reddeden kararında olduğu gibi Anayasa Mahkemesi sağlığı da tıpkı eğitim gibi, özel sektörün kazanç, rekabet ve büyüme dinamiklerinden yarar sağlayacak türde hizmetlerden saymıştır.

Toplam Kalite ve dolayısıyla performans sisteminin çok yönlü etkilerinden biri de ücretler üzerinde oynadığı roldür. Aslında 1989’dan itibaren tedavi kuruluşlarının döner sermaye kazançlarının %50 sinin çalışanlara ek ücret olarak dağıtılması söz konusudur. Ancak 2003 yılında 10 hastanede pilot olarak başlayan ve 2004’de ülkeye yaygınlaşan uygulamanın getirdiği yenilik birinci basamak sağlık hizmetlerinde çalışanlara da ek ücret ödenmesidir. Sağlık Bakanlığı çeşitli cetveller aracılığıyla tüm hizmetleri puanlayarak fiyatlandırmıştır. Örneğin acil ve normal poliklinik muayene ücreti 21 puan; apse (iltihap) drenajı (akıtma) işlemi 150 puandır. Buna karşılık serum takılması (IV, IM enjeksiyonları) sıfır puandır. Tüm bu puanlamaların çeşitli açılardan yorumlanması mümkündür.

- a) **Gerekli olmayan işlemlerin yapılması:** Uygulayıcılar yüksek puanlı işlemleri tercih ederek bireysel ve toplam performansı yükseltmek eğilimine girebilirler. Örneğin SSK ve Devlet Hastanelerinde 2002’de 600.000 den daha az ameliyat yapılırken bu sayı 2008 de bir buçuk milyona ulaşmıştır (S.B., 2008).
- b) **Hizmet kalitesini düşmesi:** Performans değerlendirmede hastanede yatma gün sayısı maliyeti etkilediğinden, hastalar daha az süre ile yatırılmaya başlanmıştır. Diğer bir ifade ile “hasta devri” de denilen, daha çok kişiye hizmet vermek için, yatma gün sayısı Türkiye genlinde 2003’de dört iken 2013’de ikiye gerilemiştir (S.B., 2014).
- c) **İş barışını bozma:** Serum takma, mayi enjeksiyonunun sıfır puan olması ve hekim dışındaki personel tarafından verilen bu hizmetlerin performans ve dolayısıyla ücretlendirmede göz ardı edilmesidir. Bu durum hekim ve hekim dışı personelin bir ekip halinde sunduğu hizmette iş barışına önemli tehdittir.
- d) **Kurum içi ve kurumsal arası rekabetin etkileri:** TTB Etik Kurulu tarafından 2009 yılında yapılan bir araştırmaya katılanlara göre, rekabetin hem çalışanlar arasında (%81.1) hem de klinikler arasında (%69.3) eskiye göre çok artmasına karşın mesleki dayanışma oldukça azalmıştır (%56.1). TTB araştırması aynı zamanda katılımcıların %96 gibi çok yüksek bir oranda performansa dayalı ücretlendirme sisteminin dürüst çalışmayı azalttığı yönünde görüş belirttiğini ortaya koyarak, sağlık gibi insanı doğrudan ilgilendiren bir alanda etik ihlallerinin yaşandığını gözler önüne sermiş bulunmaktadır. Ulutaş (2011) tarafından bu uygulamaların hastane yöneticilerini karlarını en yüksek düzeye çıkartmaya çalışan işletmecilere dönüştürdüğü saptaması ile birlikte düşünüldüğünde, sağlığın kapitalist serbest piyasa mantığının acımasız çarklarına teslim edilmesi sürecine Türkiye’nin de uluslararası baskılar ve buna boyun eğen iktidarların politikalarıyla girdiğini bize göstermektedir. Navarro’nun (1976) bu süreci Güney Amerika’da bundan 40 yıl önce “Sağlığın Gaspi” olarak adlandırdığını ve küreselleşmenin

etkisiyle bu uygulamaların tüm ülkelere yayıldığını hatırlamakta yarar vardır (Kasapoğlu,1999;2001).

Aslında performans sisteminin çalışanlar arasında bir tür denetim mekanizması olarak işlev gördüğünü söylemek mümkündür. Çünkü klinik şeflerinin ücretleri keniğin genel ortalama puanından etkilenmektedir. Bu durumda şeflerin klinikte daha fazla işlem yapılarak puanın yükseltilmesi için diğer hekimlere baskı yapması kaçınılmaz olabilmektedir. Ancak tüm olumsuz yanlarına rağmen performansa dayalı ücretlendirme yönetici ve yönetici olmayan tüm hekimlerin ücretlerinde önemli artışlar sağlamıştır. Bu yüzden bazı hekimlerin bireysel ekonomik çıkarları doğrultusunda performans sistemine destek çıktıkları gözlenmiştir (Zencir, 2009).Öte yandan performansa dayalı ücretlendirmenin hekim dışı sağlık personeline yansımadaki adaletsizlikler onları rahatsız etmektedir. Weber’in (1947) terminolojisi ile ifade etmek gerekirse, burada hekimlerin sisteme entegrasyonunda büyük ölçüde onayları alınırken ve uygulanan güç meşrulaşırken (legitimate power); hekim dışı personel için artık zorlama (force) söz konusudur. Çünkü hekimlerin daha fazla ücret almalarına yol açan işlem sayısında doğrudan artış sağlayan yardımcı sağlık personelinin rızasına başvurulmamaktadır.

Sağlıkta Dönüşümün Hekimlik Mesleğine Etkileri

Ekonomik ücret iyileşmesi dışında sağlıktaki dönüşümün hekimler üzerinde sosyolojik açıdan önemli etkileri söz konusudur (Bkz. Şekil 1). Bunların başında aşırı uzmanlaşma ve buna bağlı olarak vasıfsızlaşma, işçileşme/proleterleşme, bürokratikleşme ve ileri teknoloji gelmektedir (Ulutaş 2011).

Aşırı uzmanlaşma:

Sosyolojinin kurucularından biri olarak Durkheim’in (1928) modern toplumda işbölümü ve uzmanlaşmanın dayanışma yarattığı düşüncesi uzmanlaşmaya olumlu bakılmasının gerekçelerinden biri olmuştur. Ancak aşırı uzmanlaşmanın metaforik anlatımla orman yerine ağaçlarla ilgilenmenin o bilim dalı veya mesleği güçsüzeleştirdiği tartışmalarıyla birlikte eleştirilmeye de başlamıştır.

1900’lerin başında Amerika’da “Bilimsel Yöneticilik” anlayışı ile sanayide üretim artışı sağlamak üzere F. Taylor’un (1911;1947) geliştirdiği bir sistem, Ford araba fabrikalarında iş/görev en küçük parçalarına

kadar bölündükten sonra işçilere öğretilmek suretiyle uygulanmıştır. Taylorizm olarak literatüre geçen, Fordizm olarak da anılan bu yönetim anlayışı,1930’ ların Büyük Ekonomik Buhranından çıkmayı sağlayan üretim artışını Amerikan sanayisinde sağlamıştır. Moore’a göre (1945) Elton Mayo ve arkadaşlarının geliştirdiği İnsan İlişkileri okulu, çalışanlara odaklı ve daha insani görülerek tercih edilmeye başlamıştır. Çünkü Bilimsel Yönetim, başlangıçta üretimin artmasına yol açmasına rağmen daha sonra çalışanların, ürettikleri malın planlanmasından üretimine kadar tüm süreçte söz sahibi olamamalarının yol açtığı başta yabancılaşma olmak üzere önemli sorunlara ve en önemlisi uzun vadede verim düşüklüğüne yol açmıştır. Bu yüzden uzmanlaşma konusunun sağlıkta ilk nasıl ve hangi gerekçelerle başladığına bakmak gerekmektedir.

Tıpta uzmanlaşmaya yol açan faktörler olarak şunlar sayılabilir (Rosen,1944;Ulutaş,2011):

- a) **Patolojik anatomiye geçiş:** Tıp tarihçilerine göre, bilime destek anlamında toplumsal değerlerde değişmeye paralel olarak kadavralar üzerinde çalışma imkânı, önceki hastalık nedenleri hakkındaki düşüncelerin değişmesine yol açmıştır. Örneğin hastalık kaynakları olarak “vücut sıvıları” nın görülmesi yerine artık “organlardaki bozulmalar”, kadavra incelemeleri sonucunda daha önem kazanmıştır. Bilindiği üzere daha önce ölü bedenler üzerinde çalışmak Osmanlı döneminde olduğu gibi Batı’da da toplumsal değerlerle bağdaşmayan, halktan tepki alan uygulamalardı. Bilimsel çalışmalar ilerleyip, toplumlar daha liberalleştikçe anatomi dersleri de daha büyük ölçüde maketler yerine hakiki organlar üzerinde yapılmaya başlanmıştır. Ancak unutmamak gerekir ki, sağlıkta metalaşma ve piyasalaşma ile bağlantılı olarak tıpta uzmanlaşmanın belirleyici nedeni patolojik anatomiye geçiş değildir. Bu şekilde düşünmek sınırlı/yetersiz ve hatta yanlış olacağından “sağlığın ekonomi-politiği” ile tıptaki gelişmeleri birlikte düşünmek gereklidir. Aslında insanı bir bütün olarak görmek yerine onun tek tek organlarına yoğunlaşan ve insan bedenini “makine modeli” çerçevesinde ele alan yaklaşım sağlığın endüstrileşmesinin temel göstergesidir (Kasapoğlu,2001).

- b) Tıbbi teknolojilerin ortaya çıkması:** İleri teknolojilerin her alanda olduğu gibi sağlık alanında çok geniş biçimde uygulanması daha ayrıntılı organ incelemelerini mümkün kılınca kaçınılmaz olarak bazı yeni uzmanlık alanları ortaya çıkmıştır. Örneğin eskiden tek bir radyoloji alanı varken, MR (Manyetik Rezonans) ve Tomografi cihazları gelişince bunlarla ilgili ayrı ayrı uzmanlık alan ve klinikleri oluşmuştur. Öte yandan özel sağlık kuruluşlarının da bu ileri teknolojilere yatırım yaparak göz ve kalp alanında en çok rastlandığı üzere uzmanlık hastaneleri açtıkları gözlenmektedir. Tek bir organ üzerinde sürekli benzer işlemlerin yapılması hem maliyeti düşürmekte hem de tecrübeyi arttırarak başarıyı beraberinde getirmektedir. Özellikle göz hastaneleri ve kalp merkezleri tekelleşerek zincirler halinde tüm illerde hizmet pazarlamaktadırlar. Bu durum sağlığın karlı bir yatırım alanı olmasının da göstergesidir.
- c) Kentleşme:** Durkheim’in (1928) belirttiği gibi hızlı nüfus artışı ya da nüfus yoğunluğu iş bölümü ve uzmanlaşmayı arttırır. Konumuz açısından da kentler nüfusun yoğun olduğu yerleşim alanlarıdır. Yoğun nüfus kuşkusuz daha fazla hizmet talep edecek ve bunun karşılanması için yeni tip örgütlenmeye ihtiyaç duyulacaktır. Diğer bir ifade ile artan nüfus daha fazla hekimin kent merkezlerinde çalışması ve aralarında iş bölümü yaparak daha etkin hizmet sunmasına yol açmıştır.

Sağlık alanında uzmanlaşmanın özellikle hekimler açısından iki yönlü etkisinden söz etmek mümkündür. Uzman olmaları onlara statü ve gelir artışı sağlarken öte yandan diğer uzman ve sağlık çalışanlarına bağımlı hale getirmektedir. Çünkü önceki mit/efsane halindeki vazgeçilmez olarak algılanan güçleri, bütüncül tıp anlayışının yıkılarak parçalar üzerinde uzmanlaşma ile erozyona uğramıştır (Kasapoğlu,1999;2001). Günümüzde özellikle üniversite hastanelerinde ortopedi ve diş hekimliği alanları başta olmak üzere birçok alanda aşırı uzmanlaşma söz konusudur. Ortopedi içinde el ve bilek uzmanlıkları birbirinden ayrılmıştır. Aynı şekilde diş eti bakımı, kanal, dolgu, protez, röntgen bölümleri uzmanlaşarak farklı kliniklerde hizmet verirken, özel muayenehanesi olan bir diş hekimi tüm tedavileri yaparak veya gerektiğinde uzman getirterek çok daha fazla ücret talep edebilmektedir.

Aslında genel olarak bakıldığında uzmanlaşma bir hekimi vazgeçilmez ve biricik yaparken ve gelirlerini arttırırken, hasta yerine hastalık üzerinde uzmanlaşmalarının bir sonucu olarak genel bilgi ve beceri düzeyleri azalmaktadır. Onlar artık yakın alandaki diğer uzman hekimler ve diğer teknolojik destek sağlayan sağlık çalışanlarına bağımlıdırlar. Ayrıca psikolog ve psikiyatrist; fizik tedavi hekimi ve fizyoterapist olarak uzmanlaşan meslekler arası rekabetten de söz etmek mümkündür. Bu aşırı bölünmenin parçalanmaya yol açarak dayanışma yerine çatışma ile sonuçlandığı söylenebilir.

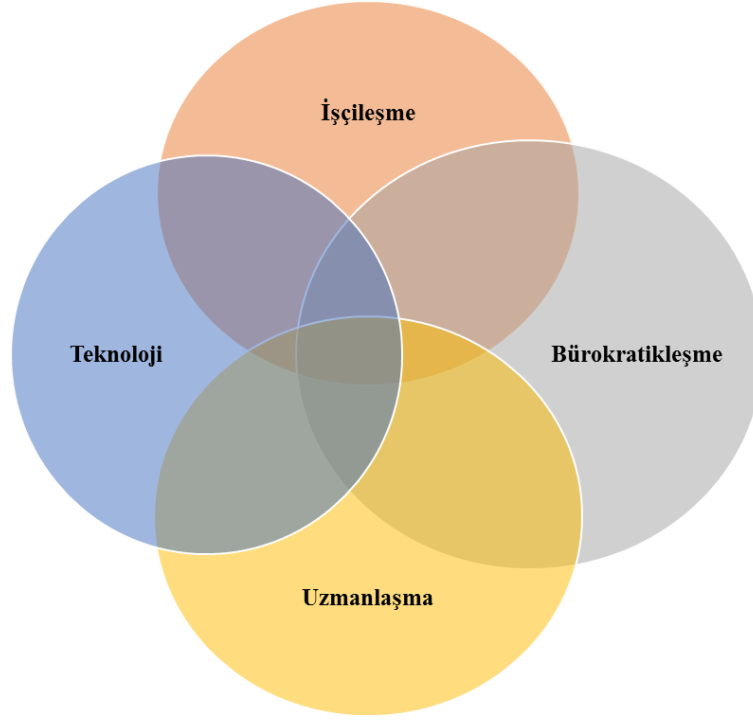
Statü değişimi olarak işçileşme:

Eskinin saygın ve güçlü mesleği olan hekimlikte neo-liberal politikalar sonucunda ortaya çıkan bazı önemli statü değişikliklerinden söz etmek mümkündür (Soyer,2009). Bunların en önemli göstergeleri şunlardır:

- a) **Kamu çalışanı oranında artış:** Hekimlerin sınıfsal dönüşüme uğradığı konusunda çok kapsamlı araştırmalar bulunmamakla birlikte hekimlerin büyük çoğunluğunun kamu hastanelerinde ücretli çalışmaya başlaması önemli ipuçları vermektedir. Nitekim Sağlık Bakanlığı verilerine göre, 2002’de kamuda çalışan hekimlerin %89’u yarı zamanlı çalışarak hem devlet güvencesi hem de özel muayenehane geliri elde ederken; 2004 yılında Sağlıkta Performans yasası çıkarıldıktan sonra oranlar tamamen tersine dönmüş ve kamuda tam zamanlı çalışan hekim sayısı %92 olmuştur. Uzman hekimlerin önceki ve şimdiki statülerinde kazançları açısından fazla bir fark olmadığı, sadece muayenehane ve buradaki özel mülkiyetlerinde olan sağlık makine ve teçhizatlarından vazgeçmeleri, dolayısıyla hem kamu hem de özel sektördeki serbest çalışan statüsünü kaybettikleri söylenebilir.
- b) **Uzman ve pratisyen hekim olma:** Belek (2003) tarafından tartışmaya açılan önemli konu hekimler arasında gelir farklarının olması ve pratisyen hekimlerin uzman hekimlerden çok daha fazla gelir kaybına uğramalarıdır. Çünkü gerek kamuda gerekse özel sektörde en düşük ücret alanlar pratisyen hekimlerdir. Ayrıca bu durum onların sendikalı olma oranlarındaki farktan da anlaşılmaktadır. Etiler ve Urhan (2008) uzman hekimlerde sendikalı olan oranı daha düşük

(%16) iken pratisyenlerde iki kata yakın daha fazla olduğunu ortaya koymuştur (%26). Ulutaş (2011) tarafından önemle altı çizildiği üzere hekimler arasında ücret başta olmak üzere özerklik ve denetim gücü açısından bölünme dolayısıyla bir parçalanma söz konusudur. Eskinin bağımsız, güçlü ve ayrıcalıklı hekim mesleği artık dönüşüme uğramaktadır. Batı’da çok daha eski yıllardan hatta 1970’lerden başlayarak bürokratik ve teknolojik denetimlerle güçsüzleştirilen hekimlerin işçileşme ve profesyonellik kaybı süreci Türkiye’de de başlamıştır. Onların savunmasız ve çaresiz yüksek düzeyde şiddete uğramaları da eski güçlerinin aşınmış olduğunun işaretleri olarak yorumlanabilir. İşveren konumundaki sağlık işletmecileri sağlık hizmetlerini çok büyük kuruluşlarda adeta fabrika zihniyeti ile sürekli sunarak hekimler başta olmak üzere birçok mesleğin de saygınlığının, güç ve otoritesinin aşınmasına yol açmaktadır. Aslında sosyolog G.Ritzer (1993) Mc-Donalddlaşma olarak adlandırdığı süreçteki gelişmelerin Alış –Veriş Merkezleri (AVM) gibi sağlık hizmeti pazarlayan tüm kar amaçlı büyük işletmeler için de söz konusu olduğunu ve küreselleşme sonucu tüm dünyaya yayıldığını belirtmektedir. Amaç Weber’in deyişiyle kapitalizmin, “Büyüsü bozulan Dünyayı” yeniden büyük göstererek insanları etkilemesi ve aslında tüketime teşvikidir.

- c) **Örgütsel Bürokratik Yönetimde Güç Kaybı:** Üniversitelerin işletmeye rektörlerin işadamaına dönüştüğü günümüzde, hekimler de artık çok geniş ölçekli işletmeler haline gelen sağlık örgütlerinde uzman yöneticilerin astı konumundadırlar. Eskinin başhekiminin tartışılmaz otoritesi bugün artık söz konusu değildir. Artık onlar da yetkilerini hastane yöneticisiyle paylaşmak zorunda kalan ve bir yandan işletmenin karını kollarken bir yandan da kendi çıkarını düşünen sıradan emekçilere dönüşmüştür.

Şekil 1. Hekim mesleğinde dönüşümün göstergeleri

SAĞLIKTA DÖNÜŞÜMÜN İSTATİKSEL GÖSTERGELERİ

Sağlık Bakanlığı Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü 2002 ile 2013 arasında gerçekleşen farkları 2014 yılında internet sitesinden yayınlamış bulunmaktadır. Bunlar sırasıyla şunlardır:

Sağlık personeli sayısı:

Rakamlar kamu ve özel sektör birlikte Türkiye açısında incelendiğinde en büyük artışın uzman hekim sayısında olduğunu göstermektedir. Çünkü Uzman hekim sayısı 2002’de 45.457 iken bu sayı 2013’de 738.762’ ya ulaşmıştır. Bu durum sağlıkta dönüşümün uzman hekimlerle sağlanması hedefine adım adım yaklaşıldığının önemli bir kanıtıdır. Çünkü pratisyen hekim sayısındaki artış sadece 8000’dir. 2002’de 30.900 olan pratisyen hekim sayısı 38.500’e yükselmiştir. Toplam hekim sayısı açısından artış ise oldukça fazladır. Türkiye’de 2002’de 91.949 olan hekim sayısı 2013 itibariyle 133.775’dir.

Hekim dışındaki personel sayısı da 2002’de 378.551 iken 735.159’a ulaşmıştır. Hemşire sayısındaki artış yüzde yüze yakındır. 2002’de 72.393 iken 2013 de 139.544 olmuştur. Rakamlar hekim sayısı ile hemşire sayısının eşitlendiğini göstermektedir. Ayrıca sistemdeki en önemli farklılığın diğer personel

ve hizmet alımı olarak (2002’de 83.964 iken 2013’de 224.618’e yükselme) tablolara yansıdığı söylenebilir. Bu fark ileri teknoloji kullanımı sonucu çok sayıda sağlık alanında diğer personelin/ teknisyenin sözleşmeli olarak istihdam edildiğini göstermektedir.

Sağlık personelinin sektörlere göre dağılımı incelendiğinde ise, gerek hekimler gerekse hekim dışı sağlık çalışanlarının büyük çoğunluğunun SB tarafından istihdam edildiği anlaşılmaktadır. Örneğin toplam 73.000 uzman doktorun 35.081’i; toplam 38.000 pratisyen hekimin 36.000’i SB personelidir. Bekleneceği üzere dış hekimi ve eczacılar arasında serbest çalışanlar en fazladır. Nitekim kamuda çalışan dış hekimi 7.997 iken özel sektörde 13.151’dir. Aynı şekilde kamuda çalışan eczacı sayısı sadece 2067 iken özel çalışan 24.589’dur.

Hekim başına düşen insan sayısı:

Türkiye’de ortalama her 100.000 kişiye düşen hekim sayısı 2014 itibariyle 174 olup, Dünya ortalaması olan 141’in oldukça üzerindedir. Buna karşılık Avrupa Birliği standartlarına göre ise çok düşüktür. Çünkü AB ‘de bu sayı 325’tir. Türkiye’nin kendi içinde de hekim dağılımı dengeli değildir. En yüksek hekim sayısı Batı Anadolu’da olup, 2002’de 228 iken 2014’de 278 yükselmiştir. Bekleneceği üzere Güneydoğu Anadolu’da en düşük sayılar görece bir artışa rağmen söz konusudur. Çünkü 2002’de 68 iken 2014’de 124 olmasına rağmen Türkiye ortalaması olan 174’ün hayli altındadır.

Hekimler uzman olup olmamalarına göre karşılaştırıldığında ise yine bölgeler arası dengesizlikler söz konusudur. Batı Anadolu ve özellikle İstanbul’da uzman hekim oranı en fazla (%60.9) Kuzeydoğu Anadolu’da (%47.1) en azdır. Pratisyen hekimler de ise düşük oranlarda da olsalar diğerlerine göre Kuzeydoğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde daha fazla çalışmaktadırlar.

Hemşire ve ebe başına düşen insan sayısı:

Türkiye’de ortalama her 100.000 kişiye düşen hemşire ve ebe sayısı 2014 itibariyle 252 olup, Dünya ortalaması olan 292’nin altındadır. Ayrıca Avrupa Birliği standartlarına göre de çok düşüktür. Çünkü AB’de bu sayı 836’dır. Türkiye’nin kendi içinde de hemşire ve ebe dağılımı dengeli değildir. En yüksek sayı Doğu Karadeniz’de olup, 2002’de 241 iken 2014’te 343’e yükselmiştir. Bekleneceği üzere

Güneydoğu Anadolu’da en düşük sayılar görelî bir artışa rağmen söz konusudur. Çünkü 2002’de 108 iken 2014’de 189 olmasına rağmen Türkiye ortalaması olan 252’nin hayli altındadır.

Yatak Devir Hızı

Bilindiği üzere sağlık hizmetlerinde performans sistemi hastanede yatan kişi sayısının artmasını başarı ölçümünde esas almaktadır. Buna karşılık kısa dönemde yatak sayısını çok sayıda arttıramadığı için, bunun yerine hastaların hastanelerde geceledikleri gün sayısının azaltılması özendirilmeye başlamıştır. “Yatak Devir Hızı” adlı bir kavram ortaya atılarak istatistikler tutulmaya başlamıştır.

Kamu ve özel sektörler açısından yatak devir hızı incelendiğinde 2002’de 37.1 olan bu hızın her yıl sürekli artarak 2013’de 61.2’ye ulaştığı gözlenmektedir. Bölgeler açısından da farklar olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü en yüksek yatak devir hızı Güneydoğu Anadolu (77.7) iken en düşük Doğu ve Batı Karadeniz bölgelerindedir (48.0). Ayrıca Güneydoğu Anadolu’da 2002’de 50.00 olan bu hızın 77.7’ye yükselmiş olması da bu bölgede kısa sürelerle hastanede kalmaya yol açan akut hastalıkların yoğunluğu kadar, sağlık hizmetlerine talepte artış olduğunu da göstermektedir. Ayrıca en düşük olan Karadeniz Bölgesi en çok göç veren dolayısıyla nüfus yoğunluğu düşük bölgemiz iken, Güneydoğu Anadolu hem kırdan kente göçün hem de genel olarak nüfus yoğunluğunun fazla olduğu bölgemizdir.

Yatak devir hızı performans sistemi ile ilgili önemli bir göstergedir. Nitekim kamu hastanelerinde bu fark, “yatak devir aralığı”(gün) temel alındığında Türkiye ortalaması olarak dört günden iki güne düşmüştür. Özel sektör hastanelerindeki düşüş de son derece fazladır ve 6.6’dan 2.1’e düşme olmuştur. Yatak devir aralığı gün olarak bölgeler arasında da farklılıklar göstermektedir. Nitekim Orta Anadolu 6.7 olan gün sayısını 2.7’ye düşürerek en fazla performans göstermiştir. Diğer tüm bölgelerde de görelî olarak düşmeler gerçekleşmiştir. Ancak tüm rakamlar Türkiye ortalaması olan iki gün civarındadır. 2002 öncesi gerek devlet gerekse özel hastanelerde hastalar çok daha fazla süre kalarak maliyet arttırıcı unsur olurken, 2013’e gelindiğinde artık çok daha kısa hastanelerde kalarak hizmetin maliyetini düşürürken,

hekimlerin performansına olumlu etki yaparak ücretlerini yükseltmektedir demek yanlış olmayacaktır.

Yaşam ve ölüm istatistikleri

Kaba doğum ve ölüm oranları bir ülkenin sağlık profilinin önemli göstergeleridir. Kaba doğum oranı bilindiği üzere bir yılda doğan canlı bebek sayısını yıl ortası nüfusa bölünmesi ve 1000 ile çarpılmasıyla bulunan orandır. Nüfus kuşkusuz göçler yoluyla da artar. Örneğin ekonomik veya güvenlik gerekçeleriyle ülkemizdeki nüfus hareketleri bir hayli fazladır. Ancak doğumlar ile ölümler arasındaki fark bir ülkenin “doğal nüfus artışı” gösterir. Türkiye’de nüfus artış hızı giderek düşmektedir. 2014 yılı itibariyle nüfus artış hızı %13.3’dür. Bu yüzden natalist politikalara dönüş yapılarak çok çocukluk özendirilmeye başlamıştır. Türkiye’nin toplam nüfusu 2014’de ise 77.695.192’dir.

Kaba ölüm hızı veya Latince ölüm anlamına gelen mortalite oranı da yıllık olarak hesaplanan bir istatistik göstergedir. Bir hastalıktan veya genel olarak her 1000 kişi başına düşen ölümlerin oranlanmasıyla bulunan önemli bir istatistiktir. Türkiye’de tüm sektörler açısından hastanelerde kaba ölüm hızı 2013 itibariyle 16.7’dir. Bu hızın 2002’de de aynı olduğu (16.8) değişmemesinden anlaşılmaktadır. Ancak sektörler arasında bazı farklar olduğunu da söylemek gerekmektedir. Örneğin devlet hastanelerinde 2002’den 2013’e önemli düşüşler yaşanırken (32.5’den 25.3’e); üniversite hastanelerinde fazlaca değişmemiş ve sadece 14.8’den 15.7’ye yükselme olmuştur. Buna karşılık özel hastanelerde kaba ölüm hızında önemli bir artış olmuş ve 9.6’dan 14.7’ye yükselmiştir. Bu rakamlardan çıkarılacak sonuçlardan en önemlisi hastane ölümlerinin en fazla gerçekleştiği yerin devlet hastaneleri olmasıdır. Bunun nedeni buralardaki hizmetin kalitesinin düşüklüğünden çok özel hastanelerin ölümcül vakaları kabul etmeyerek kendilerini koruma eğilimleridir. Buna rağmen özel hastanelerdeki ölüm oranlarındaki artış ise son yıllarda özel sektörün sağlığa büyük yatırım yapması sonucu hastane ve dolayısıyla hasta sayılarının artmasıdır. Bunu doğrulayan bir veri özel hastanelerde yatılan toplam gün sayısının 2003’de 1.730.661 iken 2013’de 8.247.245’e yükselmiş olmasıdır.

Organ Nakli

Bilindiği üzere gerek kültürel gerekse teknik engeller yüzünden Türkiye’de organ nakli istenen düzeyde gerçekleşmemektedir. Ancak böbrek ve karaciğer gibi bazı organlarda önemli gelişmelerden söz etmek mümkündür. Örneğin 2002’de 550 olan böbrek nakli 2013’de 2944’de ulaşmıştır. Karaciğer naklinde de 159’dan 1248’e gibi önemli bir artış söz konusudur. Kalp nakilleri de 20’den 63’e çıkmasına rağmen nüfusa ve ihtiyaçlara oranlandığında son derece yetersizdir. Organ bağış kampanyalarının artmasına rağmen hekimlerin bu alanda çekingen olmalarının birçok nedeni bulunmaktadır. Çünkü etik kurullardan izin alma, çalıştıkları hastaneleri ikna etmek kolay değildir.

Acil Yardım Hizmetleri

Türkiye gibi nüfusu 78 milyona varan bir ülkede başta trafik ve iş kazaları olmak üzere acil yardım hizmeti gereksinimi çok yüksektir ve ihtiyaçları karşılayacak alt yapı ne yazık ki yetersizdir. Sağlık çalışanlarına yönelik şiddetin en büyük kısmı da zaten acil yardım kliniklerinde yaşanmaktadır. Aile Hekimleri dahil tüm hekimler bu yüzde acil nöbetine çağrılılar da gerekli verim alınamamaktadır. Rakamlar incelendiğinde 2002’de 112 Acil Yardım İstasyonu başına düşen vaka sayısı 796 iken 2013’de bu rakam 1769’a yükselmiştir. İstanbul (2292) Doğu Marmara (2064), Akdeniz (2053) bölgeleri en fazla istasyon başına acil yardım vakası düşen yerlerdir. Vakaların artışına paralel olarak 2002 de ambulans başına düşen toplam vaka sayısı 2002’de 620 iken 2013’de 1092’ye yükselmiştir. Ambulans başına düşen vaka sayı açısından da İstanbul 1615 ile ilk sıradadır. Zaten İstatistikler bölgelere verildiği halde ayrıca İstanbul verisinin verilmesinin temel nedeni bu kentin 17 milyonu aşan nüfusuyla artık bir “şehir bölgesi” (city region) olarak literatüre geçen özellikler taşımasındandır.

İlaç tüketimi

Sosyolojik olarak bir ülkenin önemli sağlık göstergelerinden biri de ilaç tüketimidir. Kuşkusuz bunun nasıl tüketildiği de çok önemlidir. Ancak elimizde böylesine ayrıntılı bilgiler bulunmamaktadır. Türkiye İlaç ve Tıbbi Cihaz Kurumu istatistiklerine göre Türkiye’de en çok mide rahatsızlıkları ilaçları tüketilmiştir. 2007’den bu yana tutulan istatistiklere göre 2007’de 221 milyon kutu mide ilacı tüketilirken 2013’de bu rakam 280.6 milyon kutuya yükselmiştir. Ayrıca tüketilen ilaçların orijinal veya

jenerik olması oranı 2007’den bu yana fazla değişmemiştir ve tüketilen ilaçların sadece %44’ü orijinal iken, diğer kısmı jeneriktir. Öte yandan ilaç harcamalarının daha çok orijinal ilaçları kapsadığı (%60.3) belirtilmelidir. Aynı şekilde yerli ilaçların tüketiminin daha fazla olmasına rağmen (%77), harcamalarda ithal ilaçlara ödenen miktarın daha fazla olduğu (%52.4) görülmektedir. Buradan Türkiye’de üretilmedikleri için daha az tüketilmelerine rağmen (%33) ithal ilaçların yerli ilaç kadar maliyet getirdiği anlaşılmaktadır. Sosyolojik açıdan ithal ilaç oranı dışa bağımlılık göstergesi olarak önemlidir.

Sağlık Hizmetlerinden Genel Memnuniyet

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından yayınlanan memnuniyet anketi sonuçları 2003’den 2013’e memnun oranında %39.5’den 74.7’ye bir artış olduğunu ortaya koymaktadır. Buradaki esas değişim daha önce orta diyenlerin %40’lardan %10’lara düşmesidir. Memnun olmayanlar da yıllar itibariyle %21’den %14.7’ye gerilemiştir. Gerek sağlık hizmetlerinde politika değişikliği yapılması gerekse yeşil kart ve aile hekimliği gibi uygulamalar nüfusun sağlık konusunda olumlu algılar sahip olmasına yol açmış ve bu durum mevcut iktidarın oylarına da yansımıştır.

Sağlık hizmetlerinden memnuniyet oranlarındaki artış Avrupa Birliği ülkeleriyle karşılaştırıldığında olumlu yöndedir. Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) verilerine göre Türkiye’de sağlık hizmetlerinden memnuniyet oranı 2002’de %40 iken 2013’de %75’e yükselmiştir. Aynı zaman aralığında Avrupa ülkelerinde ise sadece yüzde birlik bir artışla %62’den %63’e yükselmiştir. Kuşkusuz gelişmiş sanayi ülkelerinin çoğunluğunu oluşturduğu Avrupa Birliği, sağlık standartları açısından Türkiye’nin ancak son yıllarda yakaladığı iyileşmeyi çok uzun yıllar önce gerçekleştirmiş ve halen sürdürmektedir.

SONUÇ

Sağlıkta Dönüşümün tüm eleştirilere rağmen, hastane, hasta yatağı sayısı, yoğun bakım üniteleri ve acil hizmetler dâhil hastanelerin teknik alt yapı kapasitesine olan katkısından söz etmek gerekmektedir. Ancak alt yapı gelişmesinin bir ölçüde sağlanmış olmasına rağmen başta hekim olmak üzer sağlık personeli sayısının, sağlık kuruluşuna yaratılan talep oranında artmamış olması, sağlık hizmetlerinin kalitesinin düşmesi ve dolayısıyla artan şiddet sorunlarını birlikte getirmiştir. Alt yapı iyileşmeleri yetersiz kalmış, halkın eşit, ücretsiz ve fakat yüksek kalitede hizmet talebi karşılanamamıştır (Kasapoglu,2015).

Sonuç olarak sağlıkta dönüşüm ile sağlık alanının üç temel alanında önemli değişimler olmuştur (Ulutaş, 2011):

- a) Sağlık hizmet üretim süreci yeniden örgütlenmiştir.
- b) Sağlık personelinin istihdam süreci dönüştürülmüştür.
- c) Sağlık finansmanı yeniden yapılandırılmıştır.

“Sağlık Emek Sürecinin Dönüşümü” olarak da adlandırılan süreci anlayabilmek için genel olarak dünyadaki ekonomik süreçler ve bunlardaki dönüşümü de bilmek gerekmektedir. Çünkü küreselleşme sonucu gelişmiş sanayi toplumlarındaki ekonomik sermaye birikim rejimleri artık eskisi gibi değildir. Başlıca sermaye birikim rejimleri tarihsel olarak şunlardır: a) Serbest rekabet (1840-1922); b) Yaygın /extensive (1923-1958); c) Yoğun/intensive (1959-1980) d) Esnek /flexible (1980 sonrası).

1980 sonrası yeni sermaye birikim rejiminin temel özellikleri sanayisizleşme ve özelleştirmedir. Neo-liberal politikalarla Güneydoğu Avrupa Modeli uygulanırken temel ilke özellikle sağlık alanında hizmet sunumu ile bunun finansmanının birbirinden ayrılmasıdır. İkinci temel özellik ise merkez-dışı (adem-i merkezîyetçi) yönetime geçilmesidir. Türkiye’de de 1990 lardan itibaren toplanan I. ve II. Sağlık Kongreleriyle bu yeni sermaye birikim rejiminin ayak sesleri gelmeye başlamıştır. Örneğin SGK, bu bağlamda sosyal boyutu yok edilmiş ekonomik bir sigorta kuruluşu olarak örgütlenmiştir. Hastaneler de artık kar amaçlı işletmelere dönüşmüştür. Tek hedefleri çok sayıda işlem yaparak bunu sigortadan tahsil

etmek olmuştur. Kuşkusuz bunlar bazı ilkelere SUT (Sağlık Uygulama Tebliği) ve BUT (Bütçe Uygulama Talimatı) bağlanmıştır. Ancak hizmetin finansmandan ayrılması hizmet kalitesini olumsuz etkilemiştir. Çünkü harcamalarda kısıntı yapılması ve işletme mantığı ile maliyetin düşürülmesi beklenmektedir. Ancak hastanelerin bazı gerekliler yerine daha fazla karlı olan işlemlerde yoğunlaşmaları söz konusudur. Ayrıca teşhis ve tedavi sürecindeki denetleyici kısıtlamalar da hekimlik mesleğinin icrası kadar kalitesini de olumsuz etkileyebilmektedir. Hekimlerin gerekli gördüğü tetkikler fiyatlandırma yönetmeliği uyarınca kısıtlandığında ortaya çıkan sonuç hekimin mesleki özerkliğinin kısıtlanmasından başka bir şey değildir (Ulutürk,2011).

İlk çağlarda Aristo daha sonra geçen yüzyılın başlarında Durkheim toplumsal değişmelerin itici gücünü nüfus yoğunluğu (populatin density) olduğunu belirtmişlerdir. Bu yüzden “Türkiye’de Sağlık Hizmetleri” adlı bölümün sonucunu yazarken nüfusun karakteristiklerindeki değişmelere değinmek uygun bir yaklaşım olsa gerektir. Örneğin Türkiye’de beklenen ömür giderek uzamaktadır. Nitekim Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK; 2014) verilerine göre 75 yaşa yükselerek OECD ülkelerini bile aşmıştır. Ayrıca kadınlarda beklenen ömür daha yüksek (78 yaş) iken erkeklerde daha düşüktür (72 yaş). Sosyo-ekonomik göstergelerde OECD ülkelerinin gerisinde olmasına rağmen Türkiye’de ömrün uzamasının temel nedenlerinden biri bebek ölümlerindeki düşmedir. Bebek ölüm hızı son 35 yılda görece düşerek 21.7’ye gerilemiştir. Ancak bebek ölümlerinin yine de OECD ülkelerinden dört kat daha yüksek olması sağlık açısından son derece olumsuz bir göstergedir. Öte yandan anne ölümlerinde de görece düşmeler olmuştur. Sağlık istatistikleri anne ölümlerinin 1973’ten bu yana 10 kat daha azalarak OECD ortalamasına yaklaştığını göstermektedir.

Sosyolojik açıdan önemli diğer bir gösterge ise nüfusun yaşlanması ile ilgili olarak “65 Yaşında Beklenen Yaşam Süresi” dir. Çünkü aktif çalışma yaşamı üzerinde sosyal sigortaya bağımlı bu nüfus gelişmiş ülkelerde giderek artarak onların yeni sosyal politikalar geliştirmelerine yol açmaktadır. Türkiye’de 65 yaş üzeri yaşam süresi kadın ve erlerde farkı olduğu gibi, OECD ortalamalarından oldukça düşüktür. Bu ülkelerle aradaki fark giderek de açılmaktadır. Türkiye’de halen nüfusun %8’i

yani 6.192.000 kişi 65 yaş üzerindedir ve bunlar arasında kadın oranı (%56) erkeklerden daha fazladır. Türkiye’de bu oranın Cumhuriyetin 100. yılında yani 2023 de %10.2 ye yükselmesi öngörülmektedir. Dünya ortalaması da aslında %8 dir. Ancak bu nüfusu Afrika ve Asya gibi çok yoksul ülkelerin de dahil olduğu göz ardı edilmemelidir.

Bir ülkede sağlığın belirleyicileri olarak “Doğumda Beklenen Yaşam Süresi”, “65 Yaşında Beklenen Yaşam Süresi” ve “bebek ölümleri” sayılabilir (Bkz. Şekil 2). Yapılan çalışmalar ayrıca reel sağlık harcamaları, eğitim, sigara ve alkol tüketimi, beslenme, kirlilik, kişi başına düşen gayri Safi Yurtiçi Hâsıla (GSYİH) sağlığın belirleyicileri olduğuna işaret ederken bunların içinde en önemlisinin de “reel sağlık harcamaları” olduğunu göstermektedir (Jounard ve diğ. 2008). Tüm veriler göz önünde bulundurulduğunda Türkiye’de başta sağlık için bütçeden ayrılan pay ve reel harcamalar olmak üzere, eğitim ve bebek ölümlerinin en önemli faktörler olduğu söylenebilir.

Şekil 2. Sağlığın belirleyicileri (Jounard ve diğ.2008)

OECD tarafından 2015 de yayınlanan istatistiklere göre, Türkiye’de diğer ülkelerde olduğu gibi hem GSYİH hem de sağlığa ayrılan payda az da olsa bazı artışlar söz konusudur. Türkiye’de sağlık harcamalarına ayrılan pay 2013 yılında Türkiye’de %5,1, OECD ülkeleri ortalaması ise %8,9 olmuştur. Sağlık harcamalarına ayrılan pay en yüksek; Amerika’dadır (% 16,4). İsveç’te % 11, Yunanistan’da % 9,2’dir. Türkiye % 5,1 ile listenin son sırasında yer almaktadır.

Tüm rakamlar aslında kişi başına sağlık harcamalarında OECD ülkelerinin gerisinde olduğumuzu göstermektedir. Çünkü 2013 yılında Türkiye’de kişi başına sağlık harcaması 941\$ iken OECD ülkeleri ortalaması ise 3,453\$ olmuştur.

Kişi başına düşen reel sağlık harcamalarında 1985 yılından günümüze yıllık ortalama %8.5’lik bir artış olmuştur. Ancak bu oranlar giderek azalmaktadır: Türkiye’de kişi başına sağlık harcamaları, 2010’da %-1,2, 2011’de %1,2, 2012’de %-0,7’lik artış yaşanmıştır. Türkiye’de 2010-2013 arası dönemde sağlık harcamalarında ortalama %1,2’lik bir artış gerçekleşmesi önemlidir. Çünkü tüm dünyada kemer sıkma politikaları en çok sağlık harcamalarında kesintiye gidilmesine yol açmıştır. OECD ülkelerinde bu bağlamda sadece %1’lik bir artış gerçekleşebilmişken, Türkiye’de %1.2’lik bir artış olması anlamlıdır.

İstatistikler 2010-2012 arası dönemde kişi başına sağlık harcamalarında dalgalı bir seyir olduğunu göstermektedir. 2013 yılında ise, son 3 yıldaki büyümeyi aşarak %5,4’lük bir artış yaşanmıştır. Ayrıca kamu tarafından sağlığa yapılan harcamalarda Yeşil Kart uygulaması nedeniyle artışlar olmuştur. Kamu harcamalarının 2006 da tüm sağlık harcamalarının %75’ini; 2013 de %78’ni oluşturarak arttığı açıktır. 2013 de OECD ülkelerinde bu oranın %73 olduğu göz önünde bulundurulduğunda Türkiye’de sağlıkta özelleşme politikalarına geçiş ile birlikte kamu harcamalarının azalmadığı söylenebilir.

Ancak Türkiye’deki sağlık harcamalarının %78’i nin kamu tarafından karşılanması oranı diğer gelişmiş ülkelerin çok altındadır. Örneğin oranlar Hollanda’da %90, Almanya’da %80 dir. Ekonomik sıkıntıdaki Yunanistan’da ise %60 civarındadır. OECD ülkeleri ortalaması ise %60 dır.

Kamu payı artarken cepten yapılan sağlık harcamaları 2010-2013 yılları arasında artış göstererek %22’ye ulaşmıştır. Bu oran; Fransa’da %7, Almanya’da %14, İngiltere’de %10, Yunanistan’da %31 ve Portekiz’de ise %28 seviyesindedir.

Türkiye’de sağlıkta dönüşüm temelleri 1990’larda atılan ve 2002’den bu yana da fiilen uygulamaya konulan serbest piyasa veya pazar mantığı ile gerçekleştirilmektedir (Bkz. Şekil 3). Bu mantığı anlamak ise ancak politik ekonomi ile mümkündür. Çünkü harcamalar insanı en yakından ilgilendiren sağlık

alanında yapılmaktadır. Sağlık Türkiye’de de kapitalist sistem ile uyumlu hale getirilmek üzere dönüştürülmektedir (Ataay,2007). Artık sosyalleştirilmiş sağlık hizmetleri yerini serbest piyasa ekonomisi koşullarına terk etmiştir. Özerkleştirerek özelleştirme hedefleyen bir yapıya dönüşürken merkezileşme Sosyal Güvenlik Kurumu (SGK) şemsiyesi altında SSK, Emekli sandığı ve BAĞKUR hizmetlerinin birleştirilmesi ile oluşmuştur. Ancak bu birleşme neo-liberal politikalar gereği yapıldığından eleştiriye açıktır. Amaç daha kaliteli hizmet yerine maliyeti düşürmek, karı arttırmak ve devleti sağlık yatırımları dışına çekmek olduğundan halkın sağlığı riske atılmaya başlanmıştır.

Şekil 3. Neo-liberal politikalarla sağlıkta dönüşümün sosyolojik yorumu

Sağlıkta Dönüşüm politikalarıyla katkı payının alınmasına bağlı olarak, cepten yapılan sağlık harcamalarının artması beklenen bir sonuçtur. Devlet birinci basamak hizmetleri dahi aile hekimliği uygulamalarıyla özelleştirirken, genel sağlık sigortası kavramını getirerek temel insan hakkı olan sağlığı serbest piyasada bir mal olarak alınıp satılan bir hizmet olarak metalaştırırken, kamu harcamalarındaki artışın tek anlamı vardır. Bu, popülist politikalarla sağlığın siyasi manipülasyonların aracı kılınmasından başka bir şey değildir. Sağlıkta özellikle bugüne kadar sistem içine alınamamış çeperde kalanlara sağlanan görelî iyileşmelerin politik ekonomik sonuçları reddedilemeyecek kadar açıktır. Bu yüzden de diyalektiğin “Karşıtların Birliği” ilkesine uygun olarak hem kamuda sağlığa ayrılan harcamalar artarak devam ederken, bir yandan da özelleştirmeler son hızla sürdürülmektedir.

SUMMARY

In this paper it is assumed that there is a close relationship between the policy changes with regard to health and socio-economic structure of the Turkish society. Certainly scientific developments and globalization process are also important on social transformations of any society. Because of structural changes in Turkish society in terms of transformation from monarchy of Ottoman Empire to Republican regime, starting from education and health system are all radically changed. For example, traditional healers and healing institutions of Ottoman period are all transferred to scientific medicine that is provided by professors of medical faculties. Therefore, at the beginning of this paper historical background of health system in Turkey are reviewed based on relevant literature applying “systematic review” technique (Weeds,2005) and “methodological relationalism” (Elias,1977). In other words, in order to reach study objectives starting from Ottoman period all data are reviewed systematically. In order to understand transformational process of health work it is necessary to know globalization and it’s impacts on work and economy. Because capital accumulation systems are also changed. For example, they were a) Free Market (1840-1922); b) Intensive (1959-1980) and finally c) Flexible that is still continuing. It is observed that main indicators of capital accumulation of Flexible period are non-industrialization and privatization. In Turkey Southern European Model is applied based on Neo-liberal Policies which mainly separates finance from health services. Second characteristic future is application of decentralization of administrative system. Beginning from 1990’s steps of new health system are heard. National social security institution (SGK) became an ordinary economic organization by losing its social aims. Majority of hospitals are transformed from social to economic organizations which run after profits by applying high numbers of operations to get money insurances. Although there are some regulations to be followed, separation of services from finance had reduced the quality of health care. Because expectation of low costs contrary to high patient examination resulted in insufficient health services. Besides some malpractices are observed on highly paid unnecessary operations. Further more some supervisory limitations on diagnostic and treatment processes can be interpreted lack of professional freedom of physicians.

KAYNAKÇA

- Acar, T. (2010). Dönüşen Sağlıkta Çalışmanın Halleri. A. *Buğra (Der.)*, *Sınıftan Sınıfa Fabrika Dışında Çalışma Manzaraları* içinde (s. 249-280). İstanbul: İletişim.
- Akdağ, R. (2003). *Türkiye’de Sağlıkta Dönüşüm Programı: Aralık 2003*. Ankara: Sağlık Bakanlığı.
- Akdağ, R. (2007). *Nereden Nereye: Türkiye’de Sağlıkta Dönüşüm Programı: Kasım 2002-Haziran 2007*. Ankara: Sağlık Bakanlığı.
- Akdur, R. (1998). *Türkiye’de Sağlık Politikaları*. Ankara: ANTIP.
- Akdur, R. (1999). *Türkiye’de Sağlık Hizmetleri ve Avrupa Ülkeleri ile Kıyaslanması*. Ankara: Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Halk Sağlığı ABD.
- Akdur, R. (2011). Sağlık Hizmetlerinde Finansman ve Ulusal Ekonomi. *Yeni Türkiye_Sağlık*,40: 1571-1585.
- Ataay, F. (2007). *Kamu Hastane Birlikleri Yasası Üzerine Değerlendirme*. Ankara:TTB.
- Aydın, E. (2002). *Türkiye’de Sağlık Teşkilatlanma Tarihi*. Ankara: Naturel.
- Aydın, S. (2007). Aile Hekimliği: Sağlık Sisteminde Merkezi Role Talip Olmak. *Aile Hekimliği Dergisi*, 3.
- Bardakçı, M. (2013). İlk Tıp Fakültemizde Kadavra İçin İmama Rüşvet Teklif Edildi. <http://www.haberturk.com/yasam/haber/861489-ilk-tip-fakulitemizde-kadavra-icin-bir-imama-rusvet-teklif-edilmisti>
- Belek, İ. (2003). *Antalya’da Hekimler: Statü ve Sınıf Konumu Açısından Değerlendirme*. Ankara: TTB.
- Berman, B., Tatar, M. (2004). *Türkiye Ulusal Sağlık Hesapları:1999-2000*. Ankara: Sağlık Bakanlığı.
- Diñer, Ç. (2005). *Kamu Hizmetlerinde Toplam Kalite Yönetimi ve Sağlık Sektöründe Uygulanması*. (Yayınlanmamış doktora tezi). Sakarya Üniversitesi SBE Kamu Yönetimi ABD, Sakarya.
- Dirican, M. R. (1970). Türkiye’de Sağlık Hizmetlerinin Örgütlenmesinin Kısa Tarihçesi. *Atatürk Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Bülteni*, 7: 1-15.
- Durkheim, E. (1928). *The Rules of Sociological Method*. New York: Free Press.

- Elias, N. (1939; 2000). *The Civilizing Process: Sociogenetic and Psychogenetic Investigations*. E. Jephcott. Ed. E. Dunning and J. Goudsblom and S. Mennel (Trans.). Singapore: Blackwell.
- Elias, N. (1977). Towards a Theory of Social Process. *Collected Works*, Vol.16, Dublin : UCD.
- Etiler, N., Urhan, B. (2008). *Kocaeli İlinde Kamu Sektöründe İstihdam Edilen Hekimlerin Çalışma Koşulları*. I. Çalışma İlişkileri Kongresi Bildiri Kitabı. İstanbul: Sakarya Üniversitesi.
- Fişek, N. (1983). *Türkiye’de Sağlık Hizmetlerinin Sosyalleştirmesine İlişkin Yazılar*. (Kitaplaşmamış yazılar 1: Sağlık Yönetimi).
- Fişek, N. (1985). *Halk Sağlığına Giriş*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- Fişek, N. (1997). Türkiye’de Sağlık Hizmetlerinin Sosyalleştirilmesi Üzerine Çalışmalar. *Sağlık Dergisi*,3: 1-15.
- Fişek, G. (2004). SSK Hastanelerinin Sağlık Bakanlığına Devri: Ver-Kurtul. *Çalışma Ortamı Dergisi*,77:2-6.
- Hamzaoğlu, O. ve Yavuz, C. (2006). Sağlıkta AKP’li Dönemin Bilançosu Üzerine. *Mülkiye Dergisi*, 252:275-296.
- Joumard, I., André, C., Nicq, C. ve Chatal, O. (2008). Health Status Determinants: Lifestyle, Environment, Health Care Resources and Efficiency. *OECD Economic Department Working Paper*. OECD Publishing (<http://dx.doi.org/10.1787/>).
- Kasapoğlu, A. (1999). Sağlık Sosyolojisinde Yeni Gelişmeler. M. Ecevit (Der.) *Sağlık Sosyolojisi* içinde. Ankara: Ümit.
- Kasapoğlu, A. (2001). Sosyal Sorunlar ve Sağlık. *Toplumbilim*, 13: 23-38.
- Kasapoğlu, A. (2015). Impacts of Health Reforms in Turkey: The Case Violence Towards Physicians. *Journal of Family Medicine and Community Health* <https://www.jscimedcentral.com/FamilyMedicine/familymedicine-2-1049.pdf>
- Metintaş, M.Y. ve Elçioğlu, Ö. (2007). Cumhuriyetin İlk Onbeş Yılında Sağlık Hizmetleri (1923-1938). *Osmangazi Tıp Dergisi*, Cilt 29, No. 3, s. 162-170.
- Moore, W. E. (1945). *Review of Elton Mayo: The Human Problem of an Industrial Civilization*. Cambridge: Massacusetts.

- Navaro, V. (1976). *Medicine Under Capitalism*. New York: Prodist.
- Ritzer, G. (1993). *McDonaldization of Society: An Investigation into Changing Character of Contemporary Social Life*. Thousands Oaks,CA: Pine Forge.
- Rosen, G. (1944). *The Specialization of Medicine With Particular Reference to Ophthalmology*. New York: Froben.
- Sağlık Bakanlığı. (2014). *Sağlık İstatistikleri*. Ankara.
- Sertlek, T. (2008). Sağlık Hizmetleri ve Taşeronlaşma. *Toplum ve Hekim*, 4: 309-315.
- Soyer, A. (2000). 1980 Sonrası Sağlıkta Neler Oldu? *Toplum ve Hekim*, 4: 259-264.
- Soyer, A. (2003). 1980’den Günümüze Sağlık Politikaları. *Praksis*, 9:301-319.
- Soyer, A. (2009). Profesyonelden Proletere Hekimler: Değişen Ne? *Toplum ve Hekim*, 2:130-150.
- Taylor, F. (1911). *The Principles of Scientific Management*. New York: Harper & Brothers.
- Taylor, F. (1947). *Scientific Management*. New York: Harper & Row.
- Tengilimoğlu, D., Atilla, E.A., Yılık, P. ve Öztürk, G. (2010). Hasta Hakları Birimine Yapılan Şikâyetlerin Değerlendirilmesi. II. Uluslararası Sağlıkta Performans ve Kalite Kongresi Bildiriler Kitabı, Ankara: Sağlık Bakanlığı, s.165-180.
- Türk Tabipler Birliği (TTB). (2009). *Performansa Dayalı Ödeme: Etik Kurul Raporu*. Ankara: TTB
- Ulutaş, Ç.Ü. (2011). *Proleterleşme ve Profesyonelleşme Tartışmaları Işığında Türkiye’de Sağlık Emek Sürecinin Dönüşümü*. Ankara: Notabene.
- Yenimahalleli-Yaşar, G. (2008). Türkiye’de 1980 Sonrası Sağlık Politikalarında Gözlenen Neo-Liberal Dönüşüm ve Sonuçları Üzerine Değerlendirmeler. *Mülkiye*, 260:157-192.
- Zencir, M. (2009). Sağlık Hizmetlerinde Metalaşma ve Sağlık Emekçilerinin Sömürüsü: Kapitalizm ve Sağlık Hizmetleri. *Toplum ve Hekim*, 3: 177-187.
- Weber, M. (1947). *The Theory of Social Economic Organization*. T. Parsons (Çev.) Glencoe: The Folcons.
- Weed, M. (2005). Meta Interpretation: A Method for the Interpretive Synthesis of Qualitative Research. *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research*, 6(1), Art. 37, <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:0114-fqs0501375>

INTERVIEWS IN CROSS-CULTURAL RESEARCH: WORKING WITH THE CUSTODIANS OF TRADITIONAL HEALTH PRACTICE AS RESEARCHERS IN SOUTH AFRICA

Ramodungoane TABANE¹

ABSTRACT

Traditional health practice (THP) represents one of the lesser-researched and lesser-understood fields, although one that has been practised for centuries. Conducting research in this field requires the research community to devise innovative ways of studying and learning from it. A qualitative research methodology was employed to gain access in the THP field. The study was conducted at three sites in Gauteng and two sites in KwaZulu-Natal in South Africa. In-depth individual interviews were facilitated in local languages by traditional health practitioners who were trained as interviewers. As a result, authentic data were gathered and analysed. The results of the study indicate that *emic* knowledge, understanding and interpretations can be elicited with appropriate research methodology, especially when the custodians of traditional and cultural practices are included as part of the research team.

Keywords: Interviewing; Cross-Culture; Qualitative Technique; Traditional Health Practitioner; Emic Knowledge; Etic Knowledge

¹ Dr., University of South Africa, Department of Psychology of Education

ÖZET

Yüzyıllardır uygulanmasına rağmen, geleneksel tıp uygulamaları (GTU) az araştırılan ve az anlaşılan alanlardan biridir. Bu alanda araştırma yapmak, araştırmacıların bu alanı çalışması ve öğrenmesi için yenilikçi yöntemler geliştirmesini gerektirir. GTU'na ulaşmak için nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Bu araştırma Güney Afrika'da, Gauteng'deki üç ve KwaZulu-Natal'daki iki yerleşim yerinde yürütülmüştür. Görüşmeci olarak eğitilen geleneksel tıp uygulamacıları, yerel dillerde bireysel görüşmeleri yürütmüştür. Sonuç olarak özgün ve güvenilir veriler toplanmış ve analiz edilmiştir. Araştırmanın sonuçları emik bilgi, anlayış ve yorumlamaların uygun bir araştırma yöntemiyle, özellikle geleneksel ve kültürel uygulamaların vasileri araştırma grubunun bir parçası olduklarında, açığa çıkarılabileceğini gösterir.

Anahtar Kelimeler: Görüşme; Kültürlerarası, Nitel Teknik, Geleneksel Tıp Uygulamacıları, Emik Bilgi, Etik Bilgi

INTRODUCTION

This paper focuses on the research methodology and, specifically, the qualitative research technique employed in the study entitled 'An exploratory study of how Traditional Health Practices (THP) in South Africa communicate the concepts of disease risk and prevention to their patients' (BRHC, Tabane, Mbele-Khama & Dlamini, 2012). The focus of this paper is the use of interviews as a qualitative research technique or tool in a cross-cultural study; therefore, it is *not* a presentation of the findings of the aforementioned study. As a cross-cultural study, it purposefully deliberates on the importance of including the custodians of THP as members of the research team and explains how this inclusion was effected.

Numerous qualitative research techniques are employed to generate and collect data. These qualitative research techniques or tools include – but are not limited to – focus groups, interviews, observation and case studies. Qualitative research methodology as an inquiry builds on the presentation of the entire picture of the phenomenon of study and seeks to understand the kilts knitted as the story is narrated by the researcher. It is thus important that the explanations given are a true reflection of the data generated from the participants lived experiences. Thus process of data collected should be equally securitised so that data analysed reflects the participants' stories and not only the researcher's interpretation.

Undertaking a cross-cultural research demands the researchers to “treat people from different cultural backgrounds considerately and with equality” (Chang, 2007: 187). It is thus important that researchers when approaching their studies and/ or project are aware of their competencies in relation to the phenomenon of study, engagements with the participants and the research context. Various authors wrote on cultural competence and according to Chang (2007) literature narrow them to "integrative" and "transformative". The former, demonstrated the complex feature of cultural competency where there is an interrelatedness of concepts like consciousness; knowledge and skill proficiency. While transformative cultural competency is seen as the ability to transform “knowledge, practices, polices and attitudes in appropriate cultural settings to increase the quality of service” (Chang, 2007: 189). This

paper strived to indicate the transformative cultural competency that interviewers have in influencing research conducted.

The aforementioned study, 'An exploratory study of how Traditional Health Practices (THP) in South Africa communicate the concepts of disease risk and prevention to their patients' (BRHC, Tabane, Mbele-Khama & Dlamini, 2012), employed two research techniques to generate data, namely focus groups and interviews. In this paper, however, the focus is only on the interviews conducted with the THPs.

Interviews are one of the most popular techniques and tools used in qualitative research methodology to generate and collect research data (Al-Yateem, 2012; Anyan, 2013; Gubrium & Holstein, 2003; Kvale & Brinkmann, 2008; Rubin & Rubin, 2006; Seidman, 2006). This might be so because 'one commonly held assumption, is that interviewing serves as an essential doorway to the interviewee's "authentic" self and that skilled interviewers can have better access to the interviewee's inner truth' (Mori, 2012: 491). However, qualitative research interviews attempt to go beyond descriptions to provide researchers with an in-depth understanding of a phenomenon (Anyan, 2013).

Different types of interviews are used in qualitative research, as they serve a particular purpose. According to Doody and Noonan (2013: 28), 'to conduct a successful interview, researchers need to develop their interview technique, choose the right method and carefully plan for all aspects of the process'.

In cross-cultural research and studies, care must be taken to ensure that the selection of the type of interview does not exclude participants – not only regarding content, but also, for example, regarding other aspects such as language and the level at which the questions are pitched. The power relationship that exists in the interview situation should be closely monitored because in cross-cultural research, the dynamics of power come to the fore. Thus researchers ought to be considerate of their possible limitations in conducting cross-cultural research, psychology assessments, and so forth. They should be

cognisant of their limitations and continually seek the means to improve their data-generation techniques.

Anyan (2013) refers to the qualitative research interview in terms of power and the relationship between interviewee and interviewer. The interviewer has more power as a researcher, while the interviewee has less power as a respondent. However, the opposite is also true because the respondent or interviewee wields power by holding the information that the researcher seeks, thus leaving the researcher with less power. This power play goes back and forth in what Brinkman and Kvale (2005) in Anyan (2013) call the asymmetrical power relation of the interview. This relationship is delicate and should therefore be treated with respect and sensitivity. The THPs do not readily share their knowledge with outsiders or those that are not part of the THP community. Therefore, the power that the THPs hold can be used to deny or even withhold the information that the researcher seeks. Consequently, the researchers in this study devised a plan to train and make use of the services of THPs as interviewers, thereby minimising the inside-outside dualistic nature of power relations in cross-cultural studies.

Structured and unstructured (open-ended and semi-structured) interviews are employed in research to elicit data on the phenomenon being studied, as required by the researcher. Open and semi-structured interviews are usually used in the qualitative research method. In this study, semi-structured interviews were used.

Rabionet (2011: 563) explains that

qualitative interviewing is a flexible and powerful tool to capture the voices and the ways people make meaning of their experience.... conducting semi-structured interviews requires the following six stages: (a) selecting the type of interview; (b) establishing ethical guidelines; (c) crafting the interview protocol; (d) conducting and recording the interview; (e) analyzing and summarizing the interview and (f) reporting the findings.

Semi-structured interviews are preferred in qualitative research because they allow the participants to respond by expressing themselves openly or engaging in a narrative about the posed question; this also affords them an opportunity to voice their personal views. The open questions should be combined with more focused questions that will assist in eliciting appropriate answers and giving the interviewees an opportunity to introduce new content. This will also prevent the interviewers from obscuring data during the interview for various reasons, for example through the interviewer's insensitivity, personal views, personal bias and lack of understanding of the nuances surrounding the culture of the phenomenon under study in relation to the participants. Expert interviewers, according to Bogner, Littig and Menz (2009), focus not so much on the personalities of the interviewees as on the need to retrieve their expertise in a specific area. However, the opposite is also true: expert interviewers avoid drawing attention to their personality, but rather focus on how to make the interviewees or participants feel at ease with them so that they will communicate freely.

In a cross-cultural study, it is important to decide not only on the type of interview to use, but also the reasons for conducting the interviews. The type of interview selected should take into consideration the personalities of both the participants/interviewees and the researchers/interviewers. Depending on the phenomena being studied and the nature of the open and semi-structured interviews, the personal views and biases of the participants and the researchers might filter through and thus affect the creation of knowledge. This point is critical in cross-cultural research because personal attributes of both researcher and participants have a bearing on the quality and authenticity of the data generated and, ultimately, on the research that is reported. Frels and Onwuegbuzie emphasise this as follows:

Indeed, the story of the research relationships, both between participant and researcher and between the researcher and his or her data collection process is influential in coloring and contextualizing the written account of the research story (2012: 1).

Alvesson and Sköldböck (2009) point to the complexity of the research interview dynamics and emphasise the importance of being reflective in the interview situation. This is paramount in cross-

cultural research because, according to these authors reflexivity in research is a ‘complex relationship between [the] process of knowledge production and the various contexts of such processes, as well as the involvement of the knowledge producer’ (Alvesson & Sköldbberg, 2009: 8).

Numerous research studies (Mutua & Swadener, 2004; Wilson, 2004, 2008; Webster & John, 2010) deal with cross-cultural research and the researchers' interaction with the participants in general, but more importantly, with the indigenous people and the implications of these interactions for the research findings. Indeed, the choice of research technique might have implications for the authenticity of the data generated, collected and analysed, the conclusions drawn and, ultimately, the study as a whole. The researcher's reflexivity thus becomes paramount, because an oversight might have dire consequences for the research. Therefore, Chenail (2011: 261) concludes that such a point of view ‘can prove to be invaluable in conducting research that is sensitive to...other [cultures different from the researcher’s] ...and can lead to more ethical and responsible research’.

Culture, as a research variable, is a fluid concept that is defined in different ways and is linked, in some cases, to aspects such as race, ethnicity, language and subcultures within a particular community. Triandis (2000) in *Ægisdóttir*, Gerstein and Çinarbaş (2008) introduces three approaches of paramount importance when conducting cross-cultural research, namely the indigenous, cultural and cross-cultural approaches. The indigenous and cultural approaches refer to the *emics* or “uniqueness” of a culture, while the cross-cultural approach focuses on the *etics* or factors common across cultures. Therefore, when conducting cross-cultural research, the researcher must understand these two concepts and the role that his or her own attributes play in the composition of the cultural setting of the research site, the effect it has on data generation and, ultimately, how these aspects affect the findings of the study. The understanding of the emic knowledge in research as a whole contributes to the richness of the data as it contributes to the body of knowledge the uniqueness that is at times lost in the translation by the researchers.

Cross-culture in this study was defined by the interaction between the researchers and the THPs. This is important because in qualitative research both the researcher and the respondent are participants. This is so because in qualitative research, the researcher is involved even when applying non-participatory observation, because his or her presence in a research field is by virtue of the fact, deemed to be participation. Thus the use of interviews in cross-cultural research is highlighted and the researcher needs to be reflexive regarding his or her role in that space. Frels and Onwuegbuzie (2012: 1-2) summarise Hesse-Biber and Leavy (2007) on the importance of reflexivity, which is needed when conducting all research, but is imperative when conducting cross-cultural research:

Reflexivity is the process through which a researcher recognizes, examines, and understands how his or her social background and assumptions can intervene in the research process....

Reflexivity goes to the heart of an in-depth interview; it is a process whereby the researcher is sensitive to the important 'situational' dynamics that exist between the researcher

and the researched that can affect the creation of knowledge (Biber & Leavy, 2007: 129-130).

Therefore, conducting interviews in a cross-cultural setting is a science and an art that requires researchers to be aware of their status as, among other things, temporary sojourners – rather than permanent members – of the community concerned, in terms of cultural practices, for instance, even though they might all be of the same race and/or culture.

Al-Yateem (2012) emphasises that in an interview, three factors are at play. This is true in the cross-cultural situation as well. According to Al-Yateem (2012), factors that affect interviews are the following:

- *Interviewers*. Their experience, gender, age and race may all be relevant factors.

- *Participants.* They may deliberately try to please interviewers or, alternatively, attempt to prevent them from learning something about themselves; they can do this in the way that they respond, or by omitting particular information.
- *Question format.* The questions used in the interview, such as leading questions, can affect the responses and impede communication.

It is furthermore, important to note that in social research the aspect of power is important as it affects the data generation and finally collected. According to the feminism and postmodernism perspective both the explicit and implicit power in research should be carefully monitored and reflected in such studies where the participants might feel uncomfortable or through internal suppression feel obliged to participate. According to Kitzinger (1991) it is important to address the concept of power and clarify the meaning we intend by it. In research, especially interviews an impression, founded or not, might create an intended power play where the participants might feel obliged to respond to questions despite being assured that they can pull out of the interview as and when they wish. Thus the researcher must be able to reflect during the research process.

The research reported on in this paper examined the impact that good research practice might have on the manner in which cross-cultural research is conducted. It focuses on the research conducted with THPs as the custodians of the indigenous knowledge system and future research partners or collaborators.

Researchers focusing on the THP field encounter many challenges, as THPs are cautious about divulging information about their practices and do not easily allow outsiders to enter this space and access the *emic* knowledge and beliefs within their practice.

RESEARCH METHODOLOGY EMPLOYED IN THE STUDY

In this study, a qualitative research methodology was employed to gain insight into the guarded practice of THP. Different qualitative research designed can be devised from ethnographic study, a

phenomenological study, or a narrative study. This was a phenomenological study as it sought to uncover the meaning and essence of given phenomena of study.

The THP interviewers conducted individual in-depth interviews (IDI) with the participants.

SAMPLE OF THE RESEARCH POPULATION

The participants in the study were THPs from four selected sites (municipalities) in the two identified provinces, namely Gauteng and KwaZulu-Natal. There are THP committees within municipalities that are organised as forums, and each forum keeps a database of practising THPs within their sub-districts. To ensure that the research team did not influence the selection of participants, a letter of invitation was sent to the chairperson and secretary of each THP forum to select the 10 THP participants that met the criteria for this study. Five patients from each site treated by the THPs were invited to participate in the study.

Two types of participants were purposively selected to participate in the focus groups for this study and, later, in the in-depth individual interviews. The first type was the THPs and the second type was the patients being treated by those THPs. However, the focus of this article is on the THPs only. For the selection of the THPs, firstly the Traditional Health Practitioners Act 22 of 2007 was used to identify the types of THPs to participate in the study. This Act recognises four categories of THPs, namely diviners, herbalists, traditional birth attendants and traditional surgeons. Secondly, the THPs' experience was taken into consideration: the sample had to comprise THPs, who had finished their apprenticeship recently (i.e. within the last two years) and those that have been practising for more than two years. Thirdly, the sample also had to include THP trainers or tutors. Lastly, representivity in terms of age (over 18 years) and gender was also considered. At the end of the selection process, there were 40 THP participants, from which 20 were invited to participate in individual in-depth interviews.

RESEARCH TEAM

The research team in this study comprised one black male, the principal investigator; one white female, the project leader/researcher; one Indian female, the project administrator/researcher (none of whom were THPs, therefore they are referred to as non-THPs in this study); and two senior THP members (one female and one male), who were researchers and regarded as THP experts on the project. The THP experts played a critical role and therefore had to be individuals who were respected in the field of THP, as well as meeting the criteria agreed on by the research team. Firstly, the THP experts had to fall within one or more recognised categories, as prescribed by the Traditional Health Practitioners Act 22 of 2007. Secondly, in terms of their THP experience, the THP experts had to have been training THPs for 10 years and have successfully graduated new THP entrants. THP experts also played a pivotal role in the recruitment and identification of the THP interviewers and assisted in the conceptualisation of the qualitative research methodology and the designing of the research tool, as well as the individual interview protocol. Their input was crucial, as it highlighted equivalence, bias and translations (Ægisdóttir et al, 2008) as cross-cultural methodological and design concerns. Most importantly, THP experts supervised the THP interviewers and also coached and mentored the non-THP team members on what was deemed to be acceptable in and around the traditional practices so as they might not act in any manner that might be deemed as offensive, disrespectful or insensitive during the entire study.

SELECTION AND RECRUITMENT OF THE THPS AS INTERVIEWERS

Collaboration with the THPs and the idea of using them as interviewers was proposed because THPs do not readily interact with people who do not practise THP. Furthermore, “outsiders” who collaborate with the indigenous people or custodians of THP knowledge are generally not trusted; in instances where they are granted access, limitations are imposed on such access. According to Webster and John (2010: 175), ‘even those Indigenous communities that allow entry into the field often approach these research “collaborations” with distrust or apprehension’.

The decision to use THP interviewers was also intended to create a research atmosphere where both the participant and the interviewer understood intricate concepts related to the THP practice and in that way

minimising the inside-outside research situation where either comes from a vantage or disadvantage point. However, one should be mindful that power relations in the interview situation can also surface through personalities, content and manner of the questions are posed. Thus constant reflection by the researcher is critical as a methodological consideration when conducting research.

Given the nature of the THP field and the desire of THPs to protect their space, it was important that the THP interviewers be people who are regarded as having an intimate understanding of the *emics* of the practice. The interviewers had to be seen to mirror (reflect) the participants and thus possibly reduce the loss of meaning during the interviews that results from language ambiguities and the explanation of concepts, for instance, which could water down the authentic meaning of the intended message. The recruited THP interviewers had to be willing to be trained as interviewers. Furthermore, they had to have been in practice as THPs for some years – and even have started training and tutoring new THP entrants. They also had to be over 18 years of age and in possession of a matriculation certificate. Finally, these trainee interviewers had to be computer-literate, as they would be trained to transcribe the data generated during the interviews.

THE INDIVIDUAL IN-DEPTH INTERVIEWS (IDIS)

From among the focus groups, five participants from each of the four sites were invited to participate in the individual in-depth interviews (IDIs). The participants were purposefully selected to ensure representivity of the THP categories and to meet the other criteria of the study. Thus the IDIs had to include at least three categories of the THPs recognised in the Traditional Health Practitioners Act 22 of 2007 (with the participation of diviners and herbalists being compulsory). In addition, a traditional tutor had to be present and both genders had to be represented.

FINDINGS

Conducting cross-cultural research and studies requires the researcher to be aware of the cultural issues that might influence the study negatively. Although it is not possible to achieve a totally bias-free

research setting in terms of culture, the researchers are required to take cognisance of ethical research considerations in their studies.

In this study, the THPs were recruited to be part of the research team and also to conduct the interviews. Practices like THP have been an interest of research for decades however researchers have been reservedly welcomed in this space. The recruitment and employment of the THPs as interviewers was to create a comfortable environment for the participants to relay with person who understood their customs with the aim of having participants who shared easily.

A participant remarked

“It was easy to speak to a THP unlike a researcher who is interested in stealing our THP ideas”

The methodology employed in this study ensured that the emic wealth was shared with the researchers as evidenced by the expression from participants sharing with the THP-interviewers, “But it is easy to talk to you because you also do it and understand me” One other participant remarked to the THP interviewer “Remember this information is our legacy, it was left to for us by the ancestors, right?”.

The element of power play was also taken into consideration. According to Anyan (2013), the countermeasures of the knowledge holder and the researcher should be monitored because the researcher is usually an outsider in cross-cultural studies. Thus this study addressed the element of the 'other' searching for information from 'us' about 'our' practices. In this study, all the people involved in the IDIs were engaged with their data and knowledge creation. A participant indicated that “They [researchers] always want things from us but they do not want to share their profits once they make money from the research”. This is a clear indication of the lack of trust and always approaching research settings with suspicion. Thus “they want something from us and we chase them away, we do not trust them”.

The use of THP interviewers was also aimed at minimising *emic-etic* influence in terms of language, misunderstanding of the terms and loss of meaning during the IDI and, ultimately, during analysis and research reporting, which would undermine the study's authenticity.

Non-THP practitioners and researchers run the risk of failing to note subtle messages during data generation. For example, a non-THP interviewer might not discern nuances that explain a rich concept; and even if he/she is of the same race and language as the interviewee, if he/she is not a THP, the meaning of the message might be watered down in translation, thus affecting the original authentic meaning that would have been understood if the interviewer had been a THP. Therefore, by using THP interviewers, the researchers are able to capture this complex knowledge of the *emics* of the phenomenon being studied. As directly observed during the data collection, participants used THP language, nuances, gestures and so forth that are THP contextualised that non THP researchers were more likely to miss as data cues. For instance, during the interviews THPs would sneeze, use a snuff etc. when talking about certain topic and the THP-interviewers would acknowledge these moments by saying something in traditional language or gesture ("clap hands" or say "Thokoza" [be happy] – an expression to indicate it is safe you can continue for instance). These are the cues that non-THP interviewers would have missed and thus render interview situation as uncomfortable especially interviewees who might feel offended.

The THP interviewers were also tasked with the transcription of the interviews. During the interviews, they had made their own notes, which enriched their data. Furthermore, they recorded the interviews themselves and were thus better placed to recall most of the occurrences and to register the participants' emotions. This involvement of the THP interviewers also ensured that data were not contaminated by misunderstandings arising from the participants' *emic* practices.

The role of the THP interviewers became profoundly important during the development of the glossary for the report. As a team, they had to identify all the THP terms that were used in the IDIs and communicate them to the researchers under the supervision of the THP experts. This enriched the data

and also ensured that authentic meaning and explanations were assigned to the gathered data during analysis. For instance, during the data collection, there was a constant mention of the term “*dipitsa*” [we give them *dipitsa*]. In one of South African official language, Sepedi spoken by a sector of indigenous black population, this word directly translates to “cooking pots”. As black non-THP researcher who speaks Sepedi, without the assistance of the THP-interviewers, I would have simply directly translated this to meaning cooking pots, thus lose out on the meaning indicating a certain THP medicine. The THP interviewers understood this and their knowledge became useful during the compilation of the glossary list. It was further important during this stage to authenticate the emic information shared between THP interviews and the participants as data. The richness of the study was highlight be the data transcripts that were individually thematically coded and discussed by the research team because this ensured that the information shared was not only unique but trustworthy as it was supported in other contexts, for instance data from one research site to the other.

CONCLUSIONS

In this study, the THP interviewers highlighted blind spots that that can happen during a top-down academically oriented research where important information might be overlooked during data generation and collection. The participants in this research freely used THP terminology because they knew that the THP interviewers were familiar with the terminology, content knowledge and practices being discussed; this produced rich data for analysis.

During data collection, the non-THPs were involved in a cross-cultural study that involved learning through a phenomenological study and directly observing generation and collection of data by the recruited THP interviewers without their interferences as researchers. Non-THPs had to distance themselves and check whether the agreed-upon protocol was being followed. This methodological consideration is important for further research because it allows the temporary “sojourner” an opportunity to learn, observe and gather richer field notes. This, in turn, will enrich the data during analysis and, ultimately, affect the findings and recommendations arising from the study.

This study focused on a health matter, HIV and while it is challenging with its concepts, the THP interviewers could competently make follow up questions through probing on issues raised during the interviews. Probing might have been possible because HIV is a topic that is in social setting and people are exposed to information easily including questioning myths and misunderstanding from the participants. However, this might be a challenge in other settings, however in other topics where information is not readily available to foster a certain intellectual level of engagement it will be paramount to require assistants who are in the field, for instance in the law field making use of para-legal assistants; in dentistry using dental assistants; in psychology using honours students interested in the field of study and so forth. However, this paper concedes that this might not always be possible. It is thus important that training as indeed in this study, be undertaken with the entire research team so that the aim and objective of the study are clear to all involved in the study.

ACKNOWLEDGEMENTS

PEPFAR, USAID

BroadReach Health Care

ÖZET

Araştırmacılar araştırma yürütürken, kendi rollerinin ve sahip oldukları gücün daima farkında olmalıdırlar. Kültürlerarası araştırmada bu çok daha önemlidir çünkü en ufak bir hata büyük etik çıkarım ve sonuçlara yol açabilir. Kültürlerarası araştırma yürütürken, araştırmacı, araştırma alanından mümkün olduğunca özgün ve güvenilir veri sağlanmasından yükümlüdür. Aksi takdirde araştırma negatif bir biçimde etkilenecektir. Araştırmacının, araştırmanın her aşamasında esnek olması önemlidir. Araştırmanın esnekliği, araştırmacının belirtilen soruları kendine sorup cevaplamaıyla geliştirilebilir: 'Bu kültürlerarası çalışmayı olması gerektiği gibi mi yürütüyorum?'; 'Araştırma deseninden ötürü kültürlerarası olduğu için emik-etik yaklaşımı ve araştırma olgusu açısından neredeyim?'; 'Bunun gibi bir kültürlerarası çalışmada benim kişisel yanlılıklarım neler olabilir?'; ve 'Bu kültürlerarası çalışmada benim algılanan gücüm nedir?'

Bu sebeple, bu araştırmada da belirtildiği gibi, araştırmacının uygun yönlendirmeyi alması için, yerel bilginin uzman ve vasilerinden faydalanması yararlı olacaktır. Uzmanlar araştırmacının görevdeşleri ya da çalışılan kültür hakkında bilgisi olan toplumun üyeleri olabilir.

REFERENCES

- Alvesson, M., and Sköldberg, K. (2009). *Reflexive Methodology: New Vistas for Qualitative Research* (2nd ed.), London: Sage.
- Al-Yateem, N. (2012). The Effect of Interview Recording on Quality of Data Obtained: A Methodological Reflection, *Nurse Researcher*, 19, No: 4, p.31-35.
- Anyan, F. (2013). The Influence of Power Shifts in Data Collection and Analysis Stages: A Focus on Qualitative Research Interview, *The Qualitative Report*, 18, No:36, p.1. Retrieved from <http://www.nova.edu/ssss/QR/QR18/anyan36.pdf>.
- Bogner, A., Littig, B., and Menz, W. (2009). *Interviewing Experts*, Hampshire: Palgrave Macmillan.
- BroadReach Healthcare, Tabane, R., Mbele-Khama, S., and Dlamini, N. (2012). *An Exploratory Study of How Traditional Health Practices (THP) in South Africa Communicate the Concepts of Disease Risk and Prevention to Their Patients*. BroadReach Healthcare Report.
- Chang, W. (2007). Cultural Competence of International Humanitarian Workers, *Adult Education Quarterly*. 57, No. 3, p.187-204.
- Chenail, R. J. (2011). Interviewing the Investigator: Strategies for Addressing Instrumentation and Researcher Bias Concerns in Qualitative Research, *The Qualitative Report*, 16, No: 1, p.255-262. Retrieved from <http://www.nova.edu/ssss/QR/QR16-1/interviewing.pdf>.
- Doody, O., Noonan, M. (2013). Preparing and Conducting Interviews to Collect Data, *Nurse Researcher*, 20, No: 5, p.28-32.
- Frels, R. K., Onwuegbuzie, A. J. (2012). Interviewing the Interpretive Researcher: An Impressionist Tale, *The Qualitative Report*, 17(60), p.1-27. Retrieved from <http://www.nova.edu/ssss/QR/QR17/frels.pdf>.
- Gubrium, J. F., Holstein, J. A. (Eds.) (2003). *Handbook of Interview Research: Context & Method*, Thousand Oaks, CA: Sage.
- Hesse-Biber, S. N., Leavy, P. L. (2007). *Feminist Research Practice: A Primer*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Kvale, S., Brinkmann, S. (2008). *Interviews: Learning the Craft of Qualitative Research Interviewing* (2nd ed.), Thousand Oaks, CA: Sage.

- Kitzinger, C. (1991). Feminism, Psychology and the Paradox of Power. *Feminism and Psychology*, 1, No. 1, p. 111-129.
- Mori, J. (2012). Tale of Two Tales: Locally Produced Accounts and Memberships During Research Interviews with a Multilingual Speaker, *The Modern Language Journal*, 96, No: 4, p. 489-506.
- Mutua, K., Swadener, B.B. (Eds.) (2004). *Decolonizing Research in Cross-Cultural Contexts: Critical Personal Narratives*, Albany: State University of New York Press.
- Rabionet, S. E. (2011). How I learned to Design and Conduct Semi-Structured Interviews: An Ongoing and Continuous Journey. *The Qualitative Report*, 16, No: 2, p.563-566. Retrieved from <http://www.nova.edu/ssss/QR/QR16-2/rabionet.pdf>.
- Rubin, H. J., & Rubin, I. S. (2006). *Qualitative Interviewing: The Art of Hearing Data* (2nd ed.), Thousand Oaks, CA: Sage.
- Seidman, I. (2006). *Interviewing as Qualitative Research: A Guide for Researchers in Education and the Social Sciences* (3rd ed.), New York: Teachers College Press.
- Triandis, H. C. (2000). Dialectics between Cultural and Cross-Cultural Psychology, *Asian Journal of Social Psychology*, 3, p.185-195.
- Webster, J. P., John, T. A. (2010). Preserving a Space for Cross-Cultural Collaborations: An Account of Insider/Outsider Issues, *Ethnography and Education*, 5, No: 2, p.175-191.
- Wilson, A. C. (2004). Reclaiming Our Humanity: Decolonizing and Recovery of Indigenous Knowledge, Mihesuah, D. & Wilson, A. C. (Eds.), *Indigenizing The Academy: Transforming Scholarship and Empowering Communities* içinde (p.69-87). Lincoln: University of Nebraska Press.
- Wilson, S. (2008). *Research is Ceremony: Indigenous Research Methods*. Halifax, UK: Fernwood.
- Ægisdóttir, S, Gerstein, L. H. and Çinarbaş, D. C. (2008). Methodological Issues in Cross-Cultural Counseling Research: Equivalence, Bias and Translations, *The Counseling Psychologist*, 36, No: 2. p. 188-219.

PERSPECTIVES ON THE EVOLUTION OF FEMINISM THROUGH MODERNIZATION AND ISLAM IN TURKEY

Meltem İNCE YENİLMEZ¹

ABSTRACT

This article aims to give a different perspective to the most crucial theoretical elements for feminist movements in Turkey. The history of feminist movements is divided into three periods: the late Ottoman, which began in the 1920s as a state project; the long silence period, which started in the first period of 1930s and spread throughout society until 1980 military coup; and the second wave period starting in the 1980s which was a very complex period where women had a chance to increase the impact of their actions and voices. Although women gained chances to vote, education and property rights during 1930s, they began the movement to call attention to their rights and freedoms. While there is already an impressive collection of research regarding the status of women in Turkey, this article aims to give an overview of feminist movements dealing with reproduction focused on a combination of judicial, social, and political concepts.

Keywords: Feminism, Feminism and Modernism for the Turkish Woman, Islamist Feminism, Evolution of Feminism in Turkey

¹ Doç. Dr., Yaşar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ekonomi Bölümü

TÜRKİYE'DE MODERNLEŞME VE İSLAM'IN FEMİNİZM GELİŞİMİNE BAKIŞ AÇILARI

ÖZ

Bu çalışma, Türkiye'de feminist hareketlerin en önemli teorik değerlerine farklı bir bakış açısı ile yaklaşmaktadır. Feminist hareketlerin tarihi üç döneme ayrılır: devlet projesi olarak 1920'lerde başlayan son Osmanlı dönemi, 1930'ların ilk döneminde hız kazanan, 1980 askeri darbesine kadar uzanan ve toplum genelinde yayılan uzun sessizlik dönemi ile kadınların ses ve eylem şanslarını arttırmak için 1980'lerde başlayan siyasi karmaşa sürecinin yaşandığı ikinci dalga feminizm hareketleri. 1930'larda kadınlar her ne kadar oy kullanma, eğitim ve mülkiyet haklarına kazanım sağlasalar dahi hak ve özgürlük kısıtlarına dikkat çekmek için bu harekete başlamışlardır. Cinsiyet normları farklı kadın grupları için farklıdır; geleneksel ve modern değerler düzeni korumak adına içiçe geçerken, feminist hareketler böyle karmaşık bir ortamda birden çok soruna değinemez. Türkiye'de kadınların durumuna ilişkin oldukça çarpıcı araştırmalar olduğu halde, bu çalışma yeniden üretim ve evrensellik açısından hukuki, sosyal ve siyasi kavramların birleşimine odaklanarak feminist hareketler için en önemli kuramsal unsurları değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: Feminizm, Türk Kadını için Feminizm ve Modernleşme, İslam Feminizmi, Türkiye'de Feminizm Evrimi

INTRODUCTION

This paper begins by examining the triangle formed between feminism, Islam, and modernization in the context of Turkey. Long considered an ideal representative of the religious, ethnic, and cultural diversity that illustrative of life in the Middle East, Turkish society has gone through more major changes than its neighbors. Thanks to the close proximity to Europe and a strong Islamic influence, the culture is a true amalgam of Islam in modern times, featuring multiple ideological groups defined along the lines of modernity and Islam - each with its unique take on feminism. Following the military coup in the 1980s, the feminist movement became increasingly popular, propped up by a largely secular inclination in the general public. However, the same period also saw the rise of multiple political forces. Soon, clear lines emerged between two schools of thought, the Kemalists and traditionalists. In this article, positions from both sides will be compared, and their relevance to addressing the issues women face will be discussed. This paper will examine existing research, propose further action, and point out new avenues for research.

LITERATURE REVIEW

Dikeçligil (1998) has been defined the process of modernism as “a paradigm that surrounds democracy in politics, capitalism in economy, positivism in science, and gives a name to the collection of all these.” The roots of modernism can be traced back to enlightenment: a process of separating the present from the past, and moving from tradition towards modern culture and lifestyle. The process originated largely with the first major shift of humankind during the eighteenth century Industrial Revolution: the movement from agricultural communities to an industrial society. As Kongar (1995:87) puts it, modernization includes a complete transformation of ideals towards a common standard set by Western societies. The term is also more liberally thrown around with pride when describing the evolution of non-Western cultures, with the main proposition being that every society will eventually share similar characteristics and come together under a common universal character. Giddens (1990:12-13) directly related the process of Westernization - the process of adopting Western culture in various aspects of life - with modernization. He goes on to describe modernity as “institutional transformations that have their

origins in the West.” While it may be linked to decreasing religiosity, eminent researchers have maintained the importance of religion in maintaining organization in society. Bellah (1973:3-4) expressed the importance of religion in maintaining solidarity and linked it with a critical role in society - providing the basic structure for control, purpose, communication, and reaffirming social norms.

Trud-Nereid (2012:71) indicates that Islam was considered the main reason for Turkey’s “backwardness” and reluctance to adopt a more European lifestyle by Kemalists. Moreover, the Caliphate, a symbol of collective identity, was sacrificed in order to catch up with Western civilization, rendering the state as a largely secular one. While this change may have initially only been limited to the constitution, there is no doubt that its after effects slowly but steadily made their way into all facets of society. The author also relates the article “Domesticating Modernity”, which tells a revealing story of Turkey in the 1930s. This period saw Muslim voices being largely silenced in favor of adopting Western practices. By replacing Turkey’s old identity, which was associated with the Caliphate, a new republic with modern political, social, and cultural systems was brought into being.

However, after foundation of the Republic, the built-up exemplary women were driven forward to the front lines. By using the image of “Republican woman”, a dual structure was formed among women, notably modernity was emphasized through newly adopted dress code. It might be useful to take a look at reform movements associated with modernism in order to better understand Islamic feminism, existence of which is currently being debated in Turkey. As a matter of fact, the point underscored by Islamic feminist movement and feminist movement in current sense usually revolves around the issue of headscarf. Having a distinctive place in global feminism, the Turkish section of Islamic feminism should be further investigated since the adjective “feminist” seems to be an epithet attributed by the media, rather being something adopted by Islamist women in themselves. The rights and benefits provided for women by laicism and modernization have been advocated by progressive and laic ideologies for long years, while Islamist thought in Turkey currently sees these two elements of modern life – laicism and modernity – as causes of women abasement, and tries to mobilize women by making

use of this discourse. In fact, whether or not the feminist movement developing in Turkey in recent years has certain parallelisms with Islamist movement calls attention of social scientists (Acar, 1998). Another development is growing number of local organizations and proliferation of Women's Rights Associations (Bora and Günal, 2002; İlkkaracan, 2003).

The research on Islamist women that departs from acceptance of the existence of social differentiation among women in Turkey exemplifies the challenges experienced by women in a retrospective perspective. The best-known contribution is Feride Acar's book chapter on Islamist women. The paper included in this book which predicated on oral history interviews with university students wearing headscarf touches upon the differences apparent in the past and present. She analyzes the impact of Islamist ideology on the assurance provided for women and modernization in the light of interviews with students (1991, p. 297). Adopting an interpretative and interrogative approach to relationship between the women wearing headscarf and modernity, Göle (2004: 81-82) seeks to analyze the meaning system of Islamist women's movement. Employing in-depth interviews and group interviews, this research provides a pioneering source in terms of development of feminist movement in our country in the sense that it fictionalizes women profile and that it places experience to the core of historical and social analysis. Another researcher to be emphasized is Durakbaşı (1988) who elaborates on the alternative feminism project of Kemalist discourse and the relationship of Halide Edib and women of the Republic period with that discourse in her paper 'The Formation of Kemalist Women Identity in Republican Turkey' and her book entitled 'Halide Edib: Turkish Modernization and Feminism'. In her book, she points out the fact that the women problem in Turkey was formulated at the time of a national awakening, and therefore gender related issues were discussed within such a national framework. She also states that it could be much easier for her to develop empathy with women's movement in the West, which has brought forward social welfare, education and public assistance to women in public space, clarifying that she has not warmed to the acts of militant feminist movement that supports the female gender's struggle against male gender.

HOW THE WOMEN OF ISLAM ARE DEFINED BY LITERATURE?

Islamic references through the Holy Book, Quran and the sayings of Prophet Muhammad (peace be upon him) establish women's role both in public and private life. A large number of references depend directly on the interpretation; and due to a larger number of men being involved in the public sphere and education sectors after Islam; most interpretations support a patriarchal viewpoint. Islam does differentiate between the sexes, but those differences are largely based on biological aspects and their individual roles and responsibilities in society.

On the other hand, these same interpretations also allow for women's participation in education, business, employment, and other public activities. Islamic interpretations also follow the patriarchal system for economic reasons; men are charged with the responsibility of taking care of the women in their household. Women are considered precious and men are charged with looking after their needs and treating them well. One of the major responsibilities placed on Muslim women is looking after their family affairs and raising children to be good Muslims.

Since the 1990s, there has been an ongoing debate about the way women are treated in Islam and their position in Muslim populations around the world. Islam within itself relies on the interpretations of the Quran and Hadith, which consequently lead to the establishment of traditions. The Quran preaches equal treatment of both, and there are clear references to establishing women's rights - including access to education, healthcare, and freedom of marriage - in the Hadith. Most of these rules were formulated directly based on the perspective of Arab society. As indicated in Quran² 'I shall not lose sight of the labor of any of you who labors in my way, be it man or woman; each of you is equal to the other.' Narrations from the Prophet Muhammad (peace be upon him) require all Muslims, men and women, to

² Translated by Abdullah Yusuf Ali in 2010 from Arabic to English.

seek education and valuable life skills. Al-Tirmidhi (2016) in this regard quotes one of the narrations, as ‘seeking knowledge is a duty of every Muslim, man or woman.’

Dodge (2003) maintains that Islam commands all of its believers to gain knowledge. While local cultural influences may dictate otherwise, Islam mandates education, including secular or practical education that can contribute to society. When it comes to the Islamic assertion that men and women are not equal, is it from a purely biological standpoint. Modern research tells us that women are biologically stronger and can withstand more pain and disease than their male counterparts. Additionally, Islam also maintains that men and women are ideally suited to different roles in society. Beyond that, Islam fully recognizes the importance of women’s participation in economic, educational, and social activities—and openly encourages it. One element that may seem alien to external observers is the Quranic mention of loyalty and obedience for women; this is not to be taken as a sign of subordination, rather it is a trait most valued in the Arab world that lies in harmony with the Islamic perception of women being symbols of purity and honor. Furthermore, Quranic verses clearly underline how Islam interprets women in Quran as “It is He (God) who created you out of one living entity, and out of it brought into being its mate, so that man might incline [with love] towards woman (Quran, 7:189). The rights of the wives [with regard to their husbands] are equal to the [husband’s rights] over them [with regard to divorce] (Quran, 2:228). And consort with your wives in kindness; for if you dislike them, it may well be that you dislike something, which God has made a source of abundant good (Quran, 4:19)³.”

Islamist women maintain that the Quran’s rulings should be interpreted according to each society; and ancient interpretations were based on the practices prevalent in ancient Arabian society. Islamists point out the direct encouragement of monogamy in the Quran; and maintain the polygamy was permitted as a possible way out for taking care of women and families who had suffered the loss of male members

³ In Pure Matrimony. “What are the wife’s rights on her husband and his rights on his wife? Muslim Marriage Guide. Last modified November 28, 2011. <http://www.muslimmarriageguide.com/what-are-the-wifes-rights-on-her-husband-and-his-rights-on-his-wife/>

during conflicts. Furthermore, Islamist women consider rulings regarding inheritance; which seem to favor men as appropriate dictates for that period considering men had the responsibility of looking after women's needs.

Those thinkers who consider religion, notably Islam as an impediment to liberation of women, have discussed feminists and their situation. Islamic feminism always meets the same obstacle: the idea that considers Islam as an absolute fact which is dogmatic and sexist in essence, and on the other hand sees feminism as a role model of the Western world representing modernity. Ali (2014) offers an alternative to the feminist point of view that rejects the possibility of integrating the fight for gender equality with that for Islam, as well as to Islamist conservatism that prevents renovation and dynamization of Islamic thinking and reinterpretation of religious knowledge and authority in favor of women. As a matter of fact, in the societies where Islamic reformism is defended, feminism did not emerge in the wake of, above all it did not follow in the footsteps of European feminism though it was impressed by Western thoughts. Rather, it emerged simultaneously with its Western peers, manifesting itself with an anti-imperialist and nationalist attitude. As political Islam developed, a set of feminist organizations supported Islamic modernity, enabling restatement of traditional Islam differently their own words and reinterpretation of religious knowledge by women.

Women in the Late Ottoman Empire

Since it started in 1453, the Ottoman Empire grew to become one of the largest in the world. Ruled by Sharia law, the Empire left remarkable effects on Turkey, including a focus on adopting modernity based on Western developments. According to Cizre-Sakallıoğlu (1996) this included administrative, legislative, and educational reforms to better integrate itself with Europe in the nineteenth century. However, conservative Muslim scholars opposed these reforms because they felt they would have a negative impact on the power and authority of the Empire. Sirman (1989) examined the status of women during that period and concluded that segregation of sexes, polygamy, arranged marriage, and divorce conditions that favored men were prevalent during this time. These obstacles, linked to an Empire

founded on Islamic principles, made it seemingly impossible to award equal rights to women so they could participate freely in public life and make independent decisions.

If the workforce at that time was examined, women were already working in minor roles at factories and as domestic servants in private homes. With education reforms brought about by modern bureaucrats in the Ottoman Empire, women's access to education improved and they found a larger place in society. This included active involvement in the textile sector, business, charity work, and social organizations. This period also saw the emergence of multiple organizations supporting women's rights; they also found their voice in the media. However, the bone of contention was that, despite having access to education, women were still regarded in their traditional roles as wives and homemakers, rather than active participants in change and progress.

Kemalism Reforms

Things started moving in another direction after 1923, with Mustafa Kemal beginning a transformation of the Ottoman structure into a nation state. He envisioned a new nation built on capitalism and governed by democracy with a secular culture. In 1924, the Caliphate was abolished, and a rapid national transformation began, including the modernization of the government and education sectors. Cizre-Sakallıoğlu (1996:235) concluded from Benedict Anderson that Kemalism was targeted at achieving a new identity for the people of Turkey, an identity that did not rely on old cultural attachments, including Islam.

Kemal's reforms included the abolishment of Sharia law, religious schools, and the Caliphate in favor of the new secular state where Islam was separated from the public realm of life. A new Turkish identity was promoted, and within a short time, the use of European civil codes and the Latin alphabet allowed rapid transformations to take place (Yılmaz, 2003).

The Rise of Feminism

With the new Turkey having disconnected itself from its Ottoman roots, there was an increased focus on promoting the status of women and allowing them equal access to opportunities across the board.

The feminist movement began with women writers and was greatly influenced by the roles female participants had fulfilled in the Turkish War of Independence, actively defending their country. Acar (1990) narrates that it was a national priority to establish a society similar to the West, where men and women could work together and combine efforts to achieve common goals.

A new chapter in the movement emerged with “State Feminism”; it was built upon the role women had taken on in the war, giving patriotic speeches around the country in order to lift spirits. State feminism aimed to promote women in the public sector, and an increased need was felt for modern education. As Bora (2001) puts it, the need of the hour was to create an enlightened generation of women who could become professionals but also remain wives and child bearers. For example, Mustafa Kemal said “as time passes, science, progress, and civilization advance with giant steps and we are aware of this. The education that mothers have to provide to their children today is not as simple as it has been in the past. Therefore, our women are obligated to be more enlightened, more prosperous, and more knowledgeable than our men. If they really want to be mothers of this nation, this is the way.” On another occasion, Mustafa Kemal again said, “our enemies claim that Turkey cannot be considered a civilized nation, because she consists of two separate parts, men and women. Can we shut our eyes to one portion of a group, while advancing the other and still bring progress to the whole group? The road of progress must be trodden by both sexes together, marching arm in arm” (Abadan-Unat, 1974).

Sirman (1989:24) describes this period as the second round of emancipation for women, following the first round that had taken place under the Ottoman Empire. This round saw women being treated as patriotic citizens first and as wives and mother later. Not only did this address the issues feminist movements had faced under Ottoman rule, but it also emphasized the need for women to be on equal footing with men. As Abadan-Unat (1974:28-29) puts it, the adoption of the Swiss civil code in 1926 paved the way for eliminating double standards of the law for men and women that had been in practice for ages. He also pointed out Mustafa Kemal Atatürk’s emphasis on the family unit with a lifestyle that

allowed women to use their energy and capabilities in a manner that allowed them to step outside subdued roles and take center stage, right alongside their male counterparts.

Major transformations were also seen in the education sector with the feminist movement pushing for women to be more social, educated, and active in society. The 1930s saw remarkable progress for women with the introduction of female jurists and lawyers, municipal council members, and members of parliament. Indeed, textbooks printed during that time described the Ottoman rule as a period of darkness until the arrival of the Atatürk, who shone on the people like the sun. Despite notable reforms being recorded in the Ottoman Empire, the French Enlightenment and Anti-Clerical Revolution mainly inspired the Kemalists. Thus, their system was built upon minimizing the role of religion in all aspects of life. This also resulted in adopting a model of feminism close to the original movement proposed by Huber tine Auclert in France in the 1880s; the focus was to eliminate male dominance.

With an ironhanded rule for over 20 years, the new regime made conscious efforts to ignore the cultural and religious significance Islam had on the Turks for centuries. This enforced the notion that Muslims needed to make a choice between Islam and modernity, further driving a wedge between the clearly visible divisions in society. By doing so, the Kemalists managed to achieve something they had set out to stop—the increased influence of radicalism among traditionalist communities and the complete exclusion of an enlightened, modern version of Islam. Despite popular movements targeting better rights and opportunities of participation for women, the truth is that women always identified themselves as one of three groups: Kemalists, Islamists or Socialists. Feminism in its true sense remained a foreign idea, however its interpretations were clearly visible across the deeply conservative Middle East. These interpretations depended on the attitudes towards women and the formulation of these movements. The latter ranges from considering feminism a Western invasion of culture to a more sensitive and welcoming attitude (Ahmed, 1982).

Women in Modern Turkey

The incoming effects of industrialization resulted in increased migration from historically conservative, rural communities towards cities where new classes emerged - the secular elite and the religious poor. During the ten-year reign of Turgut Ozal beginning in 1983, these outcasts, as they once were, began to flourish in business, politics, and society. This led to the reclamation of multiple Islamic traditions and cultural practices that had been abandoned earlier. It is important to add that the rise of Islam was also in part due to concerns over the existing government system. Furthermore, the negativity associated with communism and the state's continued forays into areas that ended in economic disaster reintroduced Islam as a viable alternative to Kemalism. On the political front, things moved along to the point where a conservative party, a self-described group of "Muslim Democrats," came into power in 2002 and has maintained a stronghold on the government ever since.

Turkey was once represented as an example of abandoning tradition (Islam) in favor of modernism. However, today's Turkey is quite different in comparison to the secular state that was emerging a few decades in the past. On one hand, Islam is flourishing in Turkey. However, Çarkoğlu and Toprak (2007) indicated a clear reformation of religious thought. Moreover, traditionally pro-Western and modernist circles in the country, including the Kemalists who once so fervently fought for Western lifestyle in Turkey, have now changed their views in favor of adopting a liberal version of Islam rather than abandoning it altogether.

Besides, Osmanağaoğlu (2015) investigates developmental stages of women's struggle. She marks a new period of feminism on the basis of the highly-debated issue of women's right to determine what to wear, their willingness to work and participate in wage labor, their right to do politics, and most importantly the discourse still being advocated by feminists: 'Men! stay out of our decisions, we can struggle for freedom on our own'. She also touches upon a great variety of issues concerning women's movement including that the feminist movement has gained significant benefits within the last 30 years, and the second-wave feminism of 1980s characterized by street movement against beating women, the

purple needle campaign, the Kurdish feminist movement, and the policy proposals on sex, female body and women's political engagement.

THE ROLE OF A STRONG ECONOMY

The global recession in 2008 saw many giants brought to their knees in dire financial circumstances. One of the reasons that pro-Western thought in Turkey is shifting towards adopting a modern Islamic viewpoint is the successful domination of the free market. By opening up access to trade in a purely capitalist system at the right time, Turkey managed to ride the wave just as the global economy recovered. A 2005 study by the European Stability Initiative uncovered pro-business and pro-capitalism leanings among conservative Islamic entrepreneurs throughout the country. This translates to the acceptance of Islam among a larger class of people who are educated, independent, and well informed. Traditionally Islamic elements are also being transformed into a group supporting political participation and civil liberties (Aykol, 2008).

In Gelgeç –Gürpınar's (2006) research, three main aspects were considered to evaluate the conditions for women in Turkey. A detailed evaluation of the impacts of Modernity, the Feminist Movement, and Islam were carried out to describe the societal structure. The author has discussed the effects of the military coup in the 1980s, which led to the establishment of a new Kemalist movement; combining secular elements at a national level aimed at a more modern and progressive Turkey. Kemalist leaders pushed for a modern appearance in Turkey, replacing traditional fez with hats; this led to discourse among certain elements of the population.

On the other hand, conservative traditionalists relied on the Turkish heritage originating from the Ottoman Empire to further their viewpoint, gathering popular support among a largely patriarchal society deeply entrenched in traditional values. The author maintains that this eventually led to major obstacles for the popular women's rights movements in Turkey and reinforced a system where women were subordinated. This system is directly linked to the impact Islam has had on daily life in Turkey. In this regard, Turkey maintains a uniqueness not found in any other Muslim country. As a secular state

that has gained support for women's rights from all sections of society, Turkey considered both men and women as equals. The success of these reforms cannot be denied with Islamist women being educated right alongside feminists and going on to become successful professionals. A silent transformation of Islam from within is taking place, transforming ancient definitions and boundaries.

DISCUSSION

The literature available for research carried out over different times in Turkey makes it abundantly clear that women have taken a step forward in an attempt to validate a new identity that sees them openly participating in the public sphere. Feminists at one time were defined as women who were the enemy of men in Turkey. As such, the movement faced numerous challenges, both ideological and social, in establishing and promoting equal rights and opportunities for women. Furthermore, a culture built largely on the patriarchal system posed additional challenges for the feminist movement. With government structures, social institutions, and centuries of traditions built upon this system, the feminists faced an uphill job. While the state policies that were reformed during the Kemalist period consider men and women as equals, women's roles in private life still remain largely unchanged. It was crucial to close the gap between this area and women's participation in the public in order to establish their status as valuable members of society. Therefore, it can be discussed from eight perspectives as:

- a) **Ottoman Empire:** Starting with the Ottoman Empire, Turkey began its transformation to becoming a melting pot of cultures and traditions from around the world. However, the rulers failed to adopt modern administrative, legislative, and educational reforms in order to keep up with the times. Additionally, Muslim scholars also opposed these changes, feeling they would undermine their authority and power. Despite opposition, some reforms did manage to take place during this time, including women's access to education. More than 100 years before the Kemalists started implementing their reforms for modernization, the Ottoman Empire had witnessed multiple women's rights movements like Taal-i-Nisvan and Mudafaa-i-Hukuk-i-Nisvan (Berktaş, 2001). This period also saw an increasing number of educated women raising

public awareness about female rights and the emergence of several journals designed to encourage public discussion of women's issues. Public events called the "White Conferences" were arranged with women speakers to discuss gender specific issues in society. Ottoman women's activists adopted the method of interpreting Islam on its own, away from local traditions; they discussed clear rulings on the important status women enjoyed during the early period of Islamic civilization. Starting in 1911, the movement for feminism gained momentum and culminated in the adaptation of the first family law in 1917.

b) Kemalism: With the arrival of Kemalism and the abolishment of the Empire, things began to move rapidly in another direction. The process of modernization highlighted the need to adopt Western practices in order to complete the transformation to a modern society. In addition to transforming the government system, the founding fathers of the new republic considered the improvement in women's status as a primary indicator of progress. Additionally, they also felt the need to distance themselves from the practices and ideals of the Caliphate (Toska, 1998); in doing so, they enforced strict regulations, which resulted in the abandonment of cultural and traditional icons in favor of modern practices. The practice of Islam also decreased, and a more secular lifestyle was put in place to support the shift towards a modernized society governed by contemporary thought. While the motivation here was to dissociate religion from the constitution and all official forms of government, the move was backed by urbanites that saw the religion as being oppressive to women.

c) State Feminism: This period witnessed the phenomenon of "State Feminism": a movement that aimed to give women more access to opportunities in the public sector and emphasized the need for modern education. The Kemalists promoted this movement by emphasizing the need for mothers to raise children in line with the requirements and expectations of tomorrow, something they felt traditional methods could not achieve. This feminist movement also focused on problems such as sexuality; need to participate in the workforce, and mistreatment in society. It

managed to establish libraries and shelters and help build awareness around the issues of contraceptives, education, and rights.

By the 1930s, the movement had made significant progress, managing to introduce the first female professionals in the field of law. In the following decades, women gained prominence with the emergence of a political system that counted on their votes. This also resulted in women's issues being discussed openly and their involvement in activities being accepted as an essential part of being more civilized. During the period of Kemalism, women were placed at the very heart of development. They represented modernization, liberation, and gender equality; these ideals, previously associated with the West, were considered vital indicators of progress. However, as Mardin (1989) puts it, as a rationalist, positivist, and pragmatic state policy, Kemalism still failed to find its place among the population. It also lacked a clear stance when it came to women's liberation, family issues, domestic violence, and roles in private lives. Furthermore, feminism was seen as somewhat of a challenge to Kemalism, under which only the idea of modernizing the state could occupy the public sphere. At this time, movements for women's rights, content with what they had managed to achieve, quietly acquiesced.

d) Problems with Kemalist Feminism: Kemalist feminists vehemently opposed all practices adopted by Islamist women - going to the extent of refusing to attend universities where women could cover their heads. Kemalists saw this a symbol of refusing to accept the rights they had fought so hard for in order to improve women's status. However, secular groups and feminists during and after this period adopted a different approach. They uncovered common ground with Islamist women and started to work together for a free, democratic political system. Their criticism of "state feminism", as Kemalists called it, was that it did not achieve realistic standards of gender equality. While it did manage to secure more rights and opportunities for women (Arat, 1998), these rights were more in line with the Kemalist model, rather than feminism. Additionally, this movement was also criticized for keeping women largely limited

to their social roles (Tekeli, 1995) within the family unit. Even modern educational institutions for women during this period revolved around producing modern housewives.

Organizers and leaders for women's right movements following this period largely focused on developing of new attitudes towards life. This included involvement in the workplace as an essential step towards securing equal rights. Economic independence was seen as the key for emancipating women and giving them a better social status than what they currently possessed. Islamic feminists advocating gender equality also agreed with this premise. Their platforms drew attention to the injustice and discrimination against religious and traditionalist women in modern Turkey. Despite disagreements over issues like the headscarf, socialist feminists and the new generation of Islamist women advocating gender equality managed to combine efforts. However, there still remains a criticism of Islamic teachings seen as a source of encouragement for a patriarchal system. Additionally, there is also opposition over the fact that Islamist women have chosen to protest over only one issue - that of head covering - seemingly putting aside other practices that establish male dominance over females.

- e) **The Rise of Islamic Feminism:** This resulted in gaps between the state and society, leading to the revival of Islam as an alternative. As a familiar past that appealed to the newly modernized Turkey, Islam provided people with a familiar identity and a security of the self when it was most needed. The new interpretation of Islam was remarkably different than the form prevalent during Ottoman rule, with a new political tone that called for restoring the Islamic spirit. Perhaps most important is the fact that the resurgence of Islam was followed by rapid economic development, which further strengthened public support.

There has long been misunderstanding and misrepresentation of the role of women in Islam despite literature establishing otherwise. Whilst feminism is generally thought to be non-existent in Islam, according to Islamist women, the religion favors them more than secularism.

This is because they have more rights for protection and is traditionally viewed with respect,

mainly attached to their status as mothers and homemakers. Their role in maintaining social order is also enforced through Islamic tradition. Islamic feminism has gone hand in hand with secular movements in Egypt and other Middle Eastern countries. Together, the two movements have ensured humanitarian rights and the promotion of the democratic process whilst also gaining further support for women's rights, gender equality, and social justice. Classical Islamic dictates have often been combined with new social thought and secular predilection to provide a modern interpretation of the religious principles while still maintaining its central role. Islamic feminism focuses on the aspect of equality from the Quran and argues that patriarchal ideology is largely a cultural influence. It also points out that, due to limited education for women at that time in Arabia, most of the interpretations of Islamic teachings were largely based on the viewpoint of males, resulting in an overall patriarchal influence that continues to this day in many Muslim countries.

- f) Islamist Women's Views:** Islamist women consider Western practices to be “materialistic, racist, and exploitative” and prefer to turn to more familiar territory (Hoşgör- Gündüz, 1996). Their approach to the dress code including burkas is a consideration of Islamic rule; covering up their bodies prevents them from gaining unwanted attention that could lead to harassment. Islam considers education an essential part of religion, and this legitimizes their participation in one sector of the public realm. In regards to employment, most Islamist women agree on working in an environment that allows segregation of the sexes. The primary role of being mothers and wives is considered the utmost priority. Women's domestic roles, in raising good children who could grow up to contribute to society and the religion, are strongly upheld. These roles also allow for an opportunity to teach moral customs and norms according to Turkish culture, providing an alternative to the Western practices prevalent today.
- g) Working Together for a Better Future:** Despite having common ground, there is contention on issues such as divorce, division of labor, domestic violence, and marriage. On one hand,

Islamist interpretations are upheld, while the other side draws upon feminism and strongly rejects all types of submissive behavior by women. This is where another interpretation of religion - Ideal Islam - comes into play. Arat (2005) reported that Islamist women wish to practice “correct” Islam, where law is practiced properly and dictates are interpreted in line with urbanization and industrialization. Ideal Islam, a utopia, provides validity to the efforts of Islamist women who are openly taking part in public activities and also gathers the support of traditional communities. This new Islam allows people to appear in the public sphere and instills a sense of solidarity while attempting to close the gap between the urban and rural populations. Islamic feminism also manages to stand out based on the fact that it preaches equality between both men and women in all spheres of life, public and private. On the other hand, secular movements and Kemalists have traditionally maintained the demand for equality in public while largely ignoring the private lifestyle.

h) Today’s State of Affairs: Modernization in Turkey was always seen from two distinct and distant viewpoints. The Kemalists urged followers to make a choice between Islam and modernity. Whereas, the Islamists propagated a mixture of the two based on Ottoman tradition. The more knowledgeable class of Muslims, acquainted with the benefits of ongoing advancement for society, survived and supported the democratic process without equivocation. The tradition of Islam persisted under a modern ideology and continued to spread across Turkey as a complete social system, not just a religion. The social dynamics at play, including a flourishing democracy, an improved standard for civil liberties and gender participation, and open trade, have resulted in admirable reforms whilst maintaining an Islamic identity. The remarkable economic progress witnessed by Turkey has also had its fair share of contribution through feminism, which proved a potent force in improving society and the state in general.

CONCLUSION

From the literature, it is evident that the movement of feminism has undergone major changes, having a varying impact on all spheres of society. From its start during the period of Ottoman rule and continuing through the current period, feminism has existed in one form or another and, at different times, has strived to improve the standards for women in different avenues of life. The mobilization of women's right organizations to achieve reforms in family laws that were largely drawn from patriarchal interpretations of religion led to further advancement. Despite pushing for modernity, some basic defects from the Ottoman period still carried on through the Kemalist rule. Therefore, it is important to critically evaluate the policies during these periods and the effects they had on the movement of feminism.

Moreover, the association of modernity with a "Western Invasion" and the propagation of a system that completely discarded religion based on French ideals led to major hurdles for women's development. Additionally, it also served to automatically associate the feminist movement with the purely Western ideals that people felt were being imposed on them and serving to diminish the value of their traditions. Furthermore, it is evident that most women in Turkey prefer to work towards policies and practices that guarantee freedom with a degree of moderation. Therefore, it is imperative to comprehend that the process of modernity will not be completed overnight, or in a short period akin to the sudden enlightenment that was achieved in the West by turning a page overnight.

The civil code of 1926 was groundbreaking for its time, giving equal rights to men and women in multiple arenas. This was followed by legal changes for women's participation in the workforce, and today Turkey proudly has a ratio of 35 percent women in academics - the highest in Europe. The true gravity with which these changes occurred is staggering, particularly when you consider the women's groups supporting political participation for females in the 1980s. By spending endless amounts of time and energy on publicizing their causes and philanthropic activities, these groups were able to get legislation against discrimination passed. Not only did this tremendously increase the respect with which they were viewed among the general public, but it also made women prominent participants in the

political and legislative process. With the beginning of the new millennium, women's organizations were considered among the best-organized social development initiatives in the country and enjoyed full access to the media platform. Within just over two decades, these movements were able to institutionalize an egalitarian model of the family in the Turkish Civil Code of 2001. This speaks volumes about the collective power of women from all levels of society over shaping state policies and public opinion.

The new Civil Code of 2001 considers men and women equal stakeholders in the family unit; both can be considered the "head of family" with equal decision-making powers. Additionally, new regulations were also passed regarding fair treatment of women in the workplace, travelling freely, and keeping their surnames. The issue of property ownership was also addressed with equal rights asserted for both parties over property acquired during marriage. Additional provisions for matters such as divorce, alimony, financial support, and making adultery grounds for divorce were also included. The new code, particularly in regards to women, can be considered magnanimous and progressive, particularly in a country with a Muslim majority. While legislation is not all that can be done for modernization and assuring women's rights, it is the first step in a long path toward the right direction.

Identity politics and religious debates remain a part of finding the common ground between women's movements so that they can work together for progress. State policies that restrict the religious activities of Islamist women also place restrictions on secular and feminist members of society. The diversity of ideologies within Turkey should not prevent them from working together. It is important that women identify themselves and each other as parts of the same cause, and not opposing parts of society. While this is easier said than done, progress is being made in this area; the influence of educated politicians, professionals, and NGOs in providing forums where an environment conducive for discussion is made available is a step in the right direction. With the practice of a new style of Islamic feminism on the rise, secular movements are rightly placed to take advantage of this growth and obtain benefits for the entire female community in Turkey. Social movements and communal activities are most effective when

supported by all participants; a new secular feminism that includes Islamic thinking at its center can revitalize women's right movements.

The push for Kemalism, and its after-effects, has clearly demonstrated that abandoning cultural influences and traditions is not the right way to move forward with change. For change to truly take place, all fragments of society need to be participating in it and contributing whatever they can. Feminists who have made their mark around the world worked together on a model that recognized religious differences instead of ignoring them and meshed the two together in order to move forward. Consolidated efforts will bring into practice more liberation and transform the system into one where women enjoy truly equal participation in all walks of life.

ÖZET

Bu çalışmada Türkiye'de bugünün feminizmini şekillendiren cinsiyet ve sosyal değişimler incelenmektedir. Türkiye'de kadın hareketlerinin analizi, feminist düşüncüyü harekete geçiren tarihi olayların araştırmasını gerektirmektedir. Tarih içerisinde yaşanan olaylar, Türkiye'de devam eden kadın hareketlerine ışık tutmaktadır. Birçok Orta Doğu ülkesine kıyasla Türkiye modern ve laik bir ülkedir. Diğer sosyal, ekonomik ve siyasi faktörler ile birleştirildiği zaman, Türkiye'de kadın hareketleri geçte olsa feminist söylemlerin ve faaliyetlerin parametrelerini etkilemiştir. Kadın örgütleri modernleşmek ve gelişmek için sayısız mücadeleler vermiştir. Tarihsel açıdan değerlendirildiğinde günümüz feminist aktivizmine uygun ortam sağlanması için yapılan bu mücadeleler ve faaliyetler, bazı siyasi ve sosyal değişimlerde beraberinde getirmiştir. İslamcılar ve Laikler arasında uygulanan farklı feminist faaliyetlerin yanı sıra Kemalist miras hakkındaki tartışmalarıda kurumsallaştırmak için mücadele verilirken, birde Türk kadın hareketlerinin bu faaliyetlerden ne derece etkilendiği önemlidir. Bu da kadınların düşüncelerinin ve aktivitelerinin kültürel ile geleneksel normlara ve değerlere olan etkisi, toplum içerisinde feminist çeşitliliğini, etkinliğini ve kabul edilirliliğini tarih boyunca sınırlandırmıştır. Bu açıdan değerlendirildiğinde feminist hareketlerin tarihi üç döneme ayrılır: devlet projesi olarak 1920'lerde başlayan son Osmanlı dönemi, 1930'ların ilk döneminde hız kazanan, 1980 askeri darbesine kadar uzanan ve toplum genelinde yayılan uzun sessizlik dönemi ile kadınların ses ve eylem şanslarını arttırmak için 1980'lerde başlayan siyasi karmaşa sürecinin yaşandığı ikinci dalga feminizm hareketleri. 1930'larda kadınlar her ne kadar oy kullanma, eğitim ve mülkiyet haklarına kazanım sağlasalar dahi hak ve özgürlük kısıtlarına dikkat çekmek için bu harekete başlamışlardır. Cinsiyet normları farklı kadın grupları için farklıdır; geleneksel ve modern değerler düzeni korumak adına içiçe geçerken, feminist hareketler böyle karmaşık bir ortamda birden çok soruna değinemez. Türkiye'de kadınların durumuna ilişkin oldukça çarpıcı araştırmalar olduğu halde, bu çalışma yeniden üretim ve evrensellik açısından hukuki, sosyal ve siyasi kavramların birleşimine odaklanarak feminist hareketler için en önemli kuramsal unsurları değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Sonuç olarak, kadın hareketleri geçmişten günümüze bu siyasi değişimlerin, kültürün ve kurumların düşüncelerine karşı dursa da, sosyo-politik

yapının üstünlüğünden, kurumsal hedeflerin eksikliğinden ve devlet politikalarının belirsizliğinden dolayı hala kısıtlanmaktadır.

REFERENCES

- Abadan-Unat, N. (1974). Major Challenges Faced by Turkish Women: Legal Emancipation, Urbanization, Industrialization. *Turkish Yearbook of International Relations*, 14: 20-44.
- Acar, F. (1990). Türkiye’de İslamcı Hareket ve Kadın. Ş.Tekeli (Ed.), In *1980’ler Türkiye’sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar* (p.69-87). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Acar, F. (1991). Women in Ideology of Islamic Revivalism in Turkey: Three Islamic Women’s Journals.R. Tapper (Ed.), In *Islam, in Modern Turkey: Religion, Politics and Literature in a Secular State* (p.280-303), London: I.B. Tauris.
- Acar, F. (1998). Cumhuriyet ve Kadın. Başbakanlık (Ed.), In *Cumhuriyetin 75. Yılında Türkiye’de Kadının Durumu* (p.115-131). Ankara: Başbakanlık Kadının Statüsü ve Soranları Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Ahmed, L. (1982). *Women and Gender in Islam; Historical Roots of a Modern Debate*, New Heaven and London: Yale University Press.
- Ali, Z. (2014). *İslami Feminizmler*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Al-Tirmidhi H. (2016). *Qur’an and Hadith*. Retrieved from: <http://www.alim.org/library/hadith/TIR/218>
- Arat, Z. F. (1998). Kemalizm ve Türk Kadını. A. B. Hacımirzaoğlu (Ed.), In *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler* (p.51-69). İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- Arat, Y. (2005). *Rethinking Islam and Liberal Democracy: Islamist Women in Turkish Politics*, Albany: State University of New York Press.
- Aykol, M. (2008). *Turkey's Liberal Islam and How It Came to be*, İstanbul: Turkish Policy Quarterly.
- Bellah, R. N. (1973). *Emile Durkheim: On Morality and Society: Selected Writings*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Berktaş, F. (2001). Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Feminizm. In *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi: cilt I*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bora, A. (2001). Türk Modernleşme Sürecinde Annelik Kimliğinin Dönüşümü. A. İlyasoğlu and N.Akgökçe (Ed.). In *Yerli Bir Feminizme Doğru* (p.77-105). İstanbul: Sel Yayıncılık.

- Bora, A. and Günal, A. (2002). *1990'larda Türkiye'de Feminizm*, İstanbul: İletişim Yayınevi.
- Cizre-Sakallıoğlu, Ü. (1996). Parameters and Strategies of Islam-state Interaction in Republican Turkey, *International Journal of Middle East Studies*, 28: 231-251.
- Çarkoğlu, A and Toprak, B. (2007). *Religion, Society and Politics in a Changing Turkey*, İstanbul: TESEV Publications.
- Dikeçligil, B. (1998). Dünya Modernizm Diyerek Dönüyor, *Yeni Türkiye Cumhuriyet Özel Sayısı III*: 1644.
- Dodge, C. H. (2003). *Shrouded in Mystery: Women in Islam, the Everything Understanding Islam*, USA: F + W Media Publication.
- Durakbaşı, A. (1988). *Halide Edip Türk Modernleşmesi ve Feminizm*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.
- Gelgeç-Gürpınar, A. (2006). *Women in the Twentieth Century: Modernity, Feminism, and Islam in Turkey*. (Ph.D. dissertation). USA: University of Texas at Arlington.
- Giddens, A. (1990). *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Göle, N. (2004). *Modern Mahrem: Medeniyet ve Örtünme*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Hoşgör- Gündüz, A. (1996). *Development and Women's Employment Status: Evidence from the Turkish Republic 1923-1990*. (Ph.D. dissertation). Canada: University of Western Ontario.
- İlkkaracan, P. (2003). Türkiye'de Kadın Hareketleri ve Feminizm. L. Şanlı (Ed.). In *Toplumsal Hareketler Konuşuyor*, (p. 157-191). İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Kongar, E. (1995). *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Mardin, Ş. (1989). *Religion and Social Change in Modern Turkey*. Albany: State University of New York Press.
- Osmanağaoğlu, H. (2015). *Feminizm Kitabı: Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Seçme Metinler*. İstanbul: Dipnot Yayınları.
- Sirman, N. (1989). Feminism in Turkey: A Short History, *New Perspectives on Turkey*, 3: 1-34.
- Tekeli, Ş. (1995). *Women in Modern Turkish Society: A Reader*. London and New Jersey: Zed Books.

- Toska, Z. (1998). Cumhuriyet'in Kadın İdeali: Eşiği Aşanlar ve Aşamayanlar, A. B. Hacımiraçoğlu (Ed.). In *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler* (p. 71-88). İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- Trud-Nereid, C. (2012). *The Turkish Identity Politics of Modernization: Islam and the West*, (Ph.D. dissertation). Norway: Norwegian University of Science and Technology.
- Yılmaz, I. (2003). Non-recognition of Post-modern Turkish Socio-legal Reality and the Predicament of Women, *British Journal of Middle Eastern Studies*, 30: 25-41.
- Yusuf Ali, A. (2010). *The Meaning of the Holy Qur'an*. USA: Pacific Publishing Studio.